

Architecture
and the
Built environment

#22

2016

Harde stad, zachte stad

Moderne architectuur en de antropologie van een naoorlogse wijk

Leeke Reinders

Harde stad, zachte stad

Moderne architectuur en de antropologie van een naoorlogse wijk

Leeke Reinders

*Delft University of Technology, Faculty of Architecture and the Built Environment,
OTB - Research for the Built Environment*

Design: Sirene Ontwerpers, Rotterdam

ISBN 978-94-92516-31-2

ISSN 2212-3202

© 2016 Leeke Reinders

All rights reserved. No part of the material protected by this copyright notice may be reproduced or utilized in any form or by any means, electronic or mechanical, including photocopying, recording or by any information storage and retrieval system, without written permission from the author.

Unless otherwise specified, all the photographs in this thesis were taken by the author. For the use of illustrations effort has been made to ask permission for the legal owners as far as possible. We apologize for those cases in which we did not succeed. These legal owners are kindly requested to contact the publisher.

Harde stad, zachte stad

Moderne architectuur en de antropologie van een naoorlogse wijk

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Technische Universiteit Delft,
op gezag van de Rector Magnificus prof. ir. K.C.A.M. Luyben,
voorzitter van het College voor Promoties,
op woensdag 4 december 2013 om 12.30 uur

door

Leonard Gerard Adriaan Johan REINDERS
Doctorandus in de Culturele Antropologie
geboren te Asten

Dit proefschrift is goedgekeurd door de

promotor: prof. dr. P.J. Boelhouwer

Samenstelling promotiecommissie bestaat uit

Rector Magnificus, voorzitter

Prof. dr. P.J. Boelhouwer, TU Delft, promotor

Onafhankelijke leden

Prof. A. Reijndorp, Universiteit van Amsterdam

Prof. dr. T.L.P. Avermaete, Technische Universiteit Delft

Prof. dr. W.A.J. Vanstiphout, Technische Universiteit Delft

Prof. dr. ir. H. Heynen, KU Leuven

Prof dr. J.P.L. Burgers, Erasmus Universiteit Rotterdam

Prof. dr. ir. M.G. Elsinga, Technische Universiteit Delft

Prof. dr. ir. H. Priemus, Technische Universiteit Delft, reservelid

Dankwoord

Dit proefschrift komt voort uit een onderzoek dat gefinancierd is uit het onderzoeksprogramma Corpovenista, het Habiforum kennisprogramma Vernieuwend Ruimtegebruik, en door woningcorporatie Woonplus in Schiedam. Op deze plek wil ik graag een aantal mensen bedanken die mij bij het realiseren van dit boek geholpen hebben.

Allereerst gaat mijn dank uit naar mijn promotor Peter Boelhouwer, die het schrijfproces met positieve energie begeleidde. Ik ben hem zeer erkentelijk voor het geloof en vertrouwen dat hij steeds aan de dag legde, en de ferme maar zachte hand waarmee hij mij naar de eindstreep leidde.

In het onderzoek waarop dit boek is gebaseerd participeerden Mariska van Meijeren en Zeren Aslan die onmisbaar materiaal verzameld hebben. Met Mariska heb ik vele dagen door de wijk gezworven en interviews gedaan. De interviews met Turkse vrouwen zijn afgenomen door Zeren, die zich een doortastend en empatisch onderzoekster toonde. Tijdens het onderzoek liep ook Steef Meyknecht mee, die een documentaire over Nieuwland voorbereidde. Hen wil ik bedanken voor de fijne samenwerking. Mijn dank gaat ook uit naar alle bewoners en professionals die ik tijdens mijn veldonderzoek in alle gastvrijheid en openhartigheid mocht spreken.

Op het onderzoek is toegekeken door twee begeleidingsgroepen. Vanuit Corpovenista participeerden Rian Peeters van Woonbron, Dési van de Swaluw van Woonstichting De Key, Marieke Top van De Alliantie, Nicolle van Eeghem van Woningbedrijf Amsterdam en Hans Boerema van Staedion. Bij woningcorporatie Woonplus heb ik gebruik kunnen maken van contacten met Stella van Veen, Karin van Dreven, Bob Venhuizen, Anke Bodewes, Lisette Weiland en Janneke Vermeulen. Op deze plaats wil ik hen allen bedanken voor hun gastvrijheid.

Bij het schrijven en herschrijven van de hoofdstukken heb ik dankbaar gebruik gemaakt van gesprekken met collega-onderzoekers. Ik dank mijn collega's bij het OTB met wie ik de afgelopen jaren heb samengewerkt. Met André Ouwehand heb ik verschillende versies besproken, waarbij hij mijn schrijfwerk tot in detail doorpluisde. Marco van der Land bewees op de flanken van een Oostenrijkse berg een gewaagde skiër te zijn, maar was ook een fijne partner bij het organiseren van een congres over thuis en een excursie naar Berlijn, twee gebeurtenissen die ik als hoogtepunten in mijn werkzame leven beschouw. Ton van der Pennen is een onmisbare vriend geweest, met wie ik vele middagen en avonden heb doorgebracht. Ton, bedankt voor je niet aflatende steun en vertrouwen. Talja Blokland, met wie enkele versies van hoofdstukken besproken zijn, wil ik bedanken voor haar kritische commentaren.

Ik dank Helen Kruythof voor het formuleren van de oorspronkelijke onderzoeksopzet. Mijn huidige kamergenoot Reinout Kleinhans was altijd een fijne en betrouwbare sparringpartner. Met Christien Klaufus heb ik een gezamenlijk paper geschreven, dat aan de basis ligt van het conclusiehoofdstuk. Bedankt Wenda Doff, Maarten van Ham en Saskia Binken die, samen met Ton, André en Reinout, mij hielpen warmdraaien tijdens een proefpromotie. Verder dank ik Gelske van Daalen, Suzanne Davis, Frank Wassenberg, Carlinde Adriaanse, Gwen van Eijk, Eva Bosch, Gerben Helleman, Reynt Sluis, Hilje van der Horst, Martijn Arnoldus, Sanne Boschman, Ruta Ubareviciene, Lida Aminian en Alexandra Curley. De meeste van hen zijn inmiddels vertrokken bij het OTB, maar ook met hen heb ik fijn samengewerkt.

Tijdens het onderzoek en schrijfwerk heb ik kunnen profiteren van de KLU-groep in Leiden, een gezelschap geïnspireerde 'urbanologen' met wie ik vele avonden heb doorgebracht met het bespreken van elkaars werk. Peter Nas, Freek Colombijn en Rivke Jaffe, bedankt voor de leuke avonden. Ik dank Arnold Reijndorp en Simon Franke voor de serie STADSWIJKstudies die in 2009 is georganiseerd en in een boek uitmondde. Jan Willem Duyvendak en Ivan Nio dank ik voor de verhelderende gesprekken die ik met hen voerde. Met Neeltje ten Westenend en Ester Heiman werkte ik samen in NEL, een collectief waarmee ik twee onderzoeksopdrachten heb kunnen opzetten en dat mij overtuigd heeft dat in transdisciplinair werken toekomst zit. Een overtuiging die gesterkt is tijdens mijn samenwerking met collega's Kris Scheerlinck, Peter Vansteenkiste en Ruth Soenen bij de architectuur- en interieurarchitectuuropleiding van LUCA/KU Leuven in Gent en Brussel.

Het boek ligt er nu. Daar zullen vooral Rinske, Kiet, Sam, Cor, Marika en Hanneke en Rob blij mee zijn. Ik heb jullie lief.

Rotterdam, 15 november 2013

Inhoud

1	De stad in vogelvlucht en op schouderhoogte	11
2	De geplande en geleefde stad	17
2.1	Introductie	17
2.2	De nieuwe stad	18
2.3	<i>Urban noir</i> : populaire representaties van de naoorlogse buitenwijken	22
2.4	Tweedegraads kritieken	28
2.5	Planning en alledaags leven	32
2.6	Ruimte en plaats	38
2.7	De sociale productie van ruimte	42
2.8	Verbeelding, symboliek, representatie	45
3	Het politieke landschap van een herstructureringswijk: discourses over vernieuwing en de fenomenologie van beleid	51
3.1	Introductie	51
3.2	Discoursvorming en de fenomenologie van het plan	52
3.3	Nieuwland, de 'witte stad'	55
3.4	Discourses over behoud en vernieuwing	58
3.5	Neoliberale politiek en het discours over differentiatie	67
7	Contents	

3.6	<i>Regimeshift</i> : discoursen over professionalisering	72
3.7	Nieuwe ruimte: van monocultuur naar lappendeken	77
3.8	Conclusies	83
4	Projectieve herinneringen: <i>branding</i> en de culturele politiek van stedelijke vernieuwing	85
4.1	Introductie	85
4.2	Hyperstad: de symbolische politiek van <i>branding</i>	88
4.3	Het verleden van de toekomst: de 'emotionele logica' van een wijk	94
4.4	Fixatie en abstractie: de productie van een beeldmerk	98
4.5	Formalisering: branding als politiek script	104
4.6	Codificatie: <i>branding</i> en implementatie	107
4.7	Conclusies	111
5	<i>Talking maps</i> : narratieve cartografie van de alledaagse ruimte	115
5.1	Introductie	115
5.2	Thuis en de micro-politiek van het alledaagse	117
5.3	Narratieve cartografie	122
5.4	Topografie van de alledaagse ruimte	130
5.5	Volle ruimte: intimiteit en privacy	134
5.6	Lege ruimte: de leemtes van een herstructureringswijk	149
5.7	<i>Hot space</i> : grenzen en conflicten	162

5.8	Herinnerde ruimte: biografie en geschiedenis	169
5.9	Conclusies	192
6	De verbeelding van een nieuwe stad	201
6.1	Harde en zachte stad	201
6.2	Parochiale domeinen	205
6.3	Architectuur van het alledaagse	207
	Bibliografie	215
	Filmografie	233
	Appendix I Methodologische verantwoording	235
	Appendix II Geïnterviewde professionals	241
	Appendix III Interviewscript	243
	Appendix IV Handleiding groeps gesprekken en narratieve cartografie	247
	Curriculum Vitae	249

1 De stad in vogelvlucht en op schouderhoogte

In *The Practice of Everyday Life* staat Michel de Certeau op de 110de verdieping van het World Trade Center in New York City en kijkt neer op de stad. New York ziet er, zo van bovenaf gezien, uit als een geometrische compositie van verticale en horizontale lijnen. Het is een verbluffend en verleidelijk perspectief. Wie opstijgt naar de top van het World Trade Center, schrijft De Certeau, ontworstelt zich aan de greep van de massa. Hij of zij kijkt naar de stad met een “solar Eye, looking down like a god”. De wereld ligt voor even aan je voeten.

“To be lifted to the summit of the World Trade Center is to be lifted out of the city’s grasp. One’s body is no longer clasped by the streets that turn and return it according to an anonymous law; nor is it possessed, whether as player or played, by the rumble of so many differences and by the nervousness of New York traffic. His elevation transfigures him into a voyeur. It puts him at a distance. It transforms the bewitching world by which one was ‘possessed’ into a text that lies before one’s eyes” (1997:92).

Met de metafoer van de wolkenkrabber beschrijft De Certeau de blik van bovenaf, zoals we een kaart lezen of een panorama bekijken. Het is de stad gezien vanuit het gezichtspunt van de planner, de stedenbouwkundige, de toerist desnoods, die zich op een hoogte plaatsen om de stedelijke ruimte aan hun orde te onderwerpen. De stad is overzichtelijk geworden, gereduceerd tot een abstract beeld waarin iedere sociale en ruimtelijke complexiteit is uitgebannen. Wie van bovenaf naar de stad kijkt ziet zich immers niet geconfronteerd met het “gerommel” beneden, de hectiek van het stedelijke verkeer, de geuren en geluiden die de stad tot zo’n intense ervaring kunnen maken (Kallus 2001:134). Het panorama, zoals dat zichtbaar wordt vanaf de top van het World Trade Center, is volgens De Certeau daarmee echter ook een illusie. Om de stad te leren kennen moeten we van de toren afdalen. En wie beneden is ziet de stad met andere ogen.

Naast of tegenover de alles overziende blik, de “solar Eye”, plaatst De Certeau de sensorische ervaring van de stad zoals die alleen van onderaf waarneembaar is. De Certeau wil de activiteiten opsporen die aan de gefixeerde representaties van de kaart, de maquette of het panorama ontsnappen. Hij verplaatst de aandacht van de harde stad van architecten, planners en populaire media naar het zachte, het weke, van het stedelijke leven, de ongeplande stedelijkheid die zich niet in één blik laat vangen of reguleren. Tegenover de professionele strategieën van disciplineren en regulatie plaatst hij de stad van bewoners en gebruikers, die zich niet boven de stad verheffen maar er middenin lopen.

The Practice Of Everyday Life is een onnavolgbaar boek. Los van de tragische metafoor van het World Trade Center (een fysieke beklimming en afdaling van het gebouw is tegenwoordig immers onmogelijk geworden) kent het werk tal van analytische spanningen. Het boek is een kritiek op de afstand tussen planning en het alledaagse leven, maar beargumenteert bijvoorbeeld niet hoe uitingen van strategische rationaliteit, zoals de planning van een stad, uiteindelijk dominant worden. De Certeau wordt ook verweten weinig aandacht te hebben voor de maatschappelijke inbedding van alledaagse praktijken door ze vanuit een individueel gebruikersstandpunt te bekijken (Laermans 1996:49). Hij is in die zin wel omschreven als een “knutselaar” (Venmans 1996:89) en “intellectuele wandelaar” (Crang 2001:138) die, zoals de filosoof Rudi Laermans schrijft, “voortdurend schippert tussen het doen van het onmogelijke – het in de steigers zetten van een wetenschap van het culturele gewemel – en het hardop nadenken over de onmogelijkheid van dit doen” (1996:46). Laermans omschrijft De Certeau’s werk als een oefening in “methodologische sluiptwegen”, waarbij hij “de grenzen van de orde van het weten af [tast], niet alleen om het weten als zodanig met zijn eindigheid te confronteren, maar ook om datgene wat zich aan die orde onttrekt – het evenement, het specifieke, het eenmalige, het pluriforme – zichtbaar en zegbaar te maken” (1996:46). Het boek van De Certeau past hiermee in een filosofische traditie die sceptisch is over de reductie van de sociale werkelijkheid in wetten en categorieën (Crang 2001:139). De Certeau zelf omschrijft zijn filosofie als een vorm van neerzinken in de wereld, zonder te proberen deze aan een nieuwe orde te onderwerpen.

Het werk van De Certeau is ondanks, of juist dankzij, haar leemtes en ambivalenties inspirerend, omdat hij ons attendeert op de sociale praktijken en fenomenologische ervaringen waarmee mensen de stedelijke ruimte bewonen, zich deze toe-eigenen, omvormen en van betekenis voorzien. De Certeau spoort ons aan om de relaties tussen de geplande en geleefde ruimte te onderzoeken, tussen de strategische ambitie om de stedelijke ruimte te herontwikkelen en het tactische (her)gebruik waarmee mensen deze ruimte ‘heroveren’. De vraag die hij ons voorlegt is hoe wij ons als bewoners, burgers en consumenten door het multimediale landschap van de stad bewegen. De Certeau kijkt op schouderhoogte naar de manier waarop mensen zich tot een stad verhouden. Hij ziet mensen daarbij niet als passieve consumenten, maar als actieve gebruikers die het ‘script’ dat anderen schrijven naar hun hand zetten. Het gaat hem niet zozeer om het abstracte normatieve systeem, maar om tactische ‘veroveringsverhalen’ (Venmans 1996:92) over hoe mensen zin en betekenis geven aan de wereld waarin zij wonen. Hoe zij een boek lezen, een televisieprogramma bekijken of, zoals in dit boek, een wijk bewonen en tot thuis maken.

Dit proefschrift is een antropologische studie naar de rol van verbeelding in de sociale productie van stedelijke ruimte in Nieuwland, een naoorlogse uitbreidingswijk van Schiedam die object is van grootschalige herstructurering. In het populaire debat over de naoorlogse wijken domineren twee op het eerste oog tegenstrijdige

beelden. Enerzijds bestaat het gevestigde beeld van de naoorlogse wijk als een non-descripte ruimte: een monotoon opgezet woongebied dat weliswaar een herkenbaar architectonisch en stedenbouwkundig stempel draagt, maar in sociaalruimtelijk opzicht als slecht leesbaar wordt gezien. De populaire verbeelding van de naoorlogse uitbreidingswijken wordt, zoals ik in dit boek betoog, aangestuurd door een deterministisch paradigma: de idee dat de geplande ruimte een bepalende invloed heeft op de sociale en psychologische huishouding van een samenleving. Dit fysiek-ruimtelijk deterministische paradigma is geworteld in zowel de praktijk en theorie van stedelijke planning als in het sociaalwetenschappelijke denken over stedelijke ruimte. Anderzijds kampen de wijken met het stigma van de 'onmogelijke gemeenschap' (Wacquant 1993). Vanaf de jaren zeventig transformeerden de naoorlogse wijken van woonplaatsen voor de geschoolde arbeidersklasse tot multi-etnische 'probleemwijken' die in een 'spiraal' van sociaaleconomische achteruitgang terecht kwamen.

Deze voorstellingen zijn inmiddels verworpen tot gemeenplaatsen in het debat over de naoorlogse wijken. We treffen ze zo vaak aan, in beleidsteksten, journalistieke reportages en wetenschappelijke verhandelingen, dat ze vanzelfsprekend lijken. Maar hoe werken populaire beelden en verhalen door in de herontwikkeling van een wijk? Welke ideeën liggen ten grondslag aan professionele strategieën van wijkvernieuwing? En hoe verhouden deze zich tot het alledaagse leven in de wijk of buurt? Hoe weten mensen die er daadwerkelijk wonen en werken zich de fysieke en sociale ruimte van een wijk toe te eigenen en tot thuis te maken?

In het werk van De Certeau liggen twee thema's besloten die als leidraden fungeren waarlangs dit boek geschreven is. Het eerste thema van dit boek is het spanningsveld tussen de geplande en alledaagse stad. Dat wil zeggen: tussen ruimte als object van planning en beleidsvoering en ruimte als object van alledaagse identiteitsvorming. Over de architectuur en stedenbouwkundige structuur van de naoorlogse buitenwijken zijn bibliotheken vol geschreven, maar het is opvallend hoe weinig we weten over het alledaagse leven dat er in de jaren na aanleg van de wijken zijn beslag kreeg. De historiografische literatuur over modernistische architectuur en stedenbouw, evenals de sociaalwetenschappelijke kritieken daarop, richten zich vooral op de fysieke ruimte en de concepties van architecten, planners en stedenbouwkundigen maar vertellen ons relatief weinig over gebruik en betekenisgeving. In dit boek wil ik deze leemte helpen vullen door de relaties te onderzoeken tussen de harde stad van planning en stedenbouw en de zachte stad van bewoning en gebruik. De stedelijke ruimte van de wijk wordt niet louter benaderd als fysieke ruimte of architectonisch object, maar ook als een sociaal en cultureel domein waarop verschillende groepen en instituties claims leggen. In dit boek wil ik hiermee inzicht bieden in de sociale repertoires waarmee bewoners en professionals ruimte bedenken en ontwerpen, bouwen en beheren, gebruiken en percipiëren. Een stadswijk vormt niet slechts een decor of setting waarin mensen zich bewegen maar is onlosmakelijk onderdeel van het sociale verkeer en de vorming van persoonlijke en groepsidentiteiten.

Het tweede thema, dat in dit boek centraal staat, is de rol van verbeelding in de vormgeving en betekenisgeving van stedelijke ruimte. Samenlevingen, stelt De Certeau, worden bij elkaar gehouden door gemeenplaatsen, zoals populaire media die ons in beelden, verhalen en symbolen voorschotelen. De zeggingskracht van instituties (media, planning, architectuur) valt of staat met hun verhaal, dat waarachtiger wordt naarmate haar fabricage aan het zicht wordt onttrokken. Empirisch onderzoek naar de rol van verbeelding in de productie van stedelijke ruimte is, ondanks de talrijke theoretische reflecties die er aan gewijd zijn, een relatief onontgonnen terrein. Dit boek onderzoekt hoe de herontwikkeling van een wijk verweven is met de beelden, verhalen en symbolen zoals die door bewoners en professionals worden ingezet. Ik onderzoek enerzijds hoe professionals symbolische representaties inzetten om de transformatie van een wijk te sturen en legitimeren, en anderzijds hoe bewoners en gebruikers zich in een veranderende omgeving een (nieuw) thuis verwerven. Hierbij wordt aangesloten bij recente stromingen in het stadsonderzoek waarin de aandacht verschuift van de materiële omgeving naar de sociale praktijken en verbeeldingsstrategieën die aan de productie van ruimte ten grondslag liggen (King 1996, Low 2000, Eade & Mele 2002, Madanipour, Healey & Hull 2001).

Met dit boek wil ik een fijnmazig inzicht bieden in de stedelijke ruimte van een naoorlogse wijk als object van politiek beleid en als alledaagse leefwereld. In hoofdstuk 2 wordt naar aanleiding van populaire representaties van de naoorlogse buitenwijken een aanzet gegeven voor een *middle-ground* perspectief, waarbij een discursieve benadering (aandacht voor beelden, verhalen en symbolen) gecombineerd wordt met een politieke benadering die de sociaalruimtelijke praktijken van bewoners en professionals plaatst in de context van de micro-politieke strijd om ruimte. Aan een dergelijke interdisciplinaire zoektocht zitten uiteraard haken en ogen. Sociologische, antropologische, politiek-economische, architectonische en geografische wetenschappers vormen immers aparte onderzoeksgemeenschappen, ieder met hun eigen aartsvaders, congressen, tijdschriften, instituties en onderzoekstradities. Het is echter, zo wil ik betogen, juist in het overschrijden van de grenzen tussen paradigma's en disciplines waar vruchtbare aanknopingspunten liggen om het vraagstuk van de geplande en alledaagse stad te doorgronden.

Hoofdstuk 3 analyseert verschuivingen in de discoursvorming en normatieve grondslagen die aan de herontwikkeling van Nieuwland ten grondslag liggen. Het proces van stedelijke vernieuwing wordt hierbij beschouwd als een vorm van culturele politiek: een set van discursieve en materiële praktijken waarbij beelden, verhalen en symbolen worden ingezet om de stedelijke ruimte van een wijk te herstructureren. Aan de hand van interviews met lokale professionals wordt getoond hoe in het beleidsveld van corporaties en lokale overheid een *managerialist* discours zijn intrede doet dat op gespannen voet staat met de collectivistische ideologie die de stedelijke politiek in Schiedam lange tijd domineerde. Het hoofdstuk toont hiermee hoe de herstructurering van Nieuwland is opgenomen in een ambivalent discours waarbij interpretaties van het verleden van de wijk ingezet worden om de vernieuwing van een gebied te sturen en legitimeren.

In hoofdstuk 4 wordt onderzocht hoe dergelijke discursieve formaties vorm krijgen in *branding*, een strategie die de laatste jaren in tal van Nederlandse stadswijken is ingezet. Het hoofdstuk betoogt dat de beelden en symbolen die in brandingprocessen worden ingezet verweven zijn met de politiek van stedelijke vernieuwing. Symbolische representaties zoals *public brands*, een onderbelicht aspect van *place-making*-strategieën, worden in het hoofdstuk geanalyseerd als 'projectieve herinneringen', selectieve en normatieve representaties van het verleden van een wijk die ingezet worden om een lokale gemeenschap te identificeren en te committeren aan het vernieuwingsprogramma. In *branding* is een opmerkelijk proces te zien waarbij interpretaties van de geschiedenis van de wijk een specifiek begrip van het heden legitimeren en projecties van de toekomstige wijk voorschrijven. Het beeldmerk vormt wat de Franse filosoof Henri Lefebvre 'conceptuele ruimte' noemt, waarin ervaringen en observaties worden gecodeerd, in een script verwerkt en geprojecteerd in een ideaalbeeld over hoe de wijk er in de toekomst uit moet gaan zien.

In hoofdstuk 5 verschuift het perspectief van de 'harde' stad van planning en beleid naar de 'zachte' stad van de alledaagse ruimte. Aan de hand van de residentiële geschiedenissen van bewoners wordt getoond hoe veranderingen in de leefomgeving mensen dwingen om hun persoonlijke en sociale relatie met een plek te herzien. De verhalen van bewoners zijn relationele voorstellingen waarmee zij verbindingen leggen tussen heden en verleden en tussen zichzelf en de omgeving waarin zij wonen. Mensen maken een wijk tot thuis in praktijken van gebruik en betekenisgeving waarbij zij grenzen optrekken tussen henzelf en de buitenwereld, en tussen wat als dichtbij en veraf wordt gezien. Noties van binding en thuis zijn, die in het hoofdstuk onderzocht worden, hangen samen met het streven van mensen om een mate van continuïteit tussen heden en verleden te verkrijgen, maar hebben ook betrekking op transities in persoonlijke levenssferen en de vorming van sociale identiteiten. De alledaagse ruimte van de wijk wordt in dit hoofdstuk verkend aan de hand van 'narratieve kaarten', waarbij bewoners gevraagd werd een kaart van hun dagelijkse leefomgeving te tekenen. Deze methode is geïnspireerd door het concept van *mental mapping*, dat sinds de jaren zestig is toegepast in de geografie en omgevingspsychologie om mentale aspecten van ruimte in kaart te brengen, maar wijkt er op een belangrijk punt ook vanaf. In de getekende kaarten verhalen bewoners in grafische vorm over hoe persoonlijke en collectieve identiteiten zijn verbonden zijn met micro-lokale verbanden in de wijk. De in het hoofdstuk behandelde kaarten laten, in al hun kronkelingen en vervormingen, zien hoe mensen de stedelijke ruimte verbinden met gedeelde verhalen, ervaringen en betekenissen.

Het boek sluit af met een concluderend hoofdstuk waarin de geplande en alledaagse ruimte op elkaar betrokken worden en de implicaties van het onderzoek voor de kennisvorming over stedelijke ruimte, als politiek object van beleid en planning en als alledaagse leefwereld, geëxpliciteerd worden.

2 De geplande en geleefde stad

§ 2.1 Introductie

In architectuur schuilt iets onherroepelijks. Een schilderij kun je verhangen, een muziekstuk uitzetten, maar om architectuur kun je in de regel, tenzij het wordt opgeblazen of afgebroken, niet heen. Straten, gebouwen, pleinen en parken maken deel uit van de harde, fysieke omgeving waarbinnen wij ons leven organiseren. Maar is architectuur daarmee ook een af en eindig product? Wat gebeurt er als de plannen getekend zijn, de gebouwen zijn opgeleverd, de publieke ruimte is ingericht en de foto's voor vakbladen genomen zijn? Hoe verhoudt de 'harde' stad van architectuur en stedenbouw zich tot de 'zachte' stad van bewoners en gebruikers? Hoe weten mensen zich de geplande ruimte van de wijk en de stad toe te eigenen en tot thuis te maken? Dit soort van vragen hebben uiteraard betrekking op iedere ruimte die ontworpen en gepland is. Eenmaal opgeleverd is het immers aan bewoners en gebruikers om de geplande ruimte tot een sociaal en cultureel domein om te vormen, er bezit van te nemen en er persoonlijke en sociale betekenissen aan toe te kennen. Het vraagstuk van de geplande en geleefde stad is echter vooral pregnant in relatie tot de modernistische architectuur en stedenbouw, zoals die na de Tweede Wereldoorlog hun sporen in het Nederlandse stadslandschap hebben nagelaten.

Dit hoofdstuk is een beschouwing over de relatie tussen de harde stad van planning en architectuur en de zachte stad van toe-eigening en betekenisgeving. Het hoofdstuk bestaat uit twee delen. Het eerste deel behandelt de populaire verbeelding van naoorlogse wijken zoals die in films, romans, kranten en sociaalwetenschappelijk onderzoek tot uiting komt. De naoorlogse wijken zijn, al sinds hun aanleg in de jaren vijftig en zestig, een object van debat en controversie. Dit debat wordt, zoals ik hieronder laat zien, aangestuurd door een deterministische notie over de relatie tussen mens en omgeving: de idee dat de fysieke ruimte een bepalende invloed heeft op het sociale gedrag en de mentale conditie van mensen. Het debat over modernistische architectuur kampt met wat een etnografische leemte genoemd kan worden: een afstandelijke interpretatie van de stedelijke omgeving waarin 'gewone mensen' grotendeels ontbreken of slechts figureren als passieve deelnemers in een door 'hogerhand' geleid proces van planning. Wat ontbreekt is een 'polivocale lezing' (Llewellyn 2003) van de naoorlogse wijk, als architectonische ruimte en als sociaal-cultureel domein. In het tweede deel wordt vervolgens een antropologische benadering van de stedelijke ruimte geformuleerd die als onderlegger voor de rest van

het boek fungeert. Ik sluit hier aan bij recente stromingen in het stedelijk onderzoek waarin de aandacht verschuift van de materiële omgeving naar de symbolische representatie en narratieve constructie van ruimte. Hierbij wordt een nadrukkelijke relatie gelegd tussen de materiële 'werkelijkheid' en de verbeelding ervan in symbolen, verhalen en discoursen.

§ 2.2 De nieuwe stad

Na de oorlog brak een nieuwe tijd aan die vroeg om een nieuwe manier van wonen. Op tal van plaatsen in Europa en later ook in de koloniale gebieden werden vanaf de jaren vijftig nieuwe wijken en steden gebouwd, gemodelleerd naar de idealen van de modernistische beweging zoals gerepresenteerd in het Congrès International d'Architecture Moderne (CIAM) en het Bauhaus.¹

Hoewel modernistische architectuur en stedenbouw zijn ingezet om verschillende samenlevingsvormen gestalte te geven (de nieuwe steden in India en Afrika als onderdeel van een koloniale politiek, in Oost Duitsland van de opbouw van een socialistische heilstaat) ligt aan het ontwerp van de nieuwe steden een gemeenschappelijk ideeëngoed ten grondslag. De *grand ensembles* in Frankrijk, de *sputniks* in de voormalige Sovjet-Unie, de *new towns* in Groot-Brittannië, de Co-op City in de New Yorkse Bronx, de naoorlogse uitbreidingswijken in Nederland; het zijn verschijningsvormen van een stadsplanning die gedreven werd door de ambitie om via hervorming van de fysieke omgeving het maatschappelijke leven te transformeren (Fishman 1977, Crane 2008). Zoals het veel geciteerde adagium van de Zwitsers Franse architect Le Corbusier luidde: "de harmonie van een samenleving is slechts een kwestie van bouwen" (aangehaald in Fishman 1977:187).

Le Corbusier wordt vaak gezien als een archetype van de modernistische architect en stadsplanner. De Amerikaanse auteur Tom Wolfe omschreef hem eens als "de perfecte ijzerdraadfiguur van het Machinetijdperk" (1989:118). Hij ging strak en op maat gekleed in een zwart pak, wit overhemd en zwarte das. Op zijn neus ruste een ronde bril met zwart montuur. Op foto's liet hij zich vaak als een verlicht persoon portretteren.

1

Het begrip 'nieuwe stad' verwijst in algemene zin naar stedelijke gebieden die volgens een vooraf opgezet plan aangelegd worden en meestal gelegen zijn in een onbebouwd gebied nabij steden en landelijke nederzettingen die in het nieuwe stedelijke gebied geïntegreerd worden. Er wordt ook wel onderscheid gemaakt tussen 'nieuwe satellietsteden', die de bestaande stad dienen te ontlasten, zoals de *sputniks* in de voormalige Sovjet-Unie, en 'nieuwe steden' die op grotere afstand van de 'moederstad' liggen en een zelfstandiger positie in het stedelijke veld innemen (cf. Kluyver 1971:12-17).

Tegen de achtergrond van één van zijn plannen staarde hij dan, met in de hand een liniaal of ander werktuig, afwezig naast de lens de toekomst in. Le Corbusier verplaatste zich op een witte fiets door Parijs. En wat hij daar zag beviel hem allerminst.

De negentiende-eeuwse stad was modernisten als Le Corbusier een doorn in het oog: overbevolkt, onhygiënisch, chaotisch bebouwd en er leefden volgens hem mensen met kleinburgerlijke gewoonten en conventies. "In Parijs", schreef hij, "huist een kanker" (1963:7). In deze woorden weerklinken de opvattingen van politieke denkers als Charles Fourier, die de grote stad beschouwden als een broeiplaats van wanorde en sociale anarchie, en Karl Marx en Friedrich Engels die zich richtten op de gevolgen van de ongeplande groei van industriesteden voor de mentale en morele gezondheid van haar inwoners. Er waren destijds al ontwerpen gemaakt waarop te zien was hoe het beter kon. De Britse hervormer Robert Owen maakte een plan voor het 'Dorp van Harmonie en Samenleving' en de Franse utopist Charles Fourier ontwierp de *phalanstere*, een collectieve woonvorm met op grote afstand van elkaar geplaatste gebouwen te midden van een natuurlijke omgeving van akkers, bossen, parken en weidegronden. Zij richtten zich op de toekomst van het individu dat in hun ogen vervreemd was geraakt in de grote stad. Tegenover deze 'progressieve modellen' stonden de ideeën van Britse schrijvers als John Ruskin, William Morris en Augustus Pugin die zich vooral ongerust toonden over de dreigende kloof tussen de oude stad en de buitengewesten. In hun 'culturalistische' modellen grepen zij terug op het ideaal van de organische gemeenschap, waarin niet het individu maar de sociale groep centraal stond.

Le Corbusier stak deze toekomstbespiegelingen in een nieuw jasje.² Zo kon in de nauwe en donkere straatjes van Quartier Latin, de als chaotische beschouwde *bidonvilles* en de *bric-a-brac* van Montmartre en Montparnasse zijn stem klinken. "Opgelet", schreef hij later, "Opgelet! Het zal alles plots in vervulling gaan. Een nieuwe beschaving, een heel nieuwe wereld!" (1958:32). Le Corbusier bedacht in zijn bovenkamer een visioen dat ver over zijn tijd heen zou reiken. Mensen moesten volgens Le Corbusier in harmonie en orde leven, ver weg van de drukte, chaos en het gewoel van de grote stad. De samenleving had een plan nodig en het was aan de architect om deze te scheppen. Hij verwerkte zijn ideeën in het plan voor een stad van de toekomst. De *Radiant City* was uitdrukking van een utopische visie op een alternatieve samenleving (Fishman 1977:7), een minimaatschappij zonder klassen waarbij grote aantallen mensen (ooit ontwierp hij een stad voor drie miljoen inwoners) onder het dak van een stad zouden

2

Het onderscheid tussen 'progressieve' en 'culturalistische' modellen is afkomstig van Choay (1965). Het werk van Le Corbusier kan geschaard worden onder het 'urbanisme'. Deze stroming verschilt van het 'pre-urbanisme', dat eraan voorafging en waaronder de politieke denkers uit de negentiende eeuw vallen, omdat deze in theorie en praktijk het werk van specialisten (lees: architecten) was. Le Corbusier werd beïnvloed door uiteenlopende stromingen: de collectivistische traditie van Ebenezer Howard en Raymond Unwin, maar ook het nihilisme van Friedrich Nietzsche en het corporatisme van technocratische georiënteerde groepen (cf. Tafuri 1985).

wonen. In de stad van Le Corbusier brak de zon door. Er stonden hoge stadstorens, 'verticale steden' noemde hij ze, waar iedere bewoner zonlicht in de kamer kreeg en vrije uitkijk had over de wijde omgeving. De woningen werden van alle kanten door licht en ruimte omgeven. Rondom de gebouwen lagen parken, waarmee Le Corbusier de natuur wilde terugbrengen in de stad. De flats staan op zijn tekeningen dan ook steevast afgebeeld in een natuurlijk landschap met op de voorgrond een boom of struikje. De straten daaromheen vormden een stelsel van rechte lijnen en hoeken. En dwars door de stad liepen diagonale wegen die het autoverkeer in goede banen leidden. Le Corbusier hief de straat op, die voor hem een bron van barbarij en anarchie was (Gold 1998). De nieuwe stad beeldde snelheid uit en daarin was geen plaats voor stoepen of steegjes. Simpel, recht, hoog en weids; zo wilde hij het hebben.

Le Corbusier trok met zijn plannen door Europa en sloot zich aan bij een groep van architecten, waaronder Mies van de Rohe, J.P. Oud, Gerrit Rietveld en de Duitser Walter Gropius die op de puinhopen van de Eerste Wereldoorlog het kunstcentrum Bauhaus stichtte. Deze 'Nieuwe Bouwers' wilden, aangespoord door de gevolgen van de industriële revolutie en de idee van een aanstaande nieuwe maatschappij, af van alles dat naar verleden en traditie riekte. Zij streefden naar een 'exacte omgeving' waarin de als 'gevaarlijk' bestempelde klassen beheersbaar waren. Het modernisme verwierp traditionele stijlen en ornamenten, zoals merkbaar in het gebruik van geometrische vormen en materialen als staal, glas en beton als uitdrukking van het machinetijdperk. In een pamflet, het Charte d'Athenes, schreef het CIAM de principes neer waaraan toekomstige steden moesten voldoen. Het pamflet formuleerde een sociaal en politiek programma dat erop gericht was om de crisis in de stedelijke maatschappij, veroorzaakt door het industriële kapitalisme, door middel van ontwerp en planning op te lossen. Le Corbusier zat deze school als gegoten. Hij had met de Radiant City een stad ontworpen als een reproduceerbaar ding dat vanuit het niets, beginnend bij nul, overal gebouwd kon worden. Le Corbusier werd dan ook als een ster in de kunstwereld onthaald. Liefkozend noemden collega's hem voortaan 'Corbu'. Toch waren zijn tekeningen, kaarten, diorama's en gipsmodellen een slecht lot beschoren. Le Corbusier wist in Frankrijk, vanwege de extravagantie van zijn plannen en de concurrentie van meer traditioneel georiënteerde architecten, geen opdrachtgevers te strikken. Hij had, zoveel was toen zeker, vooral een utopie geschapen. De 'Stralende Stad' is nooit gebouwd.

Hoewel de plannen van Le Corbusier niet op grote schaal zijn gerealiseerd, zouden verschillende elementen van zijn gedachtegoed na de Tweede Wereldoorlog fysiek gestalte krijgen. In de uitwerking van het modernistische gedachtegoed maakte de intuïtieve benadering van architecten als Le Corbusier plaats voor een meer rationele en cijfermatige benadering, gebaseerd op sociaaleconomische en demografische onderzoeken. De nieuwe steden, zoals die na de oorlog in Europa werden aangelegd, belichaamden het tegenbeeld van de negentiende-eeuwse metropool: een vrije ruimte die logisch en simpel in elkaar stak, zonder overdadige opsmuk. De modernistische stad was in theorie een volledig publieke ruimte waarin de traditionele organisatie van publieke en private

ruimtes doorbroken werd (Holston 1989). Uitgangspunt was niet de microsfeer van de woning en de straat, maar de ordening van functies, zoals het scheiden van de domeinen van wonen, werken, verkeer en vrije tijd. De straten waren verdeeld in een orthogonaal patroon van brede en rechte straten, een tegenhanger van de nauwe en kronkelige straatjes in de oude volkswijken. "Voor een goede omloop is een rechte lijn vereist, zoals Le Corbusier al schreef. "Het rechte is gezond. De kromme lijn is moeilijk en gevaarlijk, ze ruïneert een paralyseert" (1925:10). De nieuwe steden waren ensembles van flats omringd door 'vrije ruimtes': weids opgezette openbare gebieden met grasvelden, parken, bomen en struiken. De verschillen tussen de flats en vooroorlogse stadswoningen werden dan ook vaak aangeduid in opposities tussen 'licht' en 'donker'. Het kon niet hoog genoeg, vond ook Le Corbusier. Vanaf de veertiende verdieping kwam je volgens hem pas in pure lucht terecht. De gebouwen zelf zagen er uit als kubistische blokken, opgetrokken uit een architectuur van moderne materialen, zoals staal en beton. Gestandaardiseerde productiemethoden zorgden voor een snelle en goedkope oplevering, noodzakelijk om in het destijds acute woningtekort te voorzien. In de architectuur van de nieuwe steden was iedere vorm van ornamentiek en anekdotische detaillering achterwege gelaten. Foto's aan de muur? Ze zouden het zorgvuldig georkestreerde beeld slechts verstoren. Het wonen in een nieuwe stad was dan ook aan talrijke voorschriften onderworpen. Zo kregen de eerste bewoners van Kensal House, een icoon van de moderne beweging in Groot-Brittannië, een instructieboekje mee over het gebruik van de flat (Llewellyn 2004:239). Toekomstige bewoners van de naoorlogse wijken in Nederland kregen bezoek van woninginspecties die, gesteund door instituties als de kerk en het volkshuis, de respectabiliteit van gezinnen beoordeelden (Van der Horst 2002:240).

Functiescheiding, rechte straten, hoge gebouwen en vrije ruimtes; het zijn projecties van het principe van 'vrijheid door orde' waarop ook Le Corbusier zijn ontwerpen baseerde. In de architectuur en stedenbouwkundige structuur van de nieuwe steden was de progressieve ideologie van een internationale avant-garde ingebouwd. Het streven was een stad zonder sociale klassen, gesneden op de maat van de industriële samenleving. Toen in Europa op grote schaal nieuwe steden gebouwd werden, had Le Corbusier zijn tenten elders opgeslagen. Hij ontwierp steden in Algiers en de Indiase stad Chandigarh en verwerkte zijn ideeën ook in ontwerpen voor afzonderlijke gebouwen, zoals het *Unité d'Habitation* in Marseille. Hoewel de directe invloed van Le Corbusier op de naoorlogse stedenbouw wordt betwist (Relph 1987) werd met de aanleg van de nieuwe steden in Europa gretig uit zijn vormenmagazijn geput. Economische en technologische vooruitgang, een expanderende stedelijke bevolking, een toename in het gebruik van auto's en een geloof in hoge gebouwen en grootschalige stedelijke planning: in de modelstad van Le Corbusier waren de ingrediënten van de moderne massamaatschappij immers al aanwezig. Hoewel hij tegenwoordig geldt als personificatie van de mislukking van de naoorlogse wijken en steden, bedelen critici hem, enigszins cynisch, ook een kwaliteit toe. Le Corbusier, schrijft de architectuurhistoricus Norma Evenson, wist slechte ideeën een aantrekkelijke verpakking te geven (1987:247).

§ 2.3 Urban noir: populaire representaties van de naoorlogse buitenwijken

De nieuwe wijken en steden riepen, zacht gezegd, gemengde gevoelens op. Het Franse dagblad *Le Monde* voerde ze op als de “conditie voor de wereld van morgen”, een “zee” waar inwoners op het “ritme van de getijden” naar hun werk gaan en weer naar huis terugkeren (Piatier 1964). In *Sarcellopolis* noteerde de journalist Marc Bernard (1964) zijn romantische bespiegelingen over het leven in de modernistische stad naar aanleiding van een jaar duren verblijf in Sarcelles, een grand ensemble vijftien kilometer ten noordoosten van Parijs.³

Het egodocument kent een voor reisverhalen herkenbaar motief: een Parijze-naar, afkomstig uit een mondaine wijk in de binnenstad, reist af naar het “land van mirakels”, zoals hij Sarcelles omschrijft, om door schade en schande wijs geworden deze exotische wereld uiteindelijk te doorgronden. Tekenend voor het vervreemdende effect, dat de nieuwe steden op buitenstaanders had, is een passage uit *Les petits enfants du siècle*, waarin de Franse schrijfster Christiane Rochefort met lichte ironie de verwondering beschrijft die haar bij eerste aanblik van de stad trof.

*“Je komt in Sarcelles over een brug, en dan opeens, een beetje van boven af, zie je alles. Allemachtig! En ik had gedacht dat ik in woonblokken woonde! Dat waren pas woonblokken! Dat was pas een stad, een echte Stad van de Toekomst! Kilometers en kilometers en nog kilometers ver niets dan huizen huizen huizen. Allemaal eender wit. En nog meer huizen. Huizen, huizen, huizen, huizen, huizen, huizen, huizen, huizen, huizen, huizen, huizen. Huizen. Huizen. En lucht; oneindig gewoon. En zon. Al die huizen vol zon, de zon ging er dwars doorheen, kwam er aan de andere kant weer uit. En reusachtige Groenstroken, keurig, schoon, prachtig, tapijten gewoon, met op iedere Groenstrook het bord ‘Weest Zuinig op Bomen, Planten en Grasperken’, dat hier meer effect scheen te sorteren, dan bij ons, de mensen waren zelf zeker veel verder, net als de architectuur” (1990:122-123).*⁴

3 Het begrip ‘grand ensemble’ verwijst naar een grootschalig opgezet en modernistisch vormgegeven woongebied, zoals dat tussen de jaren vijftig en zeventig van de vorige eeuw aan de rand van veel Franse steden werd aangelegd.

4 De roman verhaalt in retrospectief over het leven van een jong meisje dat met haar ouders in een naoorlogse buitenwijk woont. Het boek, in Nederland gebruikt als lesmateriaal op middelbare scholen, is een ironiserende kritiek op de trente glorieuses, zoals de periode van economische groei, verstedelijking en opkomend consumentisme tussen 1945 en 1975 in Frankrijk wordt aangeduid. Deze thema’s keren herhaaldelijk terug in het oeuvre van Rochefort, zoals in passages over de sloop van Parijse arbeiderswijken in de autobiografie *Ma vie revue et corrigée par l’auteur* (1978) en in *Une rose pour Morrison* (1966), een sciencefictionroman over moderne huisvestingssystemen als uiting van de controle die de staat uitoefent op haar burgers.

Enkele jaren na oplevering van de eerste woningen maakte bewondering voor de rust, ruimte en properheid van de nieuwe wijken en steden allengs plaats voor zorgelijk stemmende verhalen. Populaire media voerden de steden op als een onherbergzaam landschap van uitgestorven straten waar het leven verliep op het eentonige ritme van het forensenverkeer. 'Metro-boulet-dodo', zoals een populaire uitdrukking in Frankrijk luidt: 'reizen-werken-slapen'. Een bespreking van Rocheforts boek in *Vrij Nederland* is een treffend voorbeeld van deze receptie. Over de "Nieuwe Klasse van de Welvarende Arbeiders", die de nieuwe stad naar zijn idee bevolkte, schrijft de recensent:

"Ze gaan allemaal zondags naar buiten, kopen dezelfde dingen in dezelfde winkels, zien dezelfde tv-programma's, voeren dezelfde zinloze gesprekken om het even of ze in Parijs, Londen, Amsterdam of Milaan wonen, en spreken een taal die net niet helemaal netjes is. Kortom: niet meer de massa van de grauwe ellende, maar een nog grauwere massa van een allesomvattende vervlakking" (Rochefort 1990:II).

De bovenstaande tekst, geschreven in de jaren zestig maar als voorwoord gehandhaafd in de Nederlandse vertaling uit 1990, is emblematisch voor de noties over massaliteit, monotonie en culturele vervlakking zoals die vanaf de jaren zestig met de nieuwe woonwijken geassocieerd werden. Vergelijk het fragment uit het boek van Rochefort bijvoorbeeld met de volgende passage waarin de Duitse psycholoog Alexander Mitscherlich op een uitvalsweg rijdt, aan beide kanten geflankeerd door moderne flats en fabrieksgebouwen.

"Daar staan dan een stuk of tien hoge flatgebouwen van acht tot tien etages, allemaal veel te dicht bij de snelweg met zijn brullende lawaai. Overal nog rommelige bouwputten, maar de eerste huurders zijn niettemin reeds present. Niemand kent de ander. De omgeving mist elke vriendelijke beking, niets stimuleert tot blij openheid, in de nieuwe woonwijk is mismoedige triestheid de voornaamste gast. Hoe zou men ook tot vriendschappelijke omgang met de naaste en verdere burens in staat zijn, wanneer de kunst om op een ontspannen manier met de ander om te gaan niemand van jongs af aan wordt bijgebracht? Een toevallig hoopje liederen die elkaar volmaakt vreemd zijn graaft zich in de woningen in. Vreemdelingen – en zo iets lokt alleen maar afweer uit en wantrouwen" (1973:8).

Mitscherlich schetst in zijn boek een dystopisch beeld waarin een expliciete link gelegd wordt tussen de fysieke omgeving van de modernistische woonwijken ('monotoon', 'mismoedig', 'triest', 'zonder vriendelijke beking') en een sociale gemeenschap die wordt getypeerd als 'asociaal', 'apatich', 'ego-gecentreerd', 'anoniem', 'wantrouwend' en 'gedesoriëteerd'. "Wie in die housing programs, in die kazernes van de volkswoningbouw, wordt gekerkerd", schrijft Mitscherlich, "kan alleen nog maar even apatisch worden als de rest" (1973:67).

afstand, lopen twee dames van middelbare leeftijd, gekleed in grootstedse outfits, die nogal afsteken tegen het sjofele uiterlijk van de dronkaard. Terwijl de blonde vrouw, blijkbaar niet bekend in de omgeving, het gedrag van de man verbaasd gade slaat, stelt de ander haar gerust: "Dat daar", ze wijst naar de man, "is de *sarcellitis*. Het is niet ernstig hoor, in tegendeel".

Het verhaal over het *sarcellitis*-virus staat niet op zichzelf. We komen varianten van het virus vrijwel gelijktijdig tegen in de notie van *braziliatis*, een ziekte waaraan inwoners zouden lijden van het in de jaren vijftig gebouwde Brasilia, de hoofdstad van Brazilië en het grootste singuliere project van de modernistische stedenbouw (Holston 1989:24 en 105). In de door Lotte Stam-Beese ontworpen Rotterdamse wijken Ommoord en Pendrecht zouden bewoners, volgens de overlevering, kampen met flatneuroses, liftfobieën, zenuwtoevallen en de zogenaamde 'ruimtevaardersziekte', een vorm van sensorische deprivatie waaraan mensen blootgesteld werden die op de hoger gelegen etages van de flatgebouwen woonden. De eerste bewoners werden daarom ook wel 'spekkopers' genoemd (Hellmann 1993). Tussen lange woonblokken, hoge torenflats en rechte straten, zoveel leek destijds duidelijk, was het slecht vertoeven.⁵

In de mythe over Sarcelles zijn de inwoners van de nieuwe stad tot karikaturen gereduceerd. Huisvrouwen zetten er drie maal per dag het linoleum in de boenwas, kantoorklerken plegen zelfmoord en verveelde kinderen bezondigen zich aan seksuele delicten. Het is een absurdistisch verhaal, maar past in het genre van de *urban noir* waarin de vervreemding van het moderne stedelijke landschap beschreven wordt (Farish 2005).

Vanaf het midden van de negentiende eeuw ontstond een 'zwarte legende' over de perifere zones van de stad. Eens een toevluchtsoord voor aristocratische families, ontsnappend aan de miasmen van de grote stad, verwerden de buitenwijken in de populaire beleving tot een poel van verderf. Illustratief hiervoor zijn de vele romans, films, politseries en stripverhalen waarin de buitenwijken als setting fungeerden. "De misdaad broedt in de ijskoude aanblik van de geasfalteerde jungle van de buitenwijken", zo begint Loro's stripverhaal *Bloem van het asfalt*. "De gebouwen weerkaatsen het lugubere geluid van de politiesirenes ... maar, in de vangarm van de stad, waar iedereen angstvallig de adem inhoudt ... waakt een man" (1979:7). Dergelijke sfeertekeningen beschrijven de voorsteden als een *terrain vague*, een schemerzone aan de rand van de stad. Een monografie over de fysieke en sociale isolatie van bewoners in een Parijse *banlieue* omschrijft de buitenwijk als een "blinde steeg aan het einde van de bewoonde wereld, een afgesloten ruimte waarin een willekeurige en heterogene groep mensen

5 Noties over de ziekelijke werking van architectuur beperken zich niet tot de naoorlogse wijken en steden. Vanaf het begin van de twintigste eeuw werden psychologische aandoeningen als neurasthenie, hysterie, pleinvrees en claustrofobie al geprojecteerd op het leven in de moderne metropool (Vidler 1993).

met elkaar is opgescheept" (Pétonnet 1973). Het boek, waarin de auteur beschrijft hoe deze stigma's doorwerken in het dagelijkse leven van de *banlieuesards*, draagt een titel die de culturele afstand tussen buitenwijk en binnenstad accentueert: *'those people'*, 'die mensen daar'.

De modernistische stad was object van spot en ironie. In de jaren dertig ridiculiseerde de Britse cartoonist en illustrator Heath Robinson (1936) al de dagelijkse ongemakken van de moderne woning: een jongen en meisje die zich in bochten wringen om elkaar vanaf een balkon een kusje te geven, bewoners die met verbazing naar hun pas aangeschafte moderne meubels kijken. Een exemplarisch voorbeeld van deze ironiserende kijk op modernistische architectuur is de film *Playtime* (1967) van de Franse cineast Jacques Tati. De film, die zich afspeelt in een door Tati ontworpen stad aan de rand van Parijs, ook wel 'Tativille' genoemd, is een minutieuze zoektocht naar de manier waarop mensen zich tot elkaar en de stedelijke ruimte verhouden (Hilliker 2002, McLane 2010). Op verschillende manieren wordt ingespeeld op de gevoelens van verwarring en dislocatie, veroorzaakt door de principes van modernistische architectuur. De employee van een kantoorgebouw worstelt met een paneel met knopjes en lichtjes. Een man botst tegen een glazen façade, die het interieur scheidt van de stoep, en frutselt aan de leren bekleding van een aluminium stoel. Een toerist vergaapt zich op een straathoek aan een bloemenstal, het enige kleurrijke element in een decor van grijs tinten. De modernistische ruimte is in de film een stad van ordelijke routines, waar het kantoorpersoneel in gelijkvormige hokjes is ondergebracht en waar gebouwen letters en toeristen nummers hebben. "Everything we have in life today, it is made first by the engineers", zei Tati. "The one who designs decides that you have to go there and push that button" (geciteerd in McLane 2010:65). Gedurende de film beginnen de routines van de moderne stad echter langzaam af te brokkelen. Tijdens een lange scène in het restaurant de Royal Garden breken de bezoekers het decor van de moderne stad stukje bij beetje af. Als de gasten van het feest zich 's ochtends verzamelen in een drogisterij om de hoek maken orde en routine plaats voor kleur en spontaniteit. Het feest is een moment waarop de mensen, voor even, lijken te ontsnappen aan het keurslijf van de modernistische ruimte.

Playtime is een lichtvoetige film, maar illustratief voor een discours over verlies, nostalgie en desoriëntatie dat de cinematografie over de modernistische stad kenmerkt (Barber 2002). In Europese films over de nieuwe woonwijken is vaak sprake van heftige confrontaties tussen individuen en de stedelijke ruimte, zoals in Jacques Tourneur's *Berlin Express* (1948) over de visuele textuur van de veranderende stad en *Bicycle Thieves* van Vittorio de Sica, waarin de periferie van de stad wordt verbeeld als een locatie vol sociale spanningen. In films als *Cathy come home* (1966), geregisseerd door Ken Loach, en *Nil by mouth* (1997) van Gary Oldman over het sociale leven in een council estate in Zuidoost-Londen wordt een impliciete link gelegd tussen de fysieke omgeving van de modernistische wijken en sociale problemen van drugsverslaving, huiselijk geweld en alcoholisme. Hoewel het aantal films over de naoorlogse wijken in

Nederlands relatief klein is, overheerst ook hierin een pessimistische toon. In *Bijlmer odyssey* (2004) van Urszula Antoniak bijvoorbeeld raken twee geliefden na een passionele nacht verdwaald in een als duister en labyrintisch verbeelde Bijlmermeer.

De nieuwe steden zijn ook onderwerp van dystopische vertellingen over de naoorlogse consumptiemaatschappij, zoals in *Alphaville* (1965) van Jean-Luc Godard waarin de modernistische gebouwen en buitenwijken van Parijs als setting fungeren. Hoewel de film, anders dan Tati's *Playtime*, volledig is opgenomen op bestaande locaties in de stad, waarbij de regisseur gebruik maakte van de ruimtes en het licht dat voorhanden was, volgen we ook hier een man in zijn dwaaltochten door het moderne stadslandschap. In dit geval een detective met als missie om een wetenschapper op te sporen die met een supercomputer een tirannieke controle op de stad uitoefent. De hoofdpersoon is iemand die (letterlijk en figuurlijk) het licht naar anderen brengt door concepten van liefde, bewustzijn en tederheid over te dragen aan mensen die hun ziel verloren hebben. *Alphaville* is een stad die bepaald wordt door de monolithische structuren van de moderne architectuur en de beeldtaal van marketing en reclame. Godard toont ons een labyrint van hotelkamers, kantoren en trapportalen dat verstengeld is met tekens van instructie en verleiding, zoals pijlen en nummers, gebodsborden, neonlicht en reclamebeelden. De film bevat tal van referenties aan pop art, surrealisme, film noir, pulpromans en het Duitse expressionisme; kunststromingen die de nadruk legden op de creatieve kracht van het irrationele en alledaagse, elementen die in een technocratische samenleving van orde en logica bedreigd zou worden (Darke 2005). *Alphaville* is een stad waarin zich uiteindelijk ook een schisma openbaart tussen mens en machine. 'Gewone mensen' zijn er volledig overgeleverd aan de eisen van technocratische surveillance en de wensen van de naoorlogse consumptiemaatschappij. De film eindigt, niet toevallig, met een serie van consumptieproducten die, als flats in een open verkaveling, op een rijtje staan opgesteld, voorverpakt en klaar voor consumptie.

Het dystopisch discours, zoals dat in *Alphaville* expliciet verbeeld wordt, is een leidend motief gebleven in filmische representaties van de modernistische stad. In de jaren negentig van de vorige eeuw ontstond, ook in Frankrijk, het genre van de *cinéma beur*, dat een grimmig beeld toont van de modernistische buitenwijken als woonplaats van een multi-etnische onderklasse. *Un, deux, trois, soleil* (1994), een titel die verwijst naar verstoppertje spelen, contrasteert de weemoed van allochtone jongeren naar hun geboorteplaats met het gewelddadige decor van uitgebrande autowrakken en desolaat ogende galerijflats in een buitenwijk van Marseille. Deze gevoelens van nostalgie keren ook terug in *Bye-bye* (1995), dat associatieve en realistische scènes verfilmt uit het dagelijkse leven van immigrantenfamilies in de banlieue van Marseille, waarbij Arabische jongeren kijken naar de schepen die de haven verlaten. *La Haine* (1995), een kassucces in Franse bioscopen, is een energieke, in zwart-wit geschoten film over de Parijse buitenwijken, waarin drie jongens van Joods, Afrikaanse en Arabische herkomst 24 uur gevolgd worden op hun rondgang door de wijk en de Parijse binnenstad.

Dit contrast tussen binnenstad en buitenwijk vormt ook het raamwerk van *Lila dit ça* (Chimo 1996), een onder pseudoniem geschreven (en verfilmd) roman over een onhoudbare liefdesrelatie. Het boek verhaalt over Chimo die zich in de afzondering van een bouwvallig, leegstaand gebouw en bij het licht van gejatte kaarsen een weg uit zijn dagelijkse beslommeringen schrijft. De jongen noteert, bij gebrek aan eigen woorden en gedachten, de dingen die Lila, een meisje waardoor hij heimelijk is geobsedeerd, hem vertelt. Chimo schetst een Parijse *cité* waar iedere dag lijkt op de andere, waar alles, van de pingpongtafels tot de harten van mensen, van beton is gemaakt, en waar zelfs de bomen huilend in het gelid staan. De verschijning van het blonde meisje biedt hem echter een mogelijkheid om aan het dagelijkse bestaan te ontsnappen. De stem van Lila, schrijft Chimo, is er een om de vertrektijden van vliegtuigen aan te kondigen die nooit meer terugkomen. Het boek loopt overigens, evenals *La haine*, slecht af.⁶

§ 2.4 Tweedegraads kritieken

De naoorlogse wijk is, zoals we hierboven zagen, een verbeelde ruimte die is opgenomen in een bredere cultuurkritiek op het modernisme. In de literatuur en cinema van de jaren vijftig en zestig werd modernistische architectuur nadrukkelijk verbonden met gevoelens van vervreemding, anonimiteit en isolatie. Populaire representaties van de naoorlogse wijken roepen het beeld op van een stedelijke ruimte die mensen tegenwerkt en frustrereert. Het zijn een soort van antisteden, steriel en levenloos, die alles ontberen dat naar stedelijk leven smaakte. Het zijn wijken om in te verdwalen of hard van weg te rennen. Dergelijke noties tekenen een omslag in het denken over moderne architectuur. Een 'tweedegraads kritiek', zoals de Franse historicus Françoise Choay (1965) schrijft, waarin de nieuwe steden als object van maatschappelijke kritiek werden ingezet. Vanaf de jaren zestig keerden talrijke auteurs zich tegen de modernistische principes van rationalisering, schaalvergroting en functiescheiding die het sociale leven in hun ogen ontwrichtten. De moderne beweging anticepeerde weliswaar op de mechanisering en automatisering van de samenleving, maar had volgens critici de behoeften van mensen genegeerd

⁶ Zowel *La haine* als *Lila dit ça* deden in Frankrijk veel stof opwaaien. *La Haine* werd geprezen om haar realistisch en documentaire karakter, kreeg prestigieuze prijzen en trok hoge bezoekersaantallen in binnen- en buitenland. De film werd echter ook bekritiseerd omdat de cineast een als hard, onmenselijk en stereotype beschouwd beeld van de buitenwijken schetst (Sharma & Sharma 2000, Reader & Darke 1995, Chavannes 1995). Ook de publicatie van *Lila dit ça* was met argwaan omgeven. De een beoordeelde het expliciete taalgebruik en het pornografische karakter van de roman als een eerlijk en deskundig portret van het leven in de *banlieue*. Anderen twijfelden aan de identiteit en motieven van de auteur. Onder het pseudoniem 'Chimo', zo stelden experts, zou geen beginnende negentienjarige *banlieuesard* maar een erkend schrijver schuil gaan.

(Bahrtdt 1961, Castells 1983, Hall 1993). De naoorlogse wijken ontbeerden een *sense of place*. Mensen hadden er hun identiteit verloren, waren onzichtbaar en anoniem geworden. Een Nederlandse architectuurcriticus omschrijft de wijken als "vogelvluchtarchitectuur" die mensen met "een sadistische wellust" reduceerde "tot een soort van vliegenpoep" (Pruys 1978:36). "In plaats van de hinderlijke vervuiling en verwarring hebben we nu een saaie steriliteit gekregen", verzuchtte de Nederlandse architect Aldo van Eyck. "De krottenwijk bestaat niet meer – in Nederland tenminste – maar wat is er voor in de plaats gekomen? Kilometer na kilometer perfect geregeld niemandsland en niemand die het gevoel heeft dat hij iemand is die ergens woont" (aangehaald in Pruy 1978:36). Ook architecten luidden de noodklok. Gemeenschappen met louter hoge gebouwen, stelt de architect Peter Blake, verspreid over grote afstanden en afgescheiden van de buitenwereld, zijn gedoemd te mislukken. Geen cosmetisch middel is daar volgens hem tegen opgewassen (1974:80). Wat in zijn optiek nodig waren, zijn kleinschalig opgezette wijken, "places of intimacy and interaction rather than wastelands of alienation" (1974:96).

Dergelijke voorstellingen van de nieuwe wijken en steden werden deels gesteund door sociaalwetenschappelijk onderzoek. In de jaren zestig toonden sociaalpsychologische studies aan dat een rationeel geplande stad nog geen gezonde samenleving hoeft op te leveren. In de omgevingspsychologie verschenen bijvoorbeeld verontrustende bevindingen over het causale verband tussen criminaliteit en specifieke vormen van stedenbouw (Ackermans et al. 1974, de Haan 1983, Weringh 1978). Dergelijke studies toonden aan dat 'verticaal wonen', het leven in flats, een bron van dissociatie en desintegratie vormde. In *Defensible space* stelt Oscar Newman (1977), een van de protagonisten van de 'pragmatische school', dat sociale problemen intrinsiek samenhangen met het fysieke vervalproces en de technische veroudering van de naoorlogse etagebouw. De boekomslagen van dergelijke studies bevatten dan ook vaak somber stemmende afbeeldingen van weerloze mensen tegen een decor van donkere stegen en met graffiti bekladde muren. Een herdruk van de Engelse editie van *Defensible space* toont een jonge vrouw die, geflankeerd door twee flatgebouwen, uit afschuw de handen voor haar gezicht slaat (figuur 2.2).

In de kritiek op de modernistische stad lag opvallend genoeg een hang besloten naar de kleinschaligheid van de vooroorlogse stadswijken, waartegen de modernisten zo fel ageerden. Het modernisme werd geassocieerd met een verlies van het familiale landschap van gezellige straten en kleinschalige buurten (Wilson 1991:115). "Fastidious observers", merkt Evenson op, "have come to view the uniformity and stupefying scale of new urban complexes as chamber of horrors, and in retrospect, the old congested slums are nostalgically regarded as humane and vital neighbourhoods" (1987:249). Sociologen stelden dat mensen beter gedijen in 'organisch' gegroeide in plaats van rationeel ontworpen wijken. Het is een idee dat we ook aantreffen in de bovengenoemde verhandeling van Mitscherlich die de kleinschalige en historisch gegroeide wijk beschouwt als een verrijking van de "innerlijke belevingswereld".

FIGURE 2.2 Boekomslag van Oscar Newman's *Defensible space* uit 1977

Een spil in deze kritiek is een manifest uit 1961, waarin de journalist Jane Jacobs betoogt dat stadswijken niet van bovenaf gepland dienen te worden maar als een natuurlijk organisme moeten groeien. Moderne stadsplanners verheffen volgens haar de stad tot kunstwerk en ontkennen de ware aard van het stedelijk leven. "Onpersoonlijke straten", waarschuwt Jacobs, "maken anonieme mensen" (1994:69). Jacobs is een pleitbezorger van de gemengde buurt die door de modernistische principes van zoning en functiescheiding uit de stad dreigde te verdwijnen. Het leven in de stad valt of staat volgens haar bij de concentratie en interacties van mensen, en daarvoor zijn straten en kruispunten van vitaal belang.

De kritiek op de nieuwe steden richt zich behalve op het fysieke ontwerp ook op de technische professionals die de stedelijke planning in de naoorlogse periode domineerden. De architect Geoffrey Spyer (1971) stelt dat vanaf het proces van

industrialisering de behoeften van mensen ondergeschikt zijn aan die van de machine. Industriële samenlevingen kampen volgens hem met een bureaucratische organisatie van regels en instituties die niet in staat is in te spelen op sociale veranderingen. De planning, administratie en financiering van de naoorlogse bouwprogramma's waren in handen van specialisten die iedere vorm van initiatief en verantwoordelijkheid van bewoners ontmoedigden. Het resultaat, stelt Spyer, is een "geëncapsuleerde samenleving", "shut away in comfortable boxes in front of television sets" (1971:128). In *After the planners* betoogt de architect Robert Goodman (1972) dat modernistische planning een negatie is van de culturele en economische werkelijkheid waarin het is ingebed. Planning en architectuur raakten in zijn ogen "gedepolitiseerd", ze verwerden tot een "wapen" om de uitoefening van macht te maskeren achter een ideologie van wetenschappelijke rationaliteit en efficiëntie (1972:211-212). Technische professionals waren geschoold in bureaucratische procedures maar konden de politieke implicaties van hun handelen niet overzien.

"As ostensible technicians, we are not the visible symbols of oppression like the military and the police. We're more sophisticated, more educated, more socially conscious than the generals – we're the soft cops. Planners want 'social change'; they deal in words, drawings, programs and buildings, not guns and napalm. But the kind of 'social change' they usually find themselves dealing with, whether or not they recognize it, is organizing the oppressed into a system incapable of providing them with a humane existence, pacifying them with the meager welfare offerings that help maintain the status quo" (1972:53).

Architecten en planners, stelt Goodman, richtten zich op de visuele en esthetische aspecten van architectuur, maar bekommerden zich er niet om of het er ook prettig wonen was. "Architecture", schrijft hij, "becomes a 'look at' experience rather than a 'live in' one" (1972:160). De supervisie op spelende kinderen, de sociale functie van de keuken; basale aspecten van het wonen in een huis of buurt werden volgens hem genegeerd. Het is in zijn ogen dan ook niet zo vreemd dat de meeste modernistisch geschoolde ontwerpers niet woonden in de architectuur die zij zelf ontwierpen. Een soortgelijke kritiek treffen we aan bij de architect John Turner, die stelt dat bewoners in moderne architectuur slechts figureren als "trekpaarden" en "lusteloze consumenten" die geen eigen stempel konden drukken op de plek waar zij wonen (1978:24). De burger was in zijn ogen volkomen afhankelijk geraakt van de buitengewone burger of deskundige.

De kritiek van architecten als Goodman, Turner en Spyer wijst op ontwikkelingen in de stedenbouw en ruimtelijke planning, die vanaf de negentiende eeuw waren uitgegroeid tot wetenschappelijke disciplines gericht op het reguleren van activiteiten en bevolkingsgroepen (Rabinow 2003). In de loop van de twintigste eeuw kwam een nieuwe beroepsgroep op: de 'pure planner' die, geïnspireerd door de ideeën van stedenbouwkundige denkers als Ebenezer Howard en Patrick Geddes, zich bediende

van wetenschappelijke methodieken. 'Survey, analyse, plan en implementatie', zoals het motto van Geddes luidde. "Change the people who don't fit, cure them of their diseases (...) and the system will operate effectively" (aangehaald in Goodman 1972:71). Architectuur en planning, stelt de planoloog Clara Greed, kenmerken zich door een 'prescriptieve' manier van denken die in tegenstelling tot bijvoorbeeld de idealistische en utopische negentiende-eeuwse hervormingsbewegingen sterk wettelijk en legalistisch was ingestoken. In de loop van de twintigste eeuw ging volgens haar het 'menselijke element' in de stedelijke planning verloren. "Rather than looking directly at the inhabitants of the areas under study as human beings with needs, wants, opinions of their own, and tongues in their heads, they became merely population data" (1994:121-122). "People are hardly credited with human attributes", zoals de architect Spyer stelt, "they become rent-books, problem families, digits" (1971:129). De socioloog Richard Sennett schrijft de moderne planners op zijn buurt een "puriteinse ethiek" toe, de neiging om potentiële conflicten te vermijden en negeren, terwijl een mate van wanorde en onzekerheid in zijn ogen nodig is om stedelijke gemeenschappen te laten functioneren (1970:8). Hij traceert deze ethiek onder andere in het stedenbouwkundige principe van *grid planning* dat werd ingezet als een instrument om de natuur te temmen, te ordenen en voor menselijk gebruik te bestemmen (Sennett 1992, 1993). Michel de Certeau noemt het modernisme een voorbeeld van 'ruimtelijke kolonisering', waarin architectuur werd ingezet als een instrument om mensen tot moderne burgers te hervormen en disciplineren (Vetters 1999:345).

§ 2.5 Planning en alledaags leven

In het debat over de modernistische stad, zoals hierboven geschetst, staan twee zienswijzen tegenover elkaar. Enerzijds is het oogmerk van modernistisch geschoolde planners, architecten en stedenbouwkundigen om het gedrag en de perceptie van mensen te beïnvloeden. Anderzijds wijzen critici de nieuwe steden en wijken af als ongeschikt voor menselijk leven. In de stelling van beide partijen schuilt echter ook een gemeenschappelijk perspectief. Zowel in het utopische verlangen van de modernisten (fysiek gestalte geven aan een egalitaire samenleving) als in de cultuurkritiek op het modernisme (de nieuwe stad als monotoon, onmenselijk en ziekelijk) ligt de idee ten grondslag dat architectuur het sociale gedrag en de mentale conditie van mensen bepaalt. Voor- en tegenstanders beschouwen, uiteindelijk, de fysieke ruimte als een determinant van menselijk gedrag en perceptie, waarbij sociale problemen van criminaliteit, onveiligheid, armoede en werkloosheid nadrukkelijk getraceerd worden in de als eenvormig beschouwde stedelijke ruimte.

De opvatting dat ruimte een bepalende invloed heeft op de psychologische en sociale huishouding van een samenleving is diep geworteld in zowel de praktijk en theorie van stedelijke planning als in het sociaalwetenschappelijk denken over de stedelijke omgeving. Een vroege variant van dit ruimtelijk deterministisch paradigma treffen we al aan in achttiende en negentiende-eeuwse reisbeschrijvingen en topografieën die vaak beschouwingen bevatten over de invloed van klimaat en fysieke omgeving op de ontwikkeling van menselijke rassen. In de medische topografie, zoals de miasmatische theorie van de Britse sociale hervormer Edwin Chadwick, werden fysische en morele ziekten verklaard aan de hand van de *plague spots* van de stad, zoals in de *rookeries* van Britse steden: overbevolkte slums met nauwe straten en stegen, bevolkt door prostituees en criminelen. Environmentalisten stelden dat de fysieke en morele omgeving van de stad direct verband houdt met sociale problemen als armoede, dronkenschap, criminaliteit en delinquentie (Driver 1988). Het environmentalisme was gebaseerd op de veronderstelling dat de omgeving waarin mensen leven hun mogelijkheden tot zelfontplooiing bepaalt, zoals in de claim dat raciale verschillen verklaard kunnen worden door rationele principes van accommodatie en de menselijke evolutie in stedelijke omgevingen. In de negentiende eeuw ontstond bijvoorbeeld een sterke behoefte om ziektes uit te bannen door middel van *environmental engineering*, zoals in institutionele ontwerpen als de *Model City* van James Buckingham en de *City of Health* van Benjamin Richardson. Het morele vraagstuk van de ruimtelijke organisatie van de stad speelde vooral in het ontwerp van gevangenissen, ziekenhuizen en arbeiderswoningen, maar verlegde zich allengs ook naar de vernieuwing en herstructurering van wijken en buurten.

Het omgevingsdeterminisme is in de loop van de twintigste eeuw door tal van auteurs fundamenteel aan de kaak gesteld (cf. Pollak 1978). Dit neemt niet weg dat het binnen de stedelijke planning nog lange tijd een dominante zienswijze vormde en zelfs tot nu toe, zij het in meer versluierde vorm, doorleeft. Zo wordt ook de herstructurering van Nederlandse stadswijken, zoals we in hoofdstuk 3 zien, aangestuurd door de idee dat sociale problemen van achterstand en uitsluiting door middel van fysieke 'ingrepen' zijn uit te bannen. De socioloog Jan Willem Duyvendak (1999) noemt dit de 'mythe van de maakbare wijk', waarbij fysieke en ruimtelijke strategieën worden ingezet als instrument van een sociaal en politiek programma. Illustratief voor deze ambitie is een fotobrochure uit 2005 van de Amsterdamse woningcorporatie Het Oosten, gepubliceerd naar aanleiding van onlusten in de Franse banlieue, waarin populaire sentimenten over de naoorlogse wijken nog eens worden onderstreept. De brochure toont een troosteloos decor van schotelantennes, afbladderend beton en met graffiti gevulde muren; beelden die niet alleen een expliciet verband leggen tussen architectuur en sociale achterstand, maar ook worden ingezet om de vernieuwing van de wijken te legitimeren (Vanstiphout 2010).

Over de architectuur en stedenbouwkundige structuur van de nieuwe steden zijn inmiddels bibliotheken vol geschreven. De literatuur over modernistische architectuur en stedenbouw, evenals de sociaalwetenschappelijke kritieken erop, richten zich vooral op de fysieke ruimte van de wijken, de architectonische en stedenbouwkundige

concepties die eraan ten grondslag liggen en de (vaak veronderstelde, soms empirisch aangetoonde) effecten op menselijk gedrag en perceptie. Deze kritieken zijn bovendien veelal geformuleerd vanuit het elitaire standpunt van 'experts' en buitenstaanders: architecten, cineasten, journalisten, wetenschappers en romanciers (Williams 2005). Het is echter opvallend dat binnen het corpus van boeken en artikelen weinig aandacht is voor de modernistische stad als alledaagse leefomgeving. Het debat over de naoorlogse wijken kampt met wat we een 'etnografische leemte' kunnen noemen: een afstandelijke interpretatie waarin bewoners en gebruikers grotendeels ontbreken of slechts figureren als passieve subjecten in een door 'hogerhand' bepaalde stedelijke omgeving. Wat ontbreekt is een begrip van de modernistische wijken, niet alleen als architectonische ruimte, maar ook als sociale en culturele ruimte. Mark Llewellyn (2003) pleit daarom voor een "polyvocale lezing" van de stedelijke ruimte waarin niet alleen architecten en planners maar ook bewoners en gebruikers als actoren worden meegenomen. Immers: wat gebeurt er als de planners en architecten vertrokken zijn? Hoe passen mensen zich in de rasters en patronen van een architect of stedenbouwkundige? Hoe verhoudt de harde stad van architectuur en planning zich tot de zachte stad van gebruik en toe-eigening?

Sociaalwetenschappelijke onderzoeken wijzen vaak op de invloed van de fysieke omgeving op de perceptie en het gebruik van ruimte. Zo stelt Yancey (1971) op basis van een onderzoek in het Pruitt-Igoe project in de Amerikaanse stad St. Louis dat het architectonische ontwerp van de nieuwe wijken een "atomiserend effect" heeft op de vorming van informele sociale netwerken. De oorzaak hiervoor ligt in wat hij *wasted space* noemt: semipublieke ruimtes die de overgang van de private ruimte van de woning naar de publieke ruimte markeren. De grootschalig ontworpen openbare ruimtes van deze wijken droegen bij aan gevoelens van angst en onbehagen onder bewoners. Uit een vergelijkend onderzoek van het speelgedrag van kinderen in de Rotterdamse wijken Hoogvliet en Oude Westen blijkt ook hoe de schaal van een omgeving doorwerkt in alledaagse patronen van ruimtegebruik. Kinderen in de naoorlogse wijk oriënteerden zich op gebouwen in plaats van publieke ruimtes, omdat de schaal van de wijk in hun beleving te groot was om te bevatten. "Een statische omgeving", stellen de auteurs, "leidt tot passief spelgedrag" (Lefaivre & Döll 2007:105). Ook in Brasilia leidde het modernistische ontwerp tot tal van dagelijkse ongemakken (cf. Holston 1989). De temperatuur liep op warme dagen aardig op omdat de glazen façades de appartementen gedurende de dag aan zonlicht bloot stelden (Worpole 2000:74-75). De segregatie van functies, zoals die in de stad was doorgevoerd, werkte een gebrek aan sociale interacties in de hand waardoor de straten grote delen van de dag uitgestorven waren. Het circulatiesysteem, dat op autoverkeer was ingericht, leverde problemen op voor voetgangers, met als gevolg veel verkeersongelukken. Oriëntatie werd bemoeilijkt door het numerieke adressensysteem en het ontbreken van *landmarks*. De uniformiteit van de gebouwde omgeving maakte het voor gebruikers bovendien lastig om hun individuele identiteit publiekelijk uit te dragen. Inwoners van Brasilia vergeleken hun woning ook wel met een televisie-set, waarin zij zich door de glazen façades door iedereen bespied zagen.

In het alledaagse gebruik openbaart zich dus een spanning tussen de geplande ruimte en de praktijken waarmee bewoners deze toe-eigenen en van betekenissen voorzien. Eenmaal opgeleverd voorzien bewoners en gebruikers architectuur van codes die niet altijd stroken met de intenties van de planner of architect. In Kensal House bijvoorbeeld bleek de inrichting van de flats niet aan te sluiten bij de sociale praktijken van de arbeidersklasse die het complex bewoonde. Bewoners gebruikten de keuken, anders dan het ontwerp voorschreef, als eet- en conversatieruimte of behingen de muren met een bruinkleurig behang dat vloekte met het smetteloze wit en de projecties van zon, lucht en ruimte die de architecten voor ogen stonden (Llewellyn 2004). Ook bewoners van Brasilia eigenden zich gaandeweg de stedelijke ruimte toe (Wright & Turkienicz 1988). Bewoners wierpen allerlei visuele barrières op, zoals gordijnen en planten, om uit het zicht van anderen te blijven. Winkeliers stalden, in strijd met de voorschriften, hun handelswaar op straat uit. Bureaucraten lieten hun eigen huizen bouwen, een praktijk die indruiste tegen de egalitaire ideologie dat aan het ontwerp van de stad ten grondslag lag. Rijke mensen verzamelden zich in private clubs in plaats van de collectieve ruimte van het buurthuis (Holston 1989:25).

In een etnografisch onderzoek van een modernistische buitenwijk van Caïro laat ook Ghannam (2002) zien hoe bewoners de fysieke ruimte van de modernistische stad aan- en inpassen in hun leefwereld. Bewoners gaven de straten en stratenblokken namen in plaats van het numerieke systeem te volgen dat door de staat was opgezet. Zij probeerden ook op allerlei manieren de uniformiteit van de stedelijke ruimte te doorbreken en de eigen woning te onderscheiden van die van anderen. Bewoners verwijderden muren, voegden ramen toe, vernieuwden het toilet, deelden de keuken opnieuw in of gaven het appartement een nieuwe kleur. Een belangrijk element in het alledaagse gebruik van de woning bleek het balkon te zijn, dat bewoners gebruikten als podium om met anderen te communiceren en zichzelf te presenteren. Sommige bewoners negeerden de scheiding tussen wonen en werken door hun appartement als kliniek, kantoor of winkel in gebruik te nemen. Anderen gebruikten de drempel van de voordeur voor de rituele slachting van eenden en kippen om hun appartementen van kwade geesten te ontdoen.

De percepties en belevingen van modernistische ruimte blijken bovendien ook uiteen te lopen. Onderzoek in een *new town* in Polen laat bijvoorbeeld zien dat ouders en kinderen opvallend verschillen in hun percepties van ruimte (Zmudzinska-Nowak 2003). Ouders hadden moeite zich de stedenbouwkundige structuur van de stad eigen te maken en refereerden vaak aan de plekken waar zij waren opgegroeid. Kinderen bleken daarentegen minder kritisch te zijn over hun directe woonomgeving. De wijk was voor hen een natuurlijke habitat, waar zij zijn opgegroeid en die zij tijdens hun kinderjaren leerden gebruiken. Mensen die in de wijk getogen waren wisten de modernistische ruimte bewoonbaar en leesbaar te maken en zich er emotioneel mee te verbinden. "That nearly automatic conditioning (outside of a rational thought process) becomes a key to the way we understand the physical world around us later

in our lives”, schrijft de auteur. “The legibility of a city cannot be considered separately from those who inhabit the city, inhabit the space whose order is a subjective construct” (2003:37).

De bovenstaande voorbeelden laten zien hoe bewoners in hun dagelijkse activiteiten de harde structuur van de fysieke ruimte met codes inscriberen en daarmee de betekenis van de modernistische ruimte herdefiniëren. Met andere woorden: wanneer een gebouw, straat of plein is opgeleverd, is het aan de gebruikers ervan om de geplande ruimte te transformeren tot een cultureel domein; er bezit van te nemen en er persoonlijke en sociale betekenissen aan toe te kennen. In deze alledaagse praktijken van gebruik en betekenisgeving ligt, anders dan het populaire discours over de naoorlogse wijken doet vermoeden, het potentieel besloten om de stedelijke ruimte, hoe onmenselijk, mistroostig, leeg en grijs die vaak ook wordt voorgesteld, kleur en betekenis te verschaffen.

De relatie tussen geplande en geleefde stad vormt een leidraad van dit boek. Ik zal hiervoor de termen ‘harde’ en ‘zachte stad’ gebruiken, die ontleend zijn aan een verhandeling van de Britse auteur Jonathan Raban over zijn initiatie als migrant in Londen. In het boek distilleert hij uit de “consumable trash of urban consumables” zijn idee van de “plasticiteit” van het stedelijke leven.

“The city goes soft; it awaits an imprint of identity. For better or worse, it invites you to remake it, to consolidate it into a shape you can live in. You too. Decide who you are, and the city will again assume a fixed form around you. Decide what it is, and your own identity will be revealed, like a position on a map, fixed by triangulation. Cities, unlike villages and small towns, are plastic by nature. We mould them by our images: they, in their turn, shape us by the resistance they offer when we try to impose our own personal form on them. In this sense, it seems to me that living in cities is an art, and we need the vocabulary of art, of style, to describe the peculiar relationship of man and material that exist in the continual creative play of urban living. The city as we imagine it, the soft city of illusion, myth, aspiration, nightmare, is as real, maybe more real than the hard city one can locate on maps in statistics, in monographs on urban sociology and demography and architecture” (1975:9-10).

Raban kijkt met een melodramatische blik naar het sociale verkeer in de stad, waar mensen, als in een theaterspel, van rollen wisselen en elkaar op basis van oppervlaktesignalen inschatten en beoordelen. “The city is a world of bewildering surfaces”, schrijft hij, “and it is in surfaces that we must learn to be an artist” (1975:52). In het boek schuilt een centraal thema van de stadsliteratuur, zoals we dat ook al aantreffen bij negentiende-eeuwse auteurs als Baudelaire en Rimbaud: een zoektocht naar de creatieve bevrijding van het individu te midden van de collectieve maalstroom van de massa (Boomkens 1998).

Het werk van Raban markeert een moment waarop in populaire en academische kringen op een nieuwe manier tegen het vraagstuk van de stad werd aangekeken (Harvey 1992). In *Soft city* zijn verschillende elementen verwerkt van wat later een 'postmoderne' benadering is genoemd. Waar modernisten de stad zagen als een object van ordening en disciplineren, zien postmodernisten de stad als chaotisch en oncontroleerbaar (Lynch 1994). Het postmodernisme kenmerkt zich door speelsheid en zelfrelativering, reageert op de autonomie van het modernisme door de taal van commercie te omarmen. De stad is 'plastisch' van aard, zoals Raban stelt, nodigt ons uit om er een eigen stempel op te drukken en tot een leefbare plek te maken. "The freedom of the city is enormous", schrijft hij. "Here one can choose and invent one's society, and live more deliberately than anywhere else. Nothing is fixed, the possibilities of personal change and renewal are endless and open" (1975:245). Om de stad te kunnen 'lezen' is volgens Raban verbeeldingskracht nodig, een taal die meer verwant is met de literatuur en de kunst, met de magie desnoods, dan met de demografische statistiek en de sociologische vragenlijst.

Met zijn notie over de maakbaarheid van de stad keert Raban zich tegen een opvatting van architectuur als een rigide en eindig product. Zoals de Poolse-Britse socioloog Zygmunt Bauman stelt: "If the modern 'problem of identity' was how to construct an identity and keep it solid and stable, the postmodern 'problem of identity' is primarily how to avoid fixation and keep the options open" (aangehaald in Simpson 1999:324). De conceptie van de 'zachte stad' wijst op de sociaal-culturele praktijken waarmee mensen zich de 'harde stad' van planners en architecten eigen maken en in 'bezit' nemen. Zoals Steven Flusty schrijft in zijn beschouwing over speelse vormen van verzet tegen het gereguleerde commerciële centrum van Los Angeles:

"The lived realities of the city (...) are seldom (if ever) so univocal. Rather, within the material framework of the city itself, the 'hard city', are a plethora of overlapping and interpenetrating 'soft cities', subjectively apprehended cities built of each urbanite's experiential perceptions of the 'hard city' (...) These proliferating, concrete impacts of 'soft cities' upon the 'hard' suggest that no matter how restrictive space is programmed, no matter how many 'armed response' security patrols roam the streets, and no matter how many video cameras keep watch over the plazas, there remain blind spots that await, and even invite, inhabitation by unforeseen and potent alternative practices" (2000:150).

Het begrip van architectuur wordt door auteurs als Raban en Flusty als het ware opgerekt. Het omvat niet alleen de conceptie van het plan of de verschijningsvorm van het ontwerp maar ook de praktijken van gebruik, perceptie en betekenisgeving waarmee mensen deze van codes en betekenissen voorzien (Borden et al.1996:9). "Architecture", schrijft Forty, "like all other cultural objects, is not made just once, but is made and remade over and over again each time it is represented through another medium, each time its surroundings change, each time different people experience it" (aangehaald in Borden et al. 1996:5). Of zoals de geograaf Edward Soja stelt: "Places

are doubly constructed. Most are built or in some way physically carved out. They are also interpreted, narrated, perceived, felt, understood and imagined” (aangehaald in Easthope 2004:129). Een stad of wijk is, zoals de antropoloog Claude Lévi-Strauss (1962) schrijft, vooral ook een sociaal kunstwerk.

In dit boek wil ik, leunend op Raban’s conceptie van de plasticiteit van het stedelijke leven, het dominante gedachtegoed over de naoorlogse wijken problematiseren door de wijk te zien door de ogen van de mensen die er daadwerkelijk wonen en werken. De vraag die centraal staat is hoe bewoners en professionals de stedelijke ruimte in sociale praktijken vorm en gestalte geven en daarmee inpassen in hun woon- of werkomgeving (Pennartz 1978:163). De manier waarop mensen een gebouw, straat of plein zien en gebruiken is daarbij dus niet bij voorbaat gegeven, vaststaand of omljnd. “Ruimte is in filosofische zin leeg”, schrijven English en Mayfield. “Het heeft binding en identificatie nodig door een individu, een interactie tussen mens en omgeving om herkend te worden” (1972:214). Het concept van de zachte stad, zoals Raban dat formuleert, attendeert ons op de actieve rol van mensen in het bewonen van een stad, de manier waarop zij de stedelijke ruimte percipiëren en gebruiken, zich een omgeving toe-eigenen, omvormen en van betekenis voorzien.

§ 2.6 Ruimte en plaats

De vraag hoe menselijk gedrag door ruimte en hoe ruimte door gedrag wordt beïnvloed heeft veel hoofdbrekens heeft gekost. In ruimtelijke disciplines, zoals de planologie, geografie en omgevingspsychologie, zijn talrijke concepten in omloop die de relatie tussen mens en omgeving duiden. In gedragswetenschappelijke paradigma’s worden deze ideeën vaak geanalyseerd in dichotomieën, zoals die tussen ruimte en plaats, absolute en relatieve ruimte, fysieke en sociale ruimte, reële en mentale ruimte, en abstracte en differentiële ruimte (Madanipour 1996). De architectuurhistoricus Spiro Kostof maakt bijvoorbeeld onderscheid tussen de ‘gecreëerde’ en ‘spontane stad’ (cf. Perry 1995). Eric Hirsch onderscheidt de *background* van de geïdealiseerde of verbeelde ruimte en de *foreground* van de alledaagse ruimte (cf. Lawrence & Low 2003). De socioloog Herbert Gans (1972) gebruikt de termen ‘potentiële’ en ‘effectieve omgeving’, waarmee hij benadrukt hoe mensen de natuurlijke omgeving naar hun hand zetten. Hoewel met dergelijke concepten verschillende accenten gelegd worden, wijzen ze op wat Sonnenfeld de ‘*dichotomy of location*’ noemt (1972:244). Ze brengen een scheiding aan tussen de materiële wereld van gebouwen, straten en pleinen en de sociaal-culturele praktijken van gebruik, perceptie en betekenis. Het zijn concepten die vragen openen naar hoe mensen betekenisvolle relaties met ruimte aangaan, hoe zij er betekenissen aan toeschrijven en daarmee ruimte tot plaats maken.

In de sociale wetenschappen zijn de begrippen 'ruimte' en 'plaats' relatief recent expliciet aan de orde gesteld (Appadurai 1988, Gupta & Ferguson 1992, 1997). Ruimte fungeerde lange tijd als een decor waartegen of een setting waarin het sociale leven plaats heeft. Dit hangt samen met de Cartesiaanse principes zoals die sinds de Renaissance de begripsvorming van ruimte hebben bepaald. Tijdens de Renaissance is, zoals de geograaf David Harvey (1992) betoogt, sprake van een radicale verandering in concepties van tijd en ruimte. De ontdekkingsreizen produceerden kennis over de wereld die visueel gerepresenteerd diende te worden, zoals in de Renaissancekaarten die objectiviteit combineerden met functionaliteit en praktische toepasbaarheid. Dergelijke objectieve representaties van ruimte werden als noodzakelijk gezien om te kunnen navigeren in de wereld, om eigendomsrechten vast te stellen en om politieke grenzen te bekrachtigen. Kaarten en chronometers ontwikkelden zich tot instrumenten waarmee een visie op de wereld gevormd werd. De kaart werd, eenmaal ontdaan van fantasie, religie en subjectieve ervaring, tot een abstract en functioneel systeem voor de ordening van ruimte (Harvey 1992:249). Het Verlichtingsdenken vertrok vanuit een visie op de wereld waarbinnen homogene tijd en ruimte het denken en handelen begrepsden. Het is deze totaliserende kijk op de wereld die ook het omgevingsdeterminisme aanwakkerde, zoals dat hierboven besproken is: de idee dat mensen, zoals in Tativille en Alphaville, willoos aan ruimte zijn overgeleverd.

Deze gelijkstelling van ruimte met een begrensd territorium of container van sociale activiteiten maakt dat ruimte zelf lange tijd niet als een relevant object van onderzoek werd gezien. Deze impasse komt voort uit de scheiding tussen materiële en sociale ruimte die uitgaat van een absoluut begrip waarin ruimte een eigen realiteit wordt toegeschreven die los staat van menselijk denken en handelen. Ruimte is hiermee homogeen en onbeweeglijk geworden. Er bestaan wel bewegingen in ruimte maar geen bewegende ruimtes. Dergelijke concepties veronderstellen dat achter de sociale ruimte een eenduidige en objectieve ruimte bestaat (Curry 1996). De materiële ruimte wordt gezien als absoluut, rigide en onproblematisch, terwijl voorbij gegaan wordt aan de wijze waarop ook de geplande ruimte door sociale en culturele noties wordt bepaald. In een debat over het in de sociologie gebruikte onderscheid tussen materiële en sociale ruimte kritiseert Gieryn (2002) bijvoorbeeld de idee van 'natuurlijke ruimte', zoals door Herbert Gans (2002) verwoord. Gans stelt dat sociale ruimte ontstaat wanneer mensen de natuurlijke ruimte gebruiken, deze begrenzen en van betekenis voorzien, maar gaat er ten onrechte vanuit dat er zoiets als een pre-sociaal domein van *natural space* bestaat. Bovendien heeft hij geen oog voor de processen en machtsrelaties die aan natuurlijke ruimte ten grondslag liggen. Door zich alleen op gebruik te richten mist Gans wat in een landschap niet wordt uitgedrukt, wordt onderdrukt of vergeten (Zukin 2002).

Vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw is ruimte nadrukkelijker in sociale analyses betrokken (Low & Lawrence-Zúniga 2003). Dit hangt samen met veranderingen in de tijd-ruimtelijke organisatie van het dagelijkse leven, die in gang gezet zijn door veranderde

mobilitieitspatronen en ontwikkelingen in transport- en informatietechnologieën. De zekerheid van absolute ruimte maakte plaats voor de onzekerheid van relatieve ruimte waarin ontwikkelingen op de ene plek direct effect hebben op andere. Ruimte werd niet meer als een container of arena gezien waarin het sociale leven zich afspeelt maar een medium en object waarmee mensen sociale relaties met elkaar aangaan (Gregory & Urry 1990:3). Als ruimte niet als een neutrale achtergrond gezien wordt maar als onderdeel van sociale praktijken, dan kan aan mensen de vaardigheid worden toegeschreven om ruimte in handelingen te verknopen. Margaret Rodman gebruikt het concept van het 'sociale landschap' ("the lived world in physical form") om de relaties tussen ruimte en cultuur te onderzoeken (1992:650). Ruimte is in haar optiek een historisch specifiek en cultureel relatief object van politieke strijd en sociale organisatie dat is verweven met de manier waarop mensen zich situeren en organiseren.

In dergelijke relativistische benaderingen wordt ruimte contextueel begrepen. Dat wil zeggen: ruimte ontstaat in de ordening van mensen en sociale groepen. De Duitse socioloog Martina Löw (2001) pleit er daarom voor materiële en symbolische aspecten te onderzoeken die meespelen in de productie van ruimte. Dit vereist een perspectiefwisseling waarbij ruimte en handelen in onderlinge wisselwerking worden onderzocht. De sociale constructie van ruimte is een relationeel proces van toe-eigening en betekenisgeving waarvan ruimte een inherent onderdeel uitmaakt. Sociale activiteiten zijn verknoopt met de ideeën en praktijken waarmee mensen ruimte claimen en manipuleren. De aandacht verplaatst zich hierbij van de Carthesiaanse ruimte als een oord van dingen en objecten naar de relaties en betrekkingen tussen mensen. De stedelijke ruimte is niet slechts het decor of de setting waarin mensen zich begeven, maar een onlosmakelijk onderdeel van het sociale verkeer en de vorming van persoonlijke en groepsidentiteiten (Pellow 2001).

De spanning tussen statische en bewegende ruimte keert ook terug in het onderscheid tussen 'ruimte' en 'plaats' (Madanipour 2001:158). Ruimte is een begrip dat gangbaar is in objectivistische theorieën, zoals ruimtelijke analyses en de theorie van de politieke economie, terwijl plaats vooral gebruikt wordt in subjectivistische georiënteerde disciplines zoals de fenomenologie en het postmodernisme. Ruimte (*space*) is algemeen en wordt 'van bovenaf' gecontroleerd (Agnew 2005:81). Het is de abstracte ruimte zoals De Certeau die waarnam vanaf het World Trade Center of zoals Le Corbusier die graag vanuit een vliegtuig bekeek. Ruimte en plaats worden ook gebruikt om verschillende geografische schalen (ruimte is *global*, plaats is *local*) en percepties van tijd aan te duiden (ruimte is toekomst, plaats is verleden). Ruimte wordt bovendien geassocieerd met het domein van kapitaalstromen, consumptiegoederen en de circuits van geld en informatie die zich op globale schaal bewegen (Merrifield 1993b:103), terwijl plaats refereert aan het relatief statische domein van het kleinschalige en lokale. In de Marxistische geografie vanaf de jaren zeventig, zoals in de wereldsysteemtheorie van Wallerstein, werd ruimte gezien als een strikt top-downconcept. Plaats is hierin als het ware doodverklaard (Soja 1989).

Hieraan gerelateerd is ook het begrip van *placelessness* (Webber 1974, Arefi 1999), dat refereert aan de manier waarop ruimte gestandaardiseerd en homogeen wordt. De Franse antropoloog Marc Augé (1995) gebruikt het begrip 'non-place' om veranderende concepties van tijd en ruimte in het tijdperk van de 'super-moderniteit' aan te duiden. Met het 'kleiner' worden van de wereld als gevolg van de grotere schaal waarop mensen, goederen en informatie zich verplaatsen, is ruimte in zijn ogen overvloedig geworden. Non-plaatsen zijn plaatsen zonder historie en identiteit, die zijn ingericht om mensen en goederen te transporteren of tijdelijk te huisvesten, zoals luchthavens, snelwegen, hotels en vakantieparken. Het begrip van non-plaats verwijst zowel naar ruimtes die gevormd worden in relatie tot bepaalde doelen (transport, commercie) als de relaties die mensen met deze ruimtes onderhouden. De relatie tussen mens en omgeving komt er, zoals in *Alphaville*, tot stand door middel van woorden en teksten. Mensen navigeren door ruimte aan de hand van 'instructions of use', in ruimte geplaatste teksten zoals in een supermarkt, bij een snelweg of in een luchthaven. In de non-plaats ziet de gebruiker zich weg van de omgeving van het moment. Hij of zij is op zichzelf en bevrijdt van beperkingen. "In the world of supermodernity", concludeert Augé, "people are always, and never, at home" (1995:109).

Augé spreekt ook over een paradox: de wereld slinkt terwijl de hang naar 'antropologische ruimte' toeneemt. Hiermee doelt hij op plaatsen van identiteit en geschiedenis. In de geografie is vanaf de jaren zeventig het vraagstuk van de relatie tussen plaats en identiteit op de agenda geplaatst in reactie op de (veronderstelde) vervreemding van de modernistische ruimte. Casey (1998) bijvoorbeeld ziet een revival van plaats ontstaan, zoals in de opkomst van 'heilige' plaatsen, die de emotionele ervaring van eenheid en orde uitdrukken in een toenemend profane en gefragmenteerde wereld. Het begrip 'plaats' (*place*) staat dan voor dat wat in ruimte ontbreekt: het particuliere, geleefde en ervaren. In de fenomenologie wordt verwezen naar de 'leefwereld' zoals mensen die in het dagelijkse leven vorm en inhoud geven. Ruimte krijgt betekenis in 'habituële handelingen' (Seamon 1980:161), de herhaalde, ingesleten een deels onbewuste gewoonten en gebruiken waarmee mensen zich ruimte toe-eigenen en tot thuis maken. In deze dagelijkse praktijken gaan mensen een 'creatieve dialoog' aan met hun omgeving (Leach 2002, Buttimer 1980a). De fenomenologie van ruimte richt zich, anders dan de Carthesiaanse ruimte als een oord van dingen en objecten, juist op de betrekkingen tussen mensen. Ruimtelijke ervaringen zijn geen abstracties maar komen tot stand door ruimtelijke voorstellingen in individuele beelden.

In de antropologie zijn twee paradigma's te onderscheiden in het onderzoek naar de menselijke relatie met plaats en ruimte (Weiner 2002). Enerzijds richt men zich op hoe noties van intimiteit, familiariteit, geschiedenis en emotionele binding met plekken zijn verbonden. Mensen worden hier begrepen als '*beings-in-place*', die zich door middel van zintuiglijke ervaringen van geluid, herinnering, visie, schrift en spraak

met plaatsen verbinden. Anderzijds richten antropologen zich op fenomenen als nomadisme, ontworteling, migratie en diaspora, die juist de 'out-of-placedness' van mensen benadrukt. Het vraagstuk van ontworteling en dislocatie doet zich in extreme mate voor onder vluchtelingen en migranten, of op plaatsen waar de illusie van een natuurlijke en vanzelfsprekende relatie tussen cultuur en plaats doorbroken is (Gupta & Ferguson 1992). Migratie en de opkomst van transnationale culturen die los komen te staan van territoria, dwingen ons om op anderen manieren te kijken naar hoe identiteiten en culturele verschillen zich ruimtelijk ontwikkelen.

§ 2.7 De sociale productie van ruimte

De verovering en rationele ordening van ruimte was, zoals hierboven geschetst, een integraal onderdeel van het proces van modernisering. Michel Foucault (1980) ziet in de opkomst van het modernisme vanaf het midden van de negentiende eeuw een repressieve omslag naar controle en surveillance. Architectuur en planning zijn, zoals Foucault laat zien in zijn analyse van het Panopticum van Bentham, onderdeel van een politieke technologie waarmee de staat individuen controleert en disciplineert. In de modernistische stad werd, zoals ook Godard in zijn film expliciet verbeeldde, technologie ingezet om iedereen die zich in de ruimte begeeft aan controle te onderwerpen. Het postmodernisme, zoals gerepresenteerd in het werk van Raban, wilde daarentegen afrekenen met Cartesiaanse claims van objectieve ruimte (Oakes 1997). De aandacht verschuift van de macro-structurele context van het dagelijkse leven naar de micro-politieke strijd over stedelijke ruimte in relatie tot klasse, etniciteit, ras en gender (Smith 1992). De nadruk wordt hierbij gelegd op de lokale constructie van identiteiten, die worden bepaald door relaties tussen de extra-lokale krachten van de politieke economie en de historische gelaagdheid van sociale relaties.

Opmerkelijk genoeg veronderstelt het modernisme ook een conceptie van ruimte die door menselijke handelingen vorm- en maakbaar is. Dit is de kern van het vraagstuk van de politiek van ruimte zoals de Franse filosoof Henri Lefebvre dat formuleert. In *The Production of Space* legt Lefebvre (2003) de grondslag voor een radicale herformulering van het begrip van ruimte als object van sociaalwetenschappelijk onderzoek en theorievorming. Hij onderscheidt hierin drie ruimtelijke perspectieven die respectievelijk verwijzen naar de gecodificeerde en geïnstitutionaliseerde praktijken om ruimte te kennen (*representations of space*), alledaagse sociale en ruimtelijke praktijken die in een specifieke ruimte plaatsvinden (*spatial practices*) en de ruimte zoals die wordt verbeeld en gesymboliseerd (*representational space*). Lefebvre levert met dit conceptuele onderscheid een epistemologische basis voor het onderzoek en de analyse van ruimtelijke praktijken, waarin ruimte wordt opgevat als een actief door

zowel professionals en instituties als bewoners en gebruikers gevormd bestanddeel in de productie van de ruimte. Hij verlegt de aandacht van de lezing, codering en analyse van de materiële ruimte zelf naar de ruimtelijke strategieën en praktijken zoals deze door groepen en individuen worden ingezet.

Lefebvre gaat uit van een werkelijke, reële en contextuele ruimte die actief door menselijke gedachten, voorstellingen en handelingen wordt geproduceerd. Ruimte is in zijn optiek een ideologisch en politiek construct, gebonden aan specifieke lokaliteiten. Lefebvre plaatst de 'dominante' ruimte van planners en technocraten, zoals die vorm krijgt in geobjectiverde representaties, naast de geleefde alledaagse ruimte die vooral sensorisch en sensueel is (Merrifield 1993b:106). In het kapitalisme is het alledaagse leven 'gekoloniseerd' door de 'abstracte ruimte', zoals die door middel van ruimtelijke praktijken (commodificatie en bureaucrativering) en representaties van ruimte (discourzen van planning en surveillance) vorm krijgt. De productie en consumptie van ruimte zijn volgens Lefebvre echter geen gescheiden domeinen. Het gaat hem juist om de wisselwerking tussen representaties en *representational spaces*. De productie en constructie van ruimte zijn ingebed in de bredere politieke, economische en culturele condities van een samenleving. Lefebvre wijst hiermee op een permanente spanning tussen de vrije toe-eigening van ruimte en de dominantie van ruimte door middel van privaat eigendom en ingrijpen van de staat (Harvey 1992:254).

Waar bij Foucault geen ontsnapping mogelijk is, staat ruimte bij Lefebvre en De Certeau open voor menselijke handeling en interpretatie. De Certeau gebruikt hiervoor de begrippen 'strategie' en 'tactiek'. Strategieën creëren, arrangeren en controleren ruimte. Tactieken worden ingezet om binnen deze ruimte te manoeuvreren. Ook Harris en Lipman (1980) keren zich tegen het idee van *social engineering*, dat een causale relatie veronderstelt tussen fysieke omgeving en menselijk gedrag en dat mensen afdoet als passieve objecten die aan externe krachten zijn overgeleverd.

"People do not simply react to their physical environments; they endow them with meaning, they interpret and change them. And the manners in which they do so are not independent of their social relations. These relations do not occur, as it were, outside of the physical world. That is, the particular man-made physical settings in which social interaction tends to occur are not mere containers of social action; they embody socially constructed meanings" (1980:418).

Ruimte en gedrag worden hier niet in oppositie gezien maar in hun wederkerige relatie, waarbij sociaal-culturele praktijken van toe-eigening en betekenisgeving verbonden worden met de geïnstitutionaliseerde ordening van ruimte. Het is dus zowel in de strategische planning als in het alledaagse gebruik waar mensen ruimte herordenen en herdefiniëren.

Tussen de geplande en geleefde ruimte bestaan dus tal van raakvlakken en overlappingsen. Bewoners en gebruikers zijn, zoals hierboven al gesteld, niet altijd vrij om ruimte naar eigen believen in te richten. Hun denken en handelen wordt mede geconditioneerd door de materiële en conceptuele ruimte waarin zij zich begeven. Andersom staat ook de professionele planning en beleidsvoering van een wijk, zoals we in de volgende hoofdstukken zien, niet volledig los van de alledaagse ruimte van bewoners. Het is dus zinvol om de geplande en geleefde ruimte niet als polen tegenover elkaar te plaatsen maar in hun onderlinge wisselwerking te zien. De Amerikaanse geograaf Edward Soja omschrijft dit als een continue en dialectisch proces, waarin mensen de stedelijke ruimte naar hun hand zetten, maar tegelijkertijd ook door ruimte geconditioneerd worden (aangehaald in Knox 2003:275). "Space itself may be primordially given", schrijft Soja, "but the organization, use, and meaning of space is a product of social translation, transformation and experience" (1980:210).

Een voorbeeld dat laat zien hoe de geplande en alledaagse ruimte in elkaar grijpen, is de materiële en symbolische ruimte van de eroev, die orthodoxe Joden creëren om ten tijde van de Sabbat het verplaatsen van objecten van private naar publieke ruimtes mogelijk te maken (Watson 2006). De eroev (Hebreeuws voor 'mengen') is een tijdelijke ruimtelijke ordening waarbij elementen in een omgeving, zoals hekken, rivieren, snelwegen of spoorlijnen, gebruikt worden om de grenzen van een territorium te markeren. Hoewel dergelijke ruimtes voor buitenstaanders nauwelijks zichtbaar zijn, ontstaan rondom de constructie van eroevs vaak politieke en juridische conflicten. In Groot-Brittannië leggen dergelijke conflicten de christelijke grondslagen van de multi-etnische samenleving bloot. Tegenstanders van de eroev beroepen zich op noties van redelijkheid, vooruitgang en orde, zoals gecodificeerd in de planningswetgeving. De eroev bedreigde in hun ogen moderne noties over de scheiding tussen private en publieke ruimte. Het voorbeeld van de eroev laat zien hoe de informele en symbolische ruimte van gebruik en betekenis in conflict komt met de formele ruimte van planning en regulering. Dergelijke geleefde ruimtes contrasteren weliswaar met de dominante door planners geproduceerde ruimte of *representational spaces*, waarop Lefebvre wijst, maar openbaren ook de claims die sociale groepen op de stedelijke ruimte leggen.

In dit boek onderzoek ik de sociale productie en constructie van een naoorlogse wijk als object van beleid- en planvorming en als alledaagse leefomgeving (Low 2000:127-128). Onder 'sociale productie' versta ik de materiële en symbolische ruimte zoals die in professionele strategieën van beleid, planning en ontwerp wordt vormgegeven. De professionals die in een wijk actief zijn (politici, beleidsmakers, journalisten, architecten, kunstenaars) spelen immers een cruciale rol in de vertaling van competitieve claims op ruimte. In professionele strategieën wordt de stedelijke ruimte tot object van interventie gemaakt om daarmee de leefwerelden en omgangsvormen van gebruikers en bewoners te reguleren en voor te bestemmen (Wuertz 1993:50). De 'sociale constructie' van ruimte omvat de sociale praktijken waarmee mensen ruimte toe-eigenen en betekenis geven. Dit is het domein van het alledaagse: de praktijken van uitwisseling, herinnering,

beeldvorming en symboliek waarmee mensen zich verhouden tot de door professionals geproduceerde ruimte. Ruimte wordt hiermee niet als een statisch object gezien maar als een “medium but also an outcome of action, producing and being produced through human practice” (Anderson 2004:255). De ideologisch geladen ruimte van planning en beleid en de sociaal-culturele ruimte van het alledaagse zijn weliswaar twee afzonderlijke domeinen, maar ze raken elkaar ook en dringen in elkaar door.

§ 2.8 Verbeelding, symboliek, representatie

Dit boek onderzoekt de sociale productie en constructie van stedelijke ruimte aan de hand van de beelden, verhalen en symbolen die professionals en bewoners inzetten om een wijk naar hun hand te zetten. Symbolische representaties van de stad zijn vanouds het werkterrein van schrijvers, fotografen, cineasten en beeldend kunstenaars. Vanaf de jaren negentig ontwikkelden verbeelding, symboliek en representatie zich echter ook tot een legitiem veld van stadsonderzoek. In uiteenlopende disciplines, zoals culturele geografie, stadsgeschiedenis en antropologie, is aandacht ontstaan voor thema's als literaire en (audio)visuele representaties van de stad, discoursanalyse, urbane symboliek en de perceptie en beleving van stedelijke ruimte (cf. Nas 1993, King 1996, Westwood & Williams 1997, Balshaw & Kennedy 2000, Eade 2000). Er heeft zich een breed geschakeerd onderzoeksveld ontwikkeld dat ook wel is omschreven als 'urbanografie': de studie naar de rol van beelden en voorstellingen in de vormgeving van de stad (Rodwin & Hollister 1984).

Om een stad te overzien (Michel de Certeau wees hier al op met zijn metafoor van het World Trade Center) moet gebruik gemaakt worden van middelen die ons in staat stellen om deze in abstracte vorm te representeren, zoals kaarten, luchtfoto's en panorama's. Dit perspectief is slechts mogelijk door afstand te creëren, waarbij iets van de eenheid en orde die aan de ogenschijnlijke chaos van een stad ten grondslag ligt, zichtbaar wordt gemaakt (Wohl & Strauss 1958). Benedict Anderson (1995) laat zien hoe verbeelding een rol speelde in de opkomst van het nationalisme en de vorming van collectieve identiteiten. Met de opkomst van de roman en de krant (media die het mogelijk maakten om gelijktijdige gebeurtenissen in een sequentie aan te bieden) werd het mogelijk om een gemeenschap, groter dan het dorp, als eenheid voor te stellen. Het *print-capitalism* leidde tot nieuwe beroepsgroepen die in verbeelding handelen, zoals schrijvers en leraren.

Symbolische representaties brengen orde en coherentie aan, maken de ruimtelijke complexiteit en sociale diversiteit van de stad leesbaar en begrijpelijk. Verbeelding stelt ons in staat een begrip te vormen van de wereld om ons heen. Over de menselijke behoefte om indrukken te comprimeren stellen Wohl en Strauss:

"(...) without the resources of rhetoric the city-dweller could have no verbal representations of his own or any other city. Characterization of the city, and of the life lived in it, is indispensable for organizing the inevitably ambiguous mass of impressions and experiences to which every inhabitant is exposed, and which he must collate and assess, not only for peace of mind but to carry on daily affairs. When the city has been symbolized in some way, personal action in the urban milieu becomes organized and relatively routinized. To be comfortable in the city – in the widest sense of these words – requires the formulation of one's relations with it, however unsystematically and crudely" (1958:531-532).

Beelden, symbolen en verhalen zijn een bron van psychologische bevrediging. "Distance clears the field of vision, even if it means losing some of the rich detail", schrijft Strauss. "The principal psychological satisfaction, of course, is to perceive, somehow, the unity and the order that underlies the apparent hurtling disarray of the city – to grasp it as a whole" (1961:8-9). De beelden die populaire media ons voorschotelen hebben dan ook een sociale functie omdat ze, door de complexiteit van een stad te fixeren en reduceren, een middel worden waarmee mensen communiceren. Zoals Strauss schrijft: "What is important about a social world is that its members are linked by some sort of shared symbolization, some effective channels of communication. Many urban worlds are diffusely organized, difficult to pin down definitely in space since their members are scattered through several, or many areas of the city" (Strauss 1970:311-312). Beelden, verhalen en symbolen worden hiermee onderdeel van het publieke lichaam van een stad of wijk (Borer 2006).

Beelden, verhalen en symbolen maken onlosmakelijk deel uit van het sociale leven in de stad. De aanwas van symbolische representaties (in film, fotografie, reclame, kranten, tijdschriften, op televisie en internet) wijst ons op de audiovisuele ervaring van de hedendaagse stad, die behalve door directe, lichamelijke ervaringen in toenemende mate gestuurd wordt door een mediaal geproduceerde beeldcultuur (Vale & Warner 1998). In 1903 publiceerde de Duitse socioloog Georg Simmel (1980) het artikel 'Die Grosstadte und das Geistesleben', waarin hij een expliciete link legt tussen het 'bombardement' van stimuli waaraan mensen in de stad dagelijks zijn blootgesteld en de gereserveerde houding en het gefragmenteerde bewustzijn van de stedeling. Het werk van Simmel komt voort uit een crisis in de representatie van de stad die zich al aandiende tijdens de periode van versnelde verstedelijking halverwege de negentiende eeuw. Charles Dickens gebruikt in zijn roman *Bleak house* de metafoor van de mist. De stad, in dit geval Londen, wordt hierin voorgesteld als een onnatuurlijke omgeving die, tussen de rook van industrieën en de dichtheid van menselijke bevolking, als entiteit nauwelijks meer te bevatten is.

In artistieke producties uit het eerste kwart van de twintigste eeuw is te zien hoe kunstenaars uitdrukking gaven aan gevoelens van verwarring en dislocatie die de moderne stad opriep. Kunstuitingen zoals de stille film, het expressionisme,

kubisme en dadaïsme, tekenen een crisis in de perceptie van de stedelijke ruimte. Een sleutelthema hierin is de betekenis van moderniteit als een massaal geproduceerd en geconsumeerd fenomeen van de stedelijke ruimte. Films, romans, fotografie en beeldende kunst tonen een 'disturbance of vision' (Vasudevan 2003) die kenmerkend is voor de ervaring van de moderne stad en de uitdaging deze in (beeld) taal te vatten. Symbolisten, zoals de schilders Edvard Munch en Fernand Khnopff, gebruikten het volle en anonieme leven in de metropool als aanleiding voor een psychologische zoektocht naar persoonlijke identiteit (Hirsh 2004). Kubisten, zoals Picasso en Braques, werkten vanuit een caleidoscopisch bewustzijn door de stad vanuit verschillende hoeken te benaderen. Gebouwen werden vanuit verschillende perspectieven in beeld gebracht, objecten uit verschillende delen van de stad bij elkaar geplaatst, interieurs en exterieurs met elkaar vervlochten. Dit is bijvoorbeeld te zien in de serie studies die de Franse kunstenaar Robert Delaunay van de Eiffeltoren maakte, waarbij hij fragmenten van de toren vermengde met stedelijke artefacten zoals gevelreclames. De schilderijen roepen sensorische ervaringen op met het licht, de ruimte en beweging van de moderne metropool. De in Berlijn opgeleide schilder Paul Citroen gebruikte in *Metropolis* (1923) een collage van foto's om uiting te geven aan de fragmentarische ervaring van de stad.

De grafische revolutie, die zich vanaf het midden van de negentiende eeuw voltrok, oefende invloed uit op het begrip van de stad. De Duitse filosoof Walter Benjamin (2002) stelt dat onze kijk op de materiele wereld gevormd wordt door onze dromen, concepties en representaties van de sociale werkelijkheid. Aangespoord door de transformatie van de Parijse binnenstad door baron Haussmann in het midden van de negentiende eeuw onderzocht hij de 'visuele textuur' van de moderne stad. Benjamin duidde het proces van modernisering als een tijdperk van mechanische reproductie. Met de opkomst van nieuwe waarnemingsvormen van tijd en ruimte, zoals fotografie en film, was de stedelijke ervaring in zijn ogen fundamenteel veranderd, waarbij een spanning was ontstaan tussen het momentane, fragmentarische en shockmatige van de moderne ervaring en de reductie van deze contrasten in beelden. Benjamin onderzocht hoe geschiedenissen, ervaringen en herinneringen doorwerken in de gebouwde omgeving van de stad. Hij experimenteerde hiertoe met verschillende soorten teksten, variërend van journalistieke essays en filosofische reflecties tot autobiografische aantekeningen en verslagen van stadswandelingen. Benjamin schreef zoals hij de stad zag: als een labyrint van fragmenten. Hij monteerde teksten aan elkaar zonder ogenschijnlijke logica, zoals de wandelaar geconfronteerd wordt met ongeordende impressies en herinneringen (een fenomeen dat Proust aanduidde als *mémoire involontaire*).

Met deze tekstuele experimenten trok Benjamin gangbare ideeën over het lineaire verloop van tijd in twijfel. Hij was sterk beïnvloed door de surrealistische teksten van André Breton en Louis Aragon, die de chaos en variëteit van de stedelijke ervaring gebruikten om noties van orde en traditie te doorbreken (Savage 2000). Anders dan

de surrealisten wilde hij echter ook achter de façades van de stad kijken. Benjamin stelde het 'valse bewustzijn', de dromen en mythen van de consumptiemaatschappij, aan de orde om de 'massa' van de kapitalistische samenleving tot zelfbewustzijn op te roepen. Hij was vooral gefascineerd door de fantasmagoria, een theatervorm, ontwikkeld in Frankrijk en vooral populair in het negentiende-eeuwse Engeland, waarbij een mobiele beeldprojector, de *magic lantern*, werd gebruikt om angstwekkende beelden op een doek of muur te projecteren. Het was een theatervorm die hij associeerde met consumptieplaatsen als het warenhuis en de Parijse arcade, die voor hem symbool stonden voor de ruimte van het industriële kapitalisme (Buck-Morss 1989, Hetherington 2005). Het werk van Benjamin ligt hiermee qua thematiek dicht bij dat van Franse filosofen als Michel de Certeau en Henri Lefebvre, die zich richten op de relatie tussen de moderne consumptiemaatschappij en alledaagse ruimtelijke praktijken.

De studie van verbeelding heeft met name postgevat in postmodernistisch georiënteerde studies van de stad. In de postmoderne benadering, zoals die van Jonathan Raban, zit een manier van kijken besloten die raakvlakken heeft met het vakgebied van de semiotiek: het lezen en decoderen van tekens. De opkomst van de semiotiek hangt samen met de naoorlogse periode van welvaartsgroei waarin nieuwe symbolische vormen zich in de gebouwde omgeving van de stad uitdrukten. Dit is vooral zichtbaar in gethematiseerde consumptieruimtes, zoals winkelcentra en themaparken, die geënt zijn op de populaire cultuur van reclame, film, televisie en popmuziek. De aandacht voor verbeelding en representatie komt ook voort uit de accumulatie van cultureel kapitaal in de stad en de expansie van culturele industrieën zoals educatie, media en reclame (Zukin 1995). Het postmodernisme omarmde deze massacultuur waar de modernisten zo van walgden (Huysen 1984).

De semiologie van stad is sterk beïnvloed door het werk van de Franse filosoof Roland Barthes (1985), die liet zien hoe de trivia van het dagelijkse leven met betekenissen gevuld zijn. Barthes wil de ideologische grondslagen opsporen van ogenschijnlijk oppervlakkige, alledaagse verschijnselen. Deze 'mythen' zijn volgens hem uiting van ideologie, een verzameling geloofsuitingen en representaties die bestaande machtsrelaties ondersteunen en legitimeren. Barthes richt zich met name op consumptiegoederen, zoals magazines, reclames, films, fotografie, voedsel en speelgoed, die hij zag als voorbeelden van de vervlakking van de moderne tijd. Het ging hem niet om de objecten op zich maar om de manier waarop consumptieartikelen openstaan voor sociaal gebruik en betekenisgeving. In deze tekstuele benadering van de stad zit een element dat ook in het werk van Walter Benjamin en Michel de Certeau aanwezig is: het 'ontmaskeren' van de verborgen betekenissen van de verschijningsvormen van de massacultuur. Uit de opvatting van de stad als tekst spreekt echter ook een zekere distantie. Waar Walter Benjamin en Jonathan Raban zich als het ware onderdorpelden in de consumptiecultuur en er zich door lieten meevoeren, hield Barthes juist afstand. De stad is een tekst geworden dat aan de leestafel van de universiteitsbibliotheek of de salontafel van de sociëteit bestudeerd kon worden.

De opvatting van de stad als een 'leesbare' tekst wordt vooral in de culturele geografie gebruikt. Er wordt wel gesproken van een *cultural turn*, waarbij de aandacht verschuift naar het onderzoeken van tekstuele en discursieve praktijken op de vormgeving van de materiele omgeving (Duncan 1990, Barnes & Duncan 1992, Donald 1999). Dergelijke studies laten zien dat de culturele overdracht van beelden over steden en wijken complexer is dan tekstuele studies van stedelijke verbeelding, zoals die in de semiotiek gangbaar zijn, doen veronderstellen (Hummon 1986:31). Subjectivisten als Raban wordt verweten dat zij weinig oog hebben voor de impact van de materiële realiteit op het dagelijkse leven. Verschillende auteurs pleiten er daarom voor om onderzoek naar verbeelding en representatie te verbinden met een analyse van de materiële werkelijkheid. Zoals Janet Wolff schrijft:

"(...) it is possible to recognize the centrality of representation in social life and (more importantly here) in social theory – in the ways in which we conceptualize the social world – and at the same time to argue for the persistence, power and effectivity of certain structures (or, perhaps, 'articulations'). This means that we can still talk about class, capital, migration, ethnicity, and so on, and do so unapologetically; at the same time, we know that these categories are mediated in representation and articulated (and experienced) in complex ways, and that they are grasped in specific theoretical and conceptual frameworks" (1992:557).

De symboliek en representatie van de stad worden hiermee in verband gebracht met de instituties, ideologieën en praktijken die deze produceren. Het is zaak, stelt de socioloog Gerald Suttles, "to put local collective representation 'out there' in the visible and audible world of defended typification rather than in the subjective realm of individual sentiments" (1984:302). We zouden in navolging van De Certeau voorbij het beeld of symbool moeten kijken naar de sociale processen, culturele organisatie en ideologische legitimering die achter en na de productie ervan schuil gaan.

Het vraagstuk van de sociale en ideologische productie van ruimte handelt volgens Lefebvre in essentie om het probleem van representatie. Lefebvre ziet, evenals De Certeau, representatie als een sleutelvraagstuk van de kapitalistische productie van ruimte (Merrifield 1993a). Representaties zijn relevant omdat over beelden en symbolen strijd gevoerd wordt. Hoewel met name postmodern georiënteerde onderzoekers zich richten op de rol van architectuur en planning in de productie van ruimte, zijn de ideologieën die achter de productie van ruimte schuil gaan echter nog weinig in theorieën betrokken (Goonewardena 2005). In de semiologie wordt een transparante relatie verondersteld tussen de sociale en materiële werkelijkheid en de taal die mensen gebruiken om deze te representeren. Dit is echter problematisch omdat ideologie meestal geen herkenbare sporen duldt. Zoals David Harvey schrijft: "Since 'the most successful ideological effects are those which have no words, and ask no more than complicitous silence', the production of symbolic capital serves ideological functions because the mechanisms through which it contributes 'to

the reproduction of the established order and the perpetuation of domination remain hidden” (1992:78-79). Ideologieën gaan weliswaar over ideeën en concepten maar moeten esthetisch zijn om mensen van hun waarde te overtuigen (Goonewardena 2005).

Dit boek onderzoekt de rol van verbeelding in de sociale productie en constructie van ruimte als object van planning en alledaagse identiteitsvorming. De verbeelding van ruimte wordt gezien als onderdeel van een actief proces van interpretatie en betekenisgeving. Symbolen, beelden en verhalen zijn in deze optiek niet slechts een reflectie of representatie van een onderliggende sociale werkelijkheid maar fungeren ook als middel waarmee mensen zich, in relationele zin, een begrip van de wereld vormen. De sociale productie van ruimte is ingebed in sociale, politieke, economische en culturele praktijken die de stedelijke ruimte niet alleen representeren maar deze ook mede vorm geven (King 1996:4). In de navolgende hoofdstukken wordt onderzocht hoe symbolische representaties zijn opgenomen in het proces van stedelijke vernieuwing zoals dat in een naoorlogse wijk zijn beslag krijgt. De aandacht verlegt zich van tekstuele analyse naar de praktijken van representatie om zodoende de sociaal-politieke processen te onderzoeken die aan verbeeldingsstrategieën ten grondslag liggen. Ik hanteer hiermee een ‘*middle ground*’-benadering waarin de politiek van ruimte, zoals die door Lefebvre is geagendeerd, gezien wordt in relatie tot de beelden, verhalen en symbolen die professionals en bewoners inzetten om hun woon- en werkomgeving vorm te geven (Eade & Mele 2002). Zoals Jacobs schrijft: “The challenge is to maintain a grasp of the politics of production, reproduction and consumption while being alert to the poetics of discursive formations” (1993:833). De combinatie van een postmodern georiënteerde studie van beelden en teksten met die van de politieke economie van ruimte is een weg uit de relativistische impasse van de culturele studie van de stad (Imrie et al. 1996:1259).

Hieronder wordt de verbeelding van stedelijke ruimte onderzocht in de context van de herontwikkeling van een naoorlogse buitenwijk. De stedelijke ruimte is, zoals de volgende hoofdstukken laten zien, een politieke setting waar verschillende groepen claims op leggen, deze in bezit nemen, er hun stempel op drukken en er status en identiteit aan ontlenden. In hoofdstuk 4 wordt de strategie van *branding* onderzocht, zoals die in de herontwikkeling van naoorlogse wijken wordt ingezet. In het volgende hoofdstuk richt ik me eerst op het politieke proces van herstructurering van Nieuwland en de verhalen en discoursen die dit proces ondersteunen en legitimeren. Hierin zien we hoe zich in de periode voorafgaand aan het bekendmaken van de plannen voor sloop en nieuwbouw een consensus ontwikkelde tussen een sociaaldemocratische stadspolitiek, die in Schiedam een dominante positie heeft, en een op de markt gerichte politiek van herontwikkeling.

3 Het politieke landschap van een herstructureringswijk: discoursen over vernieuwing en de fenomenologie van beleid

“The blueprint and the plan are fundamentally works of imagination, templates for the concrete” (Eisinger 2003:90).

§ 3.1 Introductie

De ‘harde’ stad van architectuur en planning is, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, geen neutrale ruimte maar uitdrukking van normatieve ideeën over de inrichting van een samenleving. De fysieke ruimte van de stad wordt in die zin wel opgevat als een gematerialiseerd discours, een reflectie of reproductie van politieke en ideologische denkbeelden (Barnes & Duncan 1992, Nas 1993, Zukin 1995). De materiële ruimte van een stad of een wijk representeert meer dan de zichtbare fysieke overblijfselen van menselijke activiteiten, er kunnen ook waardepatronen en politieke overtuigingen aan worden afgelezen. Hoe kunnen we dan het veranderende landschap van naoorlogse wijken als Nieuwland ‘lezen’? Welke ideeën en overtuigingen liggen aan de herstructurering van ruimte ten grondslag en hoe heeft dit zijn weerslag op de fysieke ruimte van de wijk? Hoe verhoudt het collectivistische idee van de modernistische stad zich tot het discours over diversiteit en differentiatie zoals dat in het proces van herstructurering wordt uitgedrukt? In dit hoofdstuk wordt het veranderende landschap van een naoorlogse wijk beschreven aan de hand van het politieke proces van stedelijke vernieuwing zoals dat in Nieuwland, een uitbreidingswijk van Schiedam, zijn beslag kreeg. Stedelijke vernieuwing wordt hieronder niet beschouwd als een abstract proces van rationele blauwdrukplanning, maar als een sociaal en discursief proces dat door concrete individuen en politieke fracties wordt vorm gegeven. Het proces van stedelijke vernieuwing wordt benaderd als een vorm van culturele politiek: een set van discursieve en materiële praktijken waarbij beelden, verhalen en symbolen worden ingezet om de stedelijke ruimte van een wijk te herontwikkelen. Ik hanteer hiermee een middle-ground-benadering, zoals dat in het voorgaande hoofdstuk geformuleerd is, die de politiek van stedelijke herontwikkeling relateert aan de zachte ‘materie’ van beelden, verhalen en discoursen zoals die in de herstructurering van een wijk wordt ingezet (Ward 2003).

§ 3.2 Discoursvorming en de fenomenologie van het plan

De planning en herontwikkeling van een wijk wordt wel opgevat als een proces van strategische planning en beleidsvoering. In het vorige hoofdstuk passeerden verschillende figuren de revue die deze opvatting belichamen. Het artistieke visioen van Le Corbusier, de pure planner, zoals belichaamd door Patrick Geddes, de technocratische uitvoerders van het gedachtengoed van het Nieuwe Bouwen; het zijn enigszins schematische en soms ook karikaturale voorstellingen van het modernisme als een autoritaire stadsplanning die erop uit was een nieuwe samenleving fysiek gestalte te geven. De planning van een stad of wijk wordt naast 'abstracte' echter ook door 'praktische rationaliteiten' ingegeven (Hoch 2007): de sociale processen, sentimenten en intuïties die aan het maken van plannen ten grondslag liggen. Achter de formele en deels geritualiseerde wereld van nota's en rapporten gaan minder tastbare dimensies schuil die beleidsontwikkelingen mede sturen en inhoud geven. Aan het maken van plannen liggen intenties ten grondslag die in relatie met andere actoren en partijen vorm worden gegeven. Plannen zijn, zo opgevat, nooit af. Er is altijd ook ruimte voor bijstelling en aanpassing, die maakt dat planners en beleidsmakers praktische inschattingen maken en inspelen op veranderingen. Planning begint bovendien niet bij nul, maar werkt door op eerdere planvorming. Hoewel in beleidsplannen specifieke doelstellingen gearticuleerd worden, zijn deze bij aanvang vaak niet compleet uitgedacht. Het is dus relevant om de relaties te onderzoeken tussen formeel beleid, zoals dat geboekstaafd is in beleidsnotities en plandocumenten, en de informele politiek van strijd en onderhandeling zoals die in alledaagse beleidsprocessen vorm krijgt (Van der Veen 1990).

Het politieke proces van wijkvernieuwing is verweven met discoursvorming. 'Discours' wordt wel gedefinieerd als een set van verhalen, concepten, betekenissen en overtuigingen die als legitimatie voor sociale acties gelden (Martin, McCann & Purcell 2003:117). Discoursen gaan over "the vast network of signs, symbols, and practices through which we make our world(s) meaningful to ourselves and to others" (McCann 2003:160). Stedelijk en ruimtelijk beleid worden gevoed door de waarden, verhalen en idealen die professionals gebruiken om de sociale wereld betekenis te geven (Martin, McCann & Purcell 2003). De stadswijk is in die zin geen neutraal object van interventie. Professionals worden mede beïnvloed door door de beleidsdiscoursen waarin zij zijn ingebed (Cooper & Mele 2002:308). Zoals Cooper schrijft:

"Through spatial discourses people elaborate ideologies of place, which variously and ambiguously help/lead/force them to think and act in certain ways (...) using ideologies of place, people describe the kinds of places that exists, explain their future, evaluate them (employing cognitively and emotionally salient imagery to create a symbolic landscape), identify with them, and imagine places as they ought to be (thus creating moral landscapes)" (1994:95).

Discoursanalyses onderzoeken de relaties tussen taal, kennis en sociale processen (Fairclough 1992). Ze keren zich tegen het positivistische idee van een eenduidige en objectieve werkelijkheid door een nadrukkelijke relatie te leggen tussen de materiële werkelijkheid en de taal die mensen gebruiken om deze te representeren, vorm te geven en er actief op in te grijpen (Hastings 2000). De 'waarheid' wordt hierbij als positioneel en multi-interpretabel gezien. Taal wordt in discoursanalyse niet gezien als louter een representatie van de werkelijkheid maar als een prisma waardoor mensen de wereld om hen heen conceptualiseren (Jacobs 2004:819). Discoursen zijn dus niet alleen beschrijvend maar een actief bestanddeel van het proces van beleidsvorming (Haworth & Manzi 1999). Zoals Hastings schrijft: "(...) the processes by which meanings are made, shared, negotiated or imposed are intrinsic to processes of social reproduction, contestation and change and are therefore actively involved in shaping economy and society" (1999a:7).

De fysieke en sociale vernieuwing van Nieuwland wordt hieronder gezien in relatie tot de beelden en verhalen die professionals gebruiken om deze te onderbouwen en legitimeren. Dit politieke proces wordt gerelateerd aan beleidsdiscoursen waarin verschillende belangengroepen selectieve interpretaties van het verleden van de wijk inzetten om de vernieuwing van een gebied gestalte te geven. Het proces van stedelijke vernieuwing is een interessant thema om discoursvorming te onderzoeken omdat bij dergelijke processen verschillende partijen (lokale overheden, woningcorporaties, marktpartijen, welzijnsinstellingen, bewonersorganisaties) en daarmee ook belangen en gezichtspunten betrokken zijn (Fraser 2004:438). In de culturele politiek van stedelijke herontwikkeling vindt een proces van strijd en onderhandeling plaats waarin de vernieuwing van een wijk uiteindelijk als een evident en onontkoombaar proces moet worden voorgesteld (Jackson 1989, McCann 2002:387). In planning en beleid ontwikkelt zich, zoals we hieronder zien, een common sense over wat goed is voor een wijk. Een in potentie conflictueus proces van transformatie wordt aldus omgevormd tot een verhaal waarin de ideologische verantwoording naar de achtergrond verschuift (Skillington 1998).

Hieronder wordt het proces van stedelijke vernieuwing in Nieuwland aan de hand van beleidsdocumenten en interviews met professionals gereconstrueerd. Ik laat zien hoe in het beleidsveld van stedelijke vernieuwing '*regimes of truth*' (Atkinson 1999, Stenson & Watt 1999:192) en '*discourscoalities*' (Lees 2004) ontstaan die het proces van vernieuwing als onvermijdelijk en dus acceptabel voorstellen. De sociale werkelijkheid wordt door sociale actoren echter verschillend gedefinieerd. In processen van stedelijke herontwikkeling vindt strijd plaats tussen de belangen, ambities en intenties van verschillende stakeholders in een gebied. Hastings noemt dergelijke processen daarom "*hot houses of social change*", waarbij de sociale en discursieve ruimte waarin partijen en actoren opereren, voortdurend in verandering is (Hastings 1999b:93). Discoursen gaan in die zin altijd over machtsrelaties, waarbij bepaalde actoren hun blik op de werkelijkheid opdringen aan anderen (Hillier 2001). "*Power conflicts are actualised through language*", schrijft Jacobs, "*and specific discursive practices are the medium in which power is exercised and dominance maintained*"

(1999:204). De politiek van stedelijke vernieuwing kan worden opgevat als een arena waarin verschillende belangengroepen anderen willen overtuigen van hun verhaal of interpretatie (Jacobs 2004:819). Discoursvorming is hiermee geen statisch fenomeen, maar ontstaat in processen van betekenisgeving binnen een bepaalde machtsconstellatie tussen verschillende belanghebbenden. Discoursen worden daarom wel opgevat als '*language in use*' (Liggett 1995) of '*narratives of use*' (Leach 2002). Ze krijgen vorm in sociale praktijken en binnen een specifieke politieke en sociaal-culturele context. Dergelijke analyses tonen niet alleen hoe discoursen zijn verweven met de politieke economie van stedelijke herontwikkeling, maar ook hoe professionals specifieke 'discours-gemeenschappen' of *actant-networks* vormen (Martin, McCann & Purcell 2003, Hillier 2001). Beleid vindt plaats in netwerken van professionele gemeenschappen (Jacobs & Manzi 1996).

Discoursanalyses benadrukken de strategieën en praktijken waarmee ruimtelijke concepties zich in de tijd ontwikkelen (Fischler 1995). Kellner omschrijft discours daarom als een "shifting terrain of consensus, struggle, and compromise" in plaats van een "instrument of monolithic, unidimensional ideology that is forced on the underlying population from above by a unified ruling class" (aangehaald in Gamson et al.1992:381). Mediasociologen gebruiken hiervoor het concept van *frame*, zoals cognitieve psychologen het concept van 'schema' hanteren: een organiserend principe dat aan uiteenlopende ervaringen en observaties coherentie en betekenis verschaft (Gamson et al.1992:384, Martin 2003). Onderzoek naar deze betekenisconstructies legt de nadruk op frame transformation, de manier waarop dominante verhalen door de tijd veranderen. Een 'frame' kan worden opgevat als een verhaallijn of "unfolding narrative" waarin verschillende sociale groepen, instituties en ideologieën betrokken zijn (Gamson et al.1992:385). Een 'discursief frame' verwijst naar het proces waarin belangengroepen, die bij stedelijke planning betrokken zijn, elkaar trachten overtuigen van hun grip en definitie van de werkelijkheid (McCann 2003:160).

Hieronder worden dergelijke strategieën van *framing* onderzocht in relatie tot verschuivingen in de normatieve grondslagen van stedelijke vernieuwing, zoals die door vertegenwoordigers van de twee belangrijkste partijen (gemeente en woningcorporatie) worden uitgedragen. Aan de hand van interviews met professionals die bij het politieke proces van herontwikkeling betrokken waren, onderzoek ik het formele proces van herstructurering in relatie tot de verhalen en discoursen die planning mede aansturen. De aandacht richt zich op beleid en planvorming als sociale constructies: de manier waarop ideeën over de herstructurering van Nieuwland gemeengoed worden. Ik doe dit door *accounts* (individuele rechtvaardigingen) en *actions* (handelingen) te onderzoeken die professionals in een wijk inzetten om de herontwikkeling van een wijk te ondersteunen en legitimeren (Van der Veen 1990). In het politieke proces van herontwikkeling zien we hoe een 'oude' stedelijke politiek met een sterke sociaal-democratische signatuur overgaat in een 'nieuwe', al georiënteerde politiek die de nadruk legt op differentiatie, transformatie en professionalisering.

§ 3.3 Nieuwland, de 'witte stad'

Na de Tweede Wereldoorlog was sprake van een structurering en rationalisatie in de aanleg van stadsuitbreidingen, waarbij woonwijken als afgeronde stedelijke eenheden werden ontworpen en aangelegd. De Nederlandse stedenbouwkundige praktijk werd in de jaren vijftig gedomineerd door twee stromingen (De Boer & Lambert 1987). De traditionele stroming, zoals vertegenwoordigd door de Delftse School, richtte zich vooral op wederopbouw van de oude stadswijken. Deze traditioneel georiënteerde architecten lieten zich hierbij inspireren door kleinschalig georganiseerde ruimtes, zoals de Engelse *close* van insteekstraatjes, straatlussen en semiopenbare, collectieve ruimtes. De modernistisch georiënteerde planners daarentegen streefden naar een universele architectuur voor 'nieuwe mensen', die was afgestemd op de eisen van de moderne consumptiemaatschappij. Modern bouwen betekende: efficiënt gebouwde woningen ondergebracht in rationale verkavelingen. De nieuwe wijken, zoals die na de oorlog aan de rand van steden zijn gebouwd, zijn exponenten van deze modernistische stroming. Ze markeren een schaalvergroting in het denken over de alledaagse leefruimte.

Het modernistische gedachtegoed dat ten grondslag lag aan de Nederlandse uitbreidingswijken, had als onderlegger het concept van de wijkgedachte. Dit concept was gedreven door de ambitie om verschillende sociale klassen in overzichtelijk aangelegde wijken onder te brengen (Bos 1946). De wijkgedachte was gebaseerd op het destijds breed gedragen idee dat een goed ontworpen stedenbouwkundige eenheid bijdroeg aan sociale saamhorigheid en gemeenschapsvorming. In de naoorlogse wijken kreeg, op papier althans, een democratische samenleving vorm waarin verschillende sociale klassen en gezinstypen bij elkaar zouden wonen (Telling 2004:23). Het concept van de wijkgedachte had zijn weerslag op de gebouwde omgeving. Kenmerkend voor de naoorlogse uitbreidingswijken is het ontbreken van het gesloten bouwblok, waarbij de bebouwing een ononderbroken front naar de omringende straten vormt en omsloten wordt door een binnenterrein (Castex et al. 1997). De modernisten pleitten voor strokenbouw en een open verkavelingsstructuur als onderdeel van de emancipatie van de arbeidersklasse. De 'bevrijde mens' moest niet in de landelijke sfeer van het dorp of de tuinwijk wonen maar in een wijk die inspeelde op de eisen van de moderne consumptiemaatschappij, zoals die met de opkomst van auto's, koelkasten en supermarkten gestalte kreeg.

Hoewel de concepties van het Nieuwe Bouwen soms, zoals in de Bijlmermeer in Amsterdam, een expliciete uitwerking kregen, zijn de grootse visioenen van modernistische utopisten als Le Corbusier in Nederland nooit gerealiseerd. Van modernistische *superblocks* en *grand ensembles*, zoals die bijvoorbeeld aan de rand van Franse steden vorm kregen, is het hier nooit gekomen. In de praktijk maakten idealistische doelstellingen vaak plaats voor een pragmatische benadering

(De Boer & Lambert 1987:10). De meeste gemeentebesturen waren na de oorlog vooral uit op het verwerven van subsidies en extra woningbouwcontingenten die verstrekt werden in het kader van de Wederopbouwwet. Uitgangspunt was in de eerste plaats niet een plezierige woonomgeving maar een doelmatig gebruik van de bouwkranen. De bevolkingssamenstelling van de nieuwe wijken week bovendien sterk af van die waarvan in plannen werd uitgegaan. De gemiddelde woningbezetting daalde bijvoorbeeld al snel en er ontstonden nieuwe samenlevingsvormen. Tegen de stedenbouwkundige opzet van de naoorlogse wijken was dan ook veel weerstand. Sociologen stelden dat de verwachting van een harmonieuze en geïntegreerde samenleving overschat was: ook in de nieuwe wijken bleven klassenverschillen bestaan en van een volkscultuur was geen sprake (Van Doorn & Lammers 1966).

Nieuwland, gebouwd tussen 1948 en 1965, is een exponent van deze pragmatische versie van het Nieuwe Bouwen. De wijk is aangelegd in een poldergebied aan de noordwestelijke rand van Schiedam, waaraan ook haar naam is ontleend. De aanleg van Nieuwland werd mogelijk gemaakt door een 'extra groeiopdracht' die de gemeente verkreeg om in de woningnood te voorzien die als gevolg van de oorlog ontstaan was. De stad had na de oorlog te maken met een toename van het aantal inwoners (van 67.000 tot 83.000 in 1971), deels veroorzaakt door de groei van nabijgelegen scheepswerfmaatschappijen, en zou volgens prognoses uitgroeien tot een stad van 100.000 inwoners. Het ontwerp en de uitvoering waren in handen van de gemeentewerken. Bij de planontwikkeling en het bouwtoezicht was de Woningdienst betrokken die in 1918 was ingesteld ter bevordering van de volkshuisvesting in Schiedam.

Nieuwland werd in de eerste jaren na aanleg omschreven als een 'witte stad', die afstak tegen de destijds als nauw en bedompt beschouwde arbeidersbuurten in de Schiedamse binnenstad. De wijk stond symbool voor een "gezonde omgeving" van "zon, ruimte en verbondenheid met de natuur" die ten dienste stond van de "ontplooiing van de mens" (Van der Sloot 1993:33). "Bij de moderne stedenbouw hebben de eisen van esthetica moeten wijken voor andere factoren", schrijft de toenmalige directeur van de woningdienst, die Parijs als lichtend voorbeeld zag. "De volle nadruk is komen te liggen op den hygiëne, op het hygiënisch wonen. Lucht, licht, zon, openheid is de eis waarvoor al het andere moest wijken; en ook geweken is" (aangehaald in Van der Sloot 1993:34). De stedenbouwkundige Horváth en de architect Groosman, die bij de ontwikkeling van Nieuwland betrokken waren, wilden een wijk aanleggen die afweek van de bestaande stad. Zij beschouwden de nieuwe wijk als een zelfstandig sociaal complex dat naast woningen ook voorzag in winkels en buurtvoorzieningen. De zeventuizend wooneenheden bestonden uit galerijflats en middelhoge etagebouw van drie of vier woonlagen die werden uitgerust met platte daken en blinde zijgevels. De meeste flats werden gebouwd met behulp van een semi-industrieel giet- en stapelsysteem, zoals DURA-coignet, een in de jaren vijftig in Frankrijk ontwikkeld industrieel woningbouwsysteem waarbij standaardelementen

van een flat uit de fabriek werden aangeleverd en ter plekke geïnstalleerd. Nieuwland is royaal opgezet met open ruimtes, afwisselend gesloten straatwanden en woningblokken die haaks op de straat staan. De woningen zijn voorzien van grote ramen die licht en lucht binnenlieten. De stedenbouwkundige structuur van de wijk wordt bepaald door twee lanen, die meebuigen met de spoorbaan en de oude gracht, en radialen die het doorgaande verkeer verwerken en het noordelijke deel van de wijk verbinden met de binnenstad en het Beatrixpark.

Hoewel de architectuur en de stedenbouwkundige structuur van de wijk zijn geïnspireerd door de functionalistische principes van het Nieuwe Bouwen, wordt Nieuwland een 'niet-exemplarische mengvorm' genoemd. Met name de geografische ligging (nabij de binnenstad) wijkt af van de meeste naoorlogse uitbreidingswijken. De wijk heeft de kenmerken van een binnenstedelijk buitengebied, dat als een schil rondom de historische binnenstad ligt. In praktijk bleek realisatie van het grootste visioen van Horváth en Van Praag niet houdbaar. Nieuwland is in relatief korte tijd gebouwd, een reden waarom bijvoorbeeld slechts enkele flats met een lift zijn uitgerust. Ook de monumentale aansluitingen met het centraal station en stadskantoor, waarvan in het oorspronkelijke plan sprake was, zijn niet gerealiseerd. In de volksmond werd Nieuwland al snel een 'hongerput' genoemd omdat de huurprijzen er de eerste jaren hoger lagen dan elders in de stad. Mensen die in aanmerking kwamen voor een huurwoning kregen bezoek van de woninginspectie en er werd ook een reinheidsverklaring opgesteld. In de nieuwe wijk kwamen in eerste instantie vooral hoger opgeleiden en jonge, beter verdienende arbeiders te wonen.

De strategie van hervorming en emancipatie, zoals die deel uitmaakte van de wijkgedachte, vertaalde zich in de naamgeving van straten en pleinen. Vakbondsmensen en politici uit de confessionele, liberale en socialistische kringen kregen in Nieuwland straten naar zich vernoemd. De straten en pleinen van de wijk dragen de namen van illustere sociale hervormers uit de negentiende en begin twintigste eeuw die streden voor verbetering van de arbeidsomstandigheden, zoals Goeman Borgesius, een protestantse liberaal en voorzitter van de Volksbond tegen Drankmisbruik, en Syb Talma, een Nederland-hervormd predikant en minister van Handel, Nijverheid en Landbouw die in tal van vakorganisaties actief was. De Ariënsstraat is vernoemd naar een kapelaan en pastoor die eind negentiende eeuw een coöperatie oprichtte voor werkloze textielarbeiders. De Albardastraat en de Schaperlaan dragen de namen van respectievelijk de partijleider en oprichter van S.D.A.P. En de Van Houtenlaan verwijst naar een liberale politicus en jurist (bekend van het 'kinderwetje'), die streed voor vrouwenemancipatie en toegankelijk onderwijs. Nieuwland was dus een wijk waar, zowel in de stedenbouwkundige lay-out als de naamgeving van straten en pleinen, noties over hervorming en emancipatie van de arbeidersklasse waren ingebouwd.

§ 3.4 Discoursen over behoud en vernieuwing

Vanaf de Tweede Wereldoorlog is het stedelijk beleid in Schiedam gedomineerd door een sociaal-democratische politiek. Dit had zijn weerslag op de stedelijke omgeving, waar tot aan het midden van de jaren negentig grotendeels in de goedkope huursector werd gebouwd en het slopen van sociale woningbouw als een vernietiging van kapitaal werd gezien. De toenmalige wethouder Financiën, die is geboren in de Slachthuisbuurt in de binnenstad van Schiedam en opgroeide in het aan Nieuwland grenzende Groenoord, verklaart de weerstand tegen de sloop van huurwoningen als volgt:

“Vanuit een sociaal-democratische gedachte kom je op voor die mensen. Klaar! Dat vind ik geen discussie (...) Ik was best een ideoloog. We vonden dat je je niet alleen maar moest bezig houden met details in de gemeenteraad, maar ook iets moest hebben van een idee, een visie waar je heen wilde bij bepaalde onderwerpen. Ons idee was toen [begin jaren negentig]: als je nu gaat slopen, dan zorg je er voor dat mensen die er nu wonen eigenlijk nergens meer heen kunnen”.

Het beleid van behoud van de bestaande huurwoningen wordt door verschillende informanten, werkzaam binnen de gemeente en de woningcorporatie, echter ook geassocieerd met een ‘traditionele’ en ‘conservatieve’ politieke cultuur, die herontwikkeling van de stad heeft tegen gewerkt. De historicus Han van der Horst, die in Nieuwland opgroeide en er recent weer een woning betrof, omschrijft Schiedam als een stad die “eeuwenlang” bestuurd werd door “voorzichtige bestuurders” met een “gebrek aan durf en grootsheid”. Een soortgelijk sentiment wordt verwoord door een voormalige wethouder Volkshuisvesting die in de jaren negentig bij de planvorming over Nieuwland betrokken was. Hij beschrijft de lokale politiek als een “boerendorp”, dat “bang is voor vreemde invloeden”. Hij noemt het voorbeeld van de voordracht van een wethouder in Middelburg als directeur van de Welstandscommissie.

“Hij was veertien of zestien jaar wethouder geweest, had stadsvernieuwing gedaan. Monumenten, cultuur. Ik denk: de ideale man hiervoor! En die deed dat. En dan denk je van: ‘Nou, die PvdA die zegt: ‘hartstikke leuk, een PvdA-lid!’” Nee, hij heeft nooit echt contact met die mensen kunnen krijgen. Het was geen Schiedammer. Het is ónvoorstelbaar, maar zo werkt het”.

De wethouder, die als kind van een Zeeuwse binnenschipper in Schiedam opgegroeide, zegt zelf altijd verder gekeken te hebben dan de grenzen van de stad. Hij was voor zijn wethouderschap werkzaam bij de Vereniging Nederlandse Gemeenten, waar hij in contact kwam met bestuurlijk en gemeentelijk Nederland. Hij omschrijft zichzelf als een “reizend ambassadeur”, die het belang inzag van bestuurlijke contacten en lobbynetwerken.

“Mijn opvoeding heeft een gevarieerd beeld op de samenleving opgeleverd. Mijn vader komt uit een binnenvaartfamilie. Ik voer heel vaak mee. En dan zie je toch dat Nederland niet alleen Schiedam is maar veel en veel groter is. Dat is heel mijn opvoeding gewoon doorgegaan. Ik kijk naar steden, naar landschappen, naar sferen. En dan zie je de voor en de nadelen van je eigen stad toch wel beter dan wanneer je je écht beperkt tot je stad en je weet niet wat er buiten leeft”.

Tijdens interviews spraken professionals vaker over een impliciete relatie tussen hun werk en persoonlijke biografie. Een wijkmanager die sinds zeven jaar werkzaam is in Nieuwland, verhaalt over zijn “vorige leven” als zeeman en werktuigbouwkundige. Hij besloot te stoppen met zijn werk in de koopvaardij omdat de vele maanden op zee hem sociaal en emotioneel van de samenleving verwijderden. Collega’s van de woningcorporatie omschrijven hem als een ‘sparring partner’, die de mouwen opstroopt en graag de strijd aanbindt. Hijzelf omschrijft zijn werk als “het optuigen van processen”.

“Ik zie mijzelf als een kind van Den Uyl. Ik ben gebonden en verbonden aan de publieke zaak door mijn verleden. Een kind van een alleenstaande moeder, zestiger jaren. Dat was wel een belangrijke mentale motivatie, die publieke zaak”.

Ook een voormalige wethouder, die opgroeide in Nieuwland en wiens vader als witteboordenwerker werkzaam was in de scheepswerktuigbouw, spreekt over zijn persoonlijke affiniteit en overtuiging, waarbij hij zijn biografie verbindt met het proces van herstructurering. Zijn afkomst kwam hem naar eigen zeggen goed van pas, zoals bij het bekendmaken van de sloopplannen voor Nieuwland.

“Het klinkt misschien een beetje plat, maar ik heb er zelf gewoond, in Nieuwland. In de Van Oldenbarneveldtstraat. Ook één van de straten die tegen de grond zou gaan. Dat is natuurlijk wel iets wat ik met enige regelmaat herhaald heb. Zo van: ‘Vertel mij nou niet hoe het is om in de Van Oldenbarneveldtstraat te wonen’”.

Hoewel de herontwikkeling van wijken als Nieuwland lange tijd is tegengewerkt vond in de loop van de jaren negentig van de vorige eeuw een omslag plaats in het politieke beleid van stedelijke vernieuwing, waarbij de sociaal-democratische stadspolitiek overtuigd raakte van de noodzaak tot grootschalige herstructurering.

De herontwikkeling van Nieuwland kreeg vanaf het begin van de jaren negentig gestalte. In 1990 stelden gemeente en corporatie een beheerplan op met een integraal programma voor de vernieuwing van woningen, publieke ruimtes en winkelcentra en ingrepen in de sociale structuur van de wijk. Het beheerplan schetst enkele ontwikkelingen die een negatieve uitwerking hadden op de marktpositie van Nieuwland, zoals een afname van het aantal bewoners, veranderingen in de sociaal-economische structuur (jonge gezinnen met kinderen trokken weg en werden vervangen door oudere alleenstaanden en allochtone gezinnen) en bijgestelde eisen die aan de woonomgeving

gesteld werden. Nieuwland had zich volgens het plan ontwikkeld tot een wijk die aan de 'onderkant' van de regionale woningmarkt terecht was gekomen. *Perspectieven voor Nieuwland*, een plandocument uit 1993, schetst een eerste toekomstbeeld voor de wijk, waarin gepleit werd voor het aanbrengen van een "grotere verscheidenheid" aan woningtypen, zoals eengezinswoningen en luxere appartementen, om zo de "doorstroming" van kapitaalcrachtige groepen in de wijk mogelijk te maken.

De beleidsomslag richting grootschalige herstructurering werd in gang gezet door veranderingen in de sociaal-economische structuur van de wijk. In de jaren zeventig veranderde de demografische samenstelling van Nieuwland als gevolg van massale ontslagen in de scheepsbouw en metaalindustrie en het vertrek van jeneverbedrijven uit Schiedam. Na de sluiting van bedrijven in de scheepsbouw en metaalconstructie nam het inwonertal af van 21.000 in 1971 naar 15.000 in 1989. Waar de wijk in de beginjaren bevolkt werd door gezinnen die zich merendeels in dezelfde levensfase bevonden, kwamen in Nieuwland mensen wonen die in afkomst, huishoudensamenstelling en culturele leefwijze verschilden van de oorspronkelijke bevolking. Deze heterogene compositie, zo was de vaststelling, paste niet meer bij de 'homogene' stedenbouwkundige opzet van de wijk.

Hoewel onder een jonge generatie socialisten, die vanaf de jaren negentig in de gemeente werkzaam was, werd gepleit voor behoud van een 'betaalbare woningvoorraad', ontstond binnen de gelederen van de PvdA gaandeweg verdeeldheid over de plannen voor sloop van delen van Nieuwland. Men keek met lede ogen naar de sanering van woningen in omliggende gemeenten en het vertrek van 'modale inkomensgroepen' naar naburige gemeenten als Capelle a/d IJssel en Hellevoetsluis. In de loop van de jaren negentig groeide in beleidskringen de overtuiging dat de 'overname' van de wijk door allochtone groepen en de 'instroom' van woningzoekenden uit sloopgebieden in Rotterdam bijdroegen aan het afnemen van sociale samenhang en controle in de wijk. De toenmalige wethouder verbindt dit proces met een gebrek aan profiel van de stad. Nieuwkomers, die vooral van buiten de stad afkomstig waren, zagen Schiedam volgens hem als een deelgemeente van Rotterdam. "Maar je gaat echt een grens over", zegt hij.

"In de loop der jaren is er zoveel import geweest. Natuurlijk is dat een soort van nieuwe gemeenschap geworden. Maar het raakt je natuurlijk wel als mensen, nadat ze er zijn komen wonen, eigenlijk niet wisten dat ze uit Rotterdam verhuisden (...) Ik bedoel: als die grens niks voorstelt, niet in regelgeving of wat dan ook, dan stromen ze gewoon binnen".

Een ambtenaar, die sinds de jaren zeventig werkzaam is in de gemeente, spreekt over de "bezetting" van de wijk door allochtone groepen die uit omliggende wijken zoals Hoogvliet en Spangen afkomstig waren. "Het is nu wat minder omdat wij veel slopen", voegt hij toe, "en er eigenlijk geen ruimte meer is voor dat soort mensen". Over de noodzaak tot sloop zegt de toenmalige wethouder Financiën:

“Vroeger was Schiedam voor 100% een industriestad. Met de werf hier, de Wiltonwerf, de jeneverindustrie, de gasfabriek. Dat waren de grote werkgevers. Dat is Schiedam niet meer. Dus de stad verandert. De bewoners veranderen, dus moet je ook wel andere woningen neerzetten”.

In de lokale politiek ontstond gaandeweg een gevoel van urgentie over de grootschalige fysieke en sociale vernieuwing van Nieuwland. Met name de ‘instroom’ van zogenaamde ‘stadsvernieuwingsnomaden’, mensen die van het ene naar het andere sloopgebied verhuizen, werd als een nijpend probleem beschouwd. Deze ‘nomaden’ werden opgevoerd als indringers van buitenaf, mensen uit de ‘onderkant’ van de samenleving, die geen binding hebben met hun plaats van vestiging en de ‘doorstroom’ van mensen binnen de wijk belemmerden. Het perspectief op de wijk verbreedde zich, waarbij de problemen die in Nieuwland speelden nadrukkelijker in verband gebracht werden met ontwikkelingen in de omliggende regio. De komst van tijdelijke bewoners was voor veel professionals ook een teken van de “verkleuring” van de wijk en de problemen met het beheer van openbare ruimte die met contrasterende woonculturen gepaard gaan. Een wijkagent zegt:

“Van Nieuwland kan je echt zeggen: dat is een wijk die leeft. Heel veel allochtonen. Meer dan de helft van de bevolking is allochtoon. Veel culturen. Met elkaar, tegen elkaar. Heel veel huiselijk geweld zit daar ook in, omdat die mensen toch, vanuit hun cultuur, wat lossere handen hebben (...) Nieuwland is een wijk waarin 24 uur per dag altijd iets te doen is. Want lang niet iedereen werkt in Nieuwland. Er is best veel werkloosheid. Dat betekent: de een is al om zeven uur wakker en de ander is pas om elf uur wakker. En er gebeurt veel op straat. Maar dat heeft ook te maken met andere culturen, want die leven veelal op straat”.

“Er broeide iets in Nieuwland”, zegt een voormalige ambtenaar over de toenemende spanningen die in Nieuwland ontstonden als gevolg van de komst van allochtone bewoners. “Er moest iets gebeuren”. Over de “voorzichtige roep om meer eengezinshuizen” en de rijzende behoefte aan sloop van delen van Nieuwland zegt een ambtenaar:

“Er waren geen bouwkundige redenen om te slopen. Er zijn andere sociale redenen om te slopen, gewoon andere redenen om te slopen dan normaal in een stadsvernieuwingsgebied. Als de fundering niet goed is, als een woning scheef staat of van die dingen. Maar in Nieuwland speelde dat niet. De woningen waren woontechnisch niet van goede kwaliteit maar bouwtechnisch wel. Woontechnisch is het aantal kamers, de ruimte. De woontechnische kwaliteit, die werd steeds hoger gesteld en daaraan voldeed het niet meer (...) En weer dat draagkrachtverhaal. Gezinnen. We hadden gezinnen nodig in Nieuwland. En dat kon je alleen maar bereiken als je woningen ging slopen”.

Eind jaren tachtig zag men ook binnen de afdeling Stedenbouw “iets ontstaan” in en rondom de trapportalen van Nieuwland. Een voormalige wethouder zegt hierover:

“De sfeer was niet meer zoals die altijd was. De sfeer was altijd: op een trappenhuis wordt er met z’n allen schoongemaakt. De buurt werd schoongehouden. Jong en oud door elkaar. En je zag een vergrijzing in die wijk. Je zag ook nauwelijks verschillen meer in inkomen. Het was ook in figuurlijke zin een grijze wijk aan het worden (...) De noodzaak om iets te doen nam evenredig toe. Terwijl de politiek eigenlijk omgekeerd heeft verdedigd. Dat was het spanningsveld waar je tussen zat”.

Dergelijke observaties en interpretaties van demografische en sociaal-culturele veranderingen in de wijk drongen ook door in formele beleidsdocumenten. Nieuwland werd bijvoorbeeld opgevoerd als een ‘toegangspoort’ en ‘doorstroomhuis’ van de stad, een wijk die als uitvalsbasis voor ‘kansarme’ groepen fungeerde en daarmee tot een concentratieplek van sociale en materiële problemen was geworden (Gemeente Schiedam 2002). De cijfers moesten voor zich spreken. Gemeentelijke onderzoeken toonden aan dat in de wijk de meeste laagopgeleiden, werklozen en arbeidsongeschikten van de stad woonden. De bewoners van Nieuwland hadden het laagste gemiddelde besteedbaar inkomen (Gemeente Schiedam 2004, 2005). In de wijk woonden relatief veel alleenstaanden en grote allochtone huishoudens (bestaande uit meer dan vijf personen) (Gemeente Schiedam 2003b, 2004). Nieuwland had het hoogste percentage ‘niet-Nederlanders’ (in sommige buurten meer dan zestig procent). Ook de vier aanwezige scholen in de wijk hadden een relatief hoog aandeel allochtone leerlingen (hoger dan 83%). Nieuwland kampte bovendien met een slecht imago. De wijk kreeg in een omnibusonderzoek onder de Schiedamse bevolking het laagste rapportcijfer en nam in de locatievoorkeuren van Schiedammers de laatste plaats in (Gemeente Schiedam 2003a). Bewoners bleken tevens de minste ‘gehechtheid’ aan de wijk en hoogste verhuisgeneigdheid te hebben. De wijk scoorde het hoogste op de ‘verloederingsindex’ en vrijwel alle veiligheidsscores (Gemeente Schiedam 2004).

Nieuwland stond begin jaren negentig dus te boek als een wijk waarin talrijke sociale problemen zich concentreren. Deze probleemdefiniëring hangt samen met de publieke beeldvorming over Nieuwland waarin vaak wordt gerefereerd aan begrippen die ontleend zijn aan het Amerikaanse discours over gettoïsering (figuur 3.1).

Schreeuwen en smijten op 'gettoshoot' in Nieuwland

Model Vriensse krijgt de opdracht zo gewaarsij mogelijk te kijken van fotograaf Henk Hijden.

FOTO: WNK

DOOR RENEE HARTOG

SCHIEDAM - "Ja, goed zal Vasthouden! Eén, twee, drie!" Fotograaf Gert Simons geeft aanwijzingen aan modellen Charel en Jaco, die balancerend op een stapel stoeptegels hun poses aannemen. Een eindje verderop wordt een ruit ingegooit vergezeld van luid geschreeuw; fotograaf Gert Jan van Noorden legt het allemaal vast.

Plaats delict, de Schiedamsche wijk Nieuwland rondom de Klaas Katersstraat en de Henry Polakstraat, is klaar voor de sloop en normaal hermetisch afgesloten door hekken. Het is een naar idee dat de meeste van deze flats nog geen half jaar geleden gewoon bevoord waren. 'Spookstad' is nu het eerste wat in je opkomt. Alle buiten leeg, veel ervan zijn deels dichtgetimmerd en maar weinig ramen, waarvoor soms nog wel gordijnen hangen, zijn nog boel. Er geldt een streng verboden toegang. Maar op deze zondag 1 april is de voormalige woonwijk het decor van de 'gettoshoot', een freestyle fotoshoot op initiatief van beveregenerende fotografen. "Voor mijn fotocolumn in het

Een goede plaat wert lef en inspanning. Collin balanceert op een oude schommel.

FOTO: WNK

Nieuwe Stadsblad ben ik hier een keer gaan fotograferen. Metten dacht ik: jeetje wat een unieke locatie is dit, hier moet ik wat mee doen!", vertelt Gert Jan van Noorden. Na toestemming van de gemeente plaats bij vervolgens samen met Gert Simons een oproep op 'Dutchlieaven', de ontmoetingsplek op internet voor 'lanamur'-fotografen, -visagisten en -modellen, en al snel was er een team

van acht modellen, tien fotografen, vijf visagisten en twee cameramanen voor de 'Gettoshoot'. En zo komt het dat er nu hier en der op het terrein groepjes van twee fotografen met modellen bezig zijn met de 'freestyle fotoshoot', waarbij valop gebruik wordt gemaakt van de ruime. "Het idee dat ik er een beetje bij heb komt in de buurt van de clip 'Beu' li' van Michael Jackson; vet, heilig, geil en snel

en met van die 'gangs' die elkaar te lijf gaan", vertelt Gert Jan.

Punk

Model Vriensse, zwart-witte streepjassen, rode ruitpansy, legerkisten en oorwarmers, en model Collin, zwarte ogen, getoupend haar en gescheurde broek, hebben het goed begrepen: ze zien er beknopt 'punk' uit.

Zonder op de dag hebben er twee groepsfoto's plaatsgevonden, waarbij Gert Jan van Noorden en Gert Simons om de beurt de gehele groep hebben gefotografeerd. "We moesten een scène spelen waarbij de twee van ons werden aangevallen door de rest", vertelt model Charel enthousiast. "Verder mochten we hekken erduwen en ruiten inploeten, dat maak je anders nooit mee! We kregen ook allerlei aanwijzingen, bijvoorbeeld hoezig bewegen, dat vond ik moeilijker".

Balanceren

Het wordt de modellen ook niet makkelijk gemaakt. Hangend in hekken en balancerend op restanten van speeltoestellen proberen ze zo goed mogelijk gebouwen te geven aan de wens van de fotografen en sonen ze zelf ook initiatief. "Zal ik eraan gaan hangen, of er misdoelen in gaan zitten?", oppert model Jaco

De sloopwijk is een uitstekend decor om een echte gettoshooter op te roepen.

FOTO: WNK

wanneer fotograaf Jan van der Wagt voorruit 'lets te doen met die gammelle bakket om de boel.

Het is de hete dag schitterend weer; de zon schijnt voluit. En hoewel een beetje heilig weer het effect van de 'ghettoshoot' misschien had versterkt, het levert wel mooie scherpe schaduwen op tussen de hoge verwerfde gebouwen. Duidelijk is dat het voor een ieder een erg gestage dag is.

Wat er precies met het eindresultaat gaat gebeuren, dat staat nog niet vast.

Waarschijnlijk zullen modellen, visagisten en fotografen de foto's in ieder geval gaan gebruiken voor hun portfolio.

Nieuwsgierig?

Wie nieuwsgierig is naar de foto's van de Gettoshoot moet de website van Gert Jan van Noorden in de gaten houden: www.showdesign.nl

FIGURE 3.1 'Gettoshoot'. Verslag in *Het nieuwe stadsblad* (4 april 2007) van een fotosessie op een slooplocatie in Nieuwland. Modellen poseren tegen een 'decor' van hekwerken, dichtgetimmerde ramen en losliggende stoeptegels, die de fotograaf gebruikt om de sfeer van het getto te suggereren.

Nieuwsverslaggeving werkt hierbij cumulatief, dat wil zeggen: media lenen van eerdere berichtgeving, zowel in gekozen materiaal als interpretatieve schema's (Wacquant 2007:6). "Parkwegplein zakt af tot getto", zo kopt het *Algemeen Dagblad* op 28 maart 2006 naar aanleiding van problemen van vernieling, drugsgebruik en fysiek verval in een voormalig winkelcentrum in de wijk. Het *Rotterdams Dagblad* omschrijft Nieuwland als "zwartgallig Nazareth", een aanduiding die verwijst naar het liedje 'Zwart Nazareth' over de vervuiling en verloedering van de vroegere branderijen in de stad (figuur 3.2).

FIGURE 3.2 Nieuwland als "zwartgallig Nazareth". Illustratie bij een artikel uit het *Rotterdams Dagblad*.

In 'officiële' wijkbeschrijvingen zoals die bijvoorbeeld op de websites van kennisinstellingen en de overheid geplaatst zijn, keert steeds dezelfde probleemdefinitie terug. Nieuwland, zo staat op de website van het Ministerie van VROM, is een wijk met "herkenbare problemen": "eenzijdige sociale woningbouw die niet meer voldoet qua ruimte en comfort", "kleine huishoudens en autochtonen die de wijk verlaten", "anonieme leefwerelden" en "afbrokkeling van van oudsher aanwezige sociale verbanden".

In deze problematisering van de wijk verwijzen professionals vaak naar een *golden age*-versie (Evans & Cattell 2000) waarin het 'oorspronkelijke' Nieuwland wordt voorgesteld als een hechte sociale gemeenschap van hard werkende, moderne en toegewijde burgers. De historicus Han van der Horst schreef in opdracht van woningcorporatie Woonplus een historische beschouwing waarin hij de beginjaren van de wijk omschrijft als een "springplank van de huiselijke geborgenheid naar de grote wereld". Van der Horst, zoon van een typograaf die tot de stand van de 'geschoolde arbeider' behoorde, beschrijft Nieuwland als "toonbeeld van de massamens en de massaproductie". Het Schiedam van de jaren vijftig kenmerkte zich volgens hem door een cultuur van "huisvlijt en ruimtebesparing". Nieuwland was een wijk die "gezamenlijkheid" uitstraalde. In de loop van de jaren zeventig "stortte" "het gebouw van de verzuiling" volgens hem echter "in elkaar". De auteur beschrijft hoe als gevolg van processen van automatisering de sociale controle weg viel. De bezorging aan huis verdween, in woningen werd centrale verwarming geïnstalleerd en in de flats kwamen "vogels van zeer verschillende pluimage bij elkaar op de trap wonen". "De oudgedienden zagen hoe hun buurt onherkenbaar veranderde", schrijft hij. "Ze keken uit het raam en stelden vast, hoe het ooit zo hechte weefsel van de buurtsamenleving werd losgeramd" (2007:30). Tijdens een interview licht de auteur dit beeld als volgt toe.

"Nieuwland is natuurlijk een stukje Utopia van na de Tweede Wereldoorlog, wat er is neergezet met weinig geld en weinig middelen. En als je dan kijkt naar het resultaat, dan is dat best indrukwekkend. Heel mooi gedaan! En die wijk is nu voor een gedeelte in de versukkeling geraakt omdat er mensen zijn komen wonen die niet de ... hoe moet ik dat nou zeggen? Die niet bereid zijn om sociale controle uit te oefenen. Kijk, zo'n wijk is natuurlijk afhankelijk van een grote sociale controle en die bestond in de jaren vijftig (...) Let op! In een week, wie komen er bij u langs? De melkboer, de bakker, de groenteboer, de schillenboer, de olieboer. Dat is vijf. De woningboer. De huishuur. De elektriciteit, de verzekering, de krant, Elf, de Katholieke Illustratie of de Revu. Je had de leesportefeuille, begrijp je? Vroeger waren er heel veel mensen in functie op straat. En dan liep er ook nog een wijkagent (...) Nou al dat soort processen, dat soort functies bestaat niet meer. Je moet automatische betalingen regelen, met giro's werken. De enige persoon die nog daadwerkelijk langs komt bij jou, dat is de deurwaarder".

Het verval van de wijk wordt door informanten vaak geïllustreerd aan de hand van veranderingen zoals die zich voltrokken rondom het Wibautplein (figuur 3.3) en de winkelgalerij in het centrale gedeelte van Nieuwland. Dit gebied was oorspronkelijk opgezet als het representatieve centrum van de wijk, maar toonde, zoals een lokaal tijdschrift schrijft, het "onbehagelijke beeld van de buitenwijk", "waar de modezaak, de banketbakker, de boekhandelaar en de galanterie verdrongen zijn door het theehuis, de prijsvechter, de knakenwinkel en de snackbar" (Muis 2003:310-311).

FIGURE 3.3 Het Wibautplein in 2006 (foto: Leeke Reinders).

Dergelijke noties over het verdwijnende gevoel van gemeenschapszin en sociale samenhang vertaalden zich in het beleidsdiscours over vernieuwing en transformatie, zoals zich dat in de loop van de jaren negentig ontwikkelde. Onder leden van de PvdA in Schiedam ontstond bijvoorbeeld verdeeldheid over het vraagstuk van de erfpachtverlening, waarbij voorstanders van afkoop terrein wonnen. Met de opkomst van een nieuwe lichter ambtenaren (ook wel omschreven als de 'Rottenbergvleugel') voer de partij een politiek rechtser koers. De VVD, die in Schiedam relatief links georiënteerd was, werd opzij geschoven en de PvdA sloot zich aan bij D66 en Groen Links. Binnen het college werd het vertrek van kapitaalcrachtige groepen steeds meer als een probleem onderkend. Over deze omslag in de houding tegenover herontwikkeling zegt de toenmalige wethouder van D66:

"Op een gegeven moment waren de jongere gezinnen toe aan een koopwoning en Schiedam wilde die niet bouwen. Die mensen werden, onvoorstelbaar, maar die werden als 'rijk' getypeerd! En dat was fout! Dat was toen fout in deze gemeente. Dat is nu nog een beetje beladen, terwijl die mensen natuurlijk helemaal niet rijk waren. Die verdienden iets meer. Dus die gingen naar Vlaardingen, ook naar de andere kant, naar Hellevoetsluis. Toen zijn we van 83.0000 naar 68.000, ik geloof 67.500 inwoners, teruggezakt. Die hele laag van jonge mensen met perspectief, die was je kwijt".

Het plan voor behoud van goedkope sociale huurwoningen in wijken als Nieuwland, waarvoor tot eind jaren tachtig veel draagvlak was, werd allengs verlaten. Er staken geluiden op dat de fysieke gesteldheid van woningen in delen van Nieuwland niet meer aan de eisen van de tijd voldeden. De wethouder Financiën, destijds actief betrokken in discussies over sloop, licht deze omslag als volgt toe.

“Het waren woningen die in onze beleving nog langer mee konden, zeker in de begin jaren negentig. Kijk, als je dan tien jaar verder bent en ziet dat het onderhoudsniveau al weer een stuk minder is dan moet je daar nog eens over na gaan denken. Ook moet je kijken naar de woonbehoeftes van mensen. Die waren begin jaren negentig echt anders dan tien jaar later. Men wilde groter wonen. Er kwam een gezinsverdunding. Dat is een feit. Als je al die dingen bij elkaar optelt dan gelden de oude standpunten niet meer zo heel erg. Dan moet je wel de standpunten die je hebt bijstellen. Je bent wel tien jaar verder. Om je heen veranderde de wereld ook. Het punt was dat de woningen uiteindelijk zo sterk verwaarloosd waren dat je er niet veel meer mee kon”.

In het midden van de jaren negentig vond ook, als gevolg van de verzelfstandiging van het Gemeentelijk Woningbedrijf en de decentralisatie van het Rijksbeleid, een verschuiving plaats in de ideologische grondslagen van stedelijke vernieuwing. De plannen voor de herontwikkeling van Nieuwland vonden een vruchtbare context in een discours over transformatie en differentiatie, dat zich in de jaren negentig onder professionals ontwikkelde.

§ 3.5 Neoliberale politiek en het discours over differentiatie

In het beleidsdebat over stedelijke vernieuwing, zoals dat vanaf het begin van de jaren negentig gevoerd wordt, spelen noties over menging en differentiatie een voorname rol. Dit debat komt voort uit het algemene besef dat stadswijken complex en heterogeen zijn geworden (Reijndorp 2004). Ze worden bewoond door groepen met verschillende oriëntaties en leefgewoonten, die vaak vreedzaam co-existeren maar soms ook op gespannen voet met elkaar samenleven. Sinds de jaren zestig wordt, door auteurs als Jane Jacobs en Richard Sennett, al gepleit voor een strategie van stedelijke ontwikkeling die fysieke en sociale heterogeniteit stimuleert. Diversiteit is echter niet alleen een notie die we aantreffen onder kritische onderzoekers maar heeft zich ook ontwikkeld tot een ‘nieuwe doctrine’ in stedelijke planning (Fainstein 2005). Het discours over diversiteit en differentiatie, zoals dat in het beleid van stedelijke vernieuwing gestalte krijgt, is gebaseerd op een ideaalbeeld van een levendige stad waar verschillende groepen elkaar treffen, ontmoeten en vooruit helpen.

Stedelijke herontwikkeling wordt aangestuurd door de idee dat de komst van een middenklasse tot een diverse en vitale wijk zal leiden. De herontwikkeling van wijken, zoals Nieuwland, kan volgens Cameron (2003) als een proces van gentrificatie worden aangemerkt, aangezien de intentie is de bestaande bevolking deels te vervangen (verdringen) door een ander sociaal stratum: eigenaar-bewoners in plaats van sociale huurders, werkenden in plaats van werklozen. De geograaf Loretta Lees noemt diversiteit een organiserend principe van de postmoderne stad (2003:624). Diversiteit is echter een ambivalent en elastisch concept dat op verschillende manieren gelezen en toegepast kan worden. Het discours over diversiteit en transformatie, zoals dat in stedelijke vernieuwingsopgaven opgang doet, gaat bijvoorbeeld ook gepaard met noties over harmonie en stabiliteit die juist de nadruk leggen op het behouden van dat wat ooit goed was.

Het beleid van herstructurering hangt samen met de opkomst van neoliberale politieke rationaliteiten en de tanende invloed van het Keynesiaanse economische beleid en 'welfare capitalism'. Het concept van de welvaartstaat beoogde nationaal sociaal burgerschap en solidariteit te bespoedigen door het terugdringen van werkloosheid, het aanbieden van een geïntegreerde publieke dienstverlening en het scheppen van een vangnet voor sociaal zwakkeren. In de perioden voor en na de Tweede Wereldoorlog werd een collectivistische samenleving nagestreefd, maar met de erosie van de welvaartstaat is een 'property owning democracy' ontstaan waarin het bezitten van een eigen huis als een gewenste en natuurlijke conditie wordt beschouwd (Franklin 1998). Deze verschuivingen wordt vaak in verband gebracht met een neoliberale stadspolitiek. De term 'lisme' verwijst naar een logica van competitie en efficiëntie, zoals die vorm krijgt in beleid gericht op liberalisatie, privatisering en deregulering (Dikeç 2006). De geograaf Neil Smith (2002) beschouwt het neoliberalisme als een terugkeer naar de veronderstellingen van het liberalisme, waarbij de relaties tussen staat en kapitaal, sociale reproductie en sociale controle drastisch zijn veranderd. "Urban policy", schrijft Smith, "no longer aspires to guide or regulate the direction of economic growth so much as to fit itself to the grooves already established by the market in search of the highest returns, either directly or in terms of tax receipts" (2002:441). Deze ontwikkeling wordt ook wel aangeduid als een overgang van een managerialistische naar een entrepreneurialistische ideologie (Harvey 1989, McCarthy 1998, Paddison 1993). Sociaal beleid moet hierbij steeds meer tegemoet komen aan een logica gebaseerd op economische belangen en de efficiëntie van de markt (Stenson & Watt 1999). De nadruk wordt hierbij verlegd van het collectief naar het individu, en van het concept van behoeften en rechten naar plichten en verantwoordelijkheden. Zoals Lemke stelt:

"Neo-liberalism encourages individuals to give their lives a specific entrepreneurial form. It responds to stronger 'demand' for individual scope for determination and desired autonomy by 'supplying' individuals and collectives with the possibility of actively participating in the solution of specific matters and problems which had hitherto been the domain of specialized state agencies specifically empowered to undertake such tasks" (aangehaald in Swyngedouw 2005:1997).

De opkomst van het neoliberalisme als politieke ideologie gaat gepaard met sentimenten over het verlies van gemeenschapszin en sociale cohesie. Herstructurering is, zoals we hierboven zagen, een strategie die deels is gericht op het herwinnen van sociale controle die in de naoorlogse wijken in de optiek van velen verloren is gegaan. In studies over stedelijk beleid in Angelsaksische landen wordt hiervoor het begrip 'revanchisme' gebruikt. Revanchisme is een geloofssysteem dat de belangen en culturele codes van de blanke middenklasse als uitgangspunt neemt. Het wordt gezien als onderdeel van een anti-stedelijk beleidsprogramma, dat een reactie is op de overname van de stad door ongewenste 'anderen' en de wereld van de blanke middenklasse wil verdedigen (Smith 1986). De revanchistische stad staat als ideaaltype tegenover de emancipatorische stad van de jaren zestig en zeventig, waarin marginale groepen als een sociaal probleem gezien werden die door institutionele hervorming en welvaart hervormd konden worden.

De Nederlandse stadspolitiek kan beschouwd worden als een gematigde variant van het neoliberale revanchisme. In hun analyse van het stedelijk beleid in Rotterdam stellen Uitermark & Duyvendak (2008) dat in de Nederlandse beleidscontext sprake is van andere doelgroepen en dat aanhangers van de ideologie zich ook onder de autochtone bevolking en lagere sociale klassen bevinden. In de Nederlandse stedelijke politiek gaat een beleid gericht op repressie bovendien gepaard met de ambitie om marginale etnische groepen te disciplineren, zoals dit in het beleid van menging tot uiting komt. Europese steden verschillen van Amerikaanse steden omdat zij een sterkere relatie met de staat hebben en groepsidentiteiten een grotere rol spelen. Er is sprake van een politiek discours waarin een repressieve cultuur van interventies, gericht op 'herovering' van de publieke ruimte, gecombineerd wordt met een 'beschavingsoffensief' van menging en integratie. In het beleid van stedelijke vernieuwing, zoals dat in Nederlandse stadswijken wordt ingezet, mengt een gemeenschapsdiscours zich met een marktgeoriënteerde benadering (Jacobs 1999).

In de herontwikkeling van Nieuwland zien we hoe zich een spanningsveld ontwikkelde tussen een sociaal-democratische politiek, die in Schiedam altijd een dominante rol speelde, en een ondernemingsgezinde cultuur zoals die door de verzelfstandigde woningcorporatie werd geïntroduceerd. Hierboven zagen we hoe Nieuwland in beleidskringen als object van stedelijke vernieuwing werd klaargestoomd voor herontwikkeling. Een voormalige ambtenaar, destijds werkzaam bij de afdeling volkshuisvesting, spreekt over het geleidelijk aan "rijp" maken van de "geesten", waarbij het woord 'sloop' druppelsgewijs in publieke redevoeringen (of "sloopspeeches") werd inbracht om raadsleden van de noodzaak van herstructurering te overtuigen. In de politieke koerswijziging speelde een onderzoek van de afdeling Onderzoek en Statistiek een sturende rol. Het onderzoek bracht aan het licht dat Schiedam een te grote voorraad goedkope woningen bezat en kampte met het wegtrekken van modale inkomensgroepen naar naburige gemeenten als Capelle en Hellevoetsluis. Nieuwland, zo was de overtuiging, was een wijk van arme mensen geworden. Over de receptie van het rapport zegt de toenmalige wethouder:

“Dat is een prachtig mooi onderzoek geweest. Je kunt eigenlijk meteen zien dat zo’n ambtelijk apparaat dan ook nog gewend is aan ‘hoe meld ik een vervelende PvdA-onvriendelijke boodschap?’ Dan komt er een heel bescheiden grafiekje uit. Waar wonen die mensen, waar zijn ze daarna, na die verhuizing gaan wonen? Qua type huur of koop, qua prijsklasse maar ook qua locatie. Dan zie je gewoon, dat vanuit die hele goedkope huurwoningenvoorraad, de meerderheid weer verhuist naar weer een goedkope huurwoning in Schiedam (...) En dat verhaal, daar had de statistiek toch wel moeite mee om dat zo neer te leggen. Want je kon daar eigenlijk geen andere conclusie aan verbinden dan dat als je die Schiedammers wil vasthouden, dan zal je meer middelduur en duur moeten bouwen en meer koop dan huur moeten neerzetten”.

De onderzoeksresultaten werden door de wethouder als voldongen feiten ingezet. Voortzetting van het bestaande beleid zou volgens hem een “vacuüm” in de stedelijke woningmarkt trekken. Hij maakte daarbij ook gebruik van een onderzoek, waarbij gezinnen met “meervoudige problemen”, zoals huurschulden, echtscheiding, huiselijk geweld en alcoholproblemen, zijn geïnventariseerd. Sloop was in zijn ogen onafwendbaar.

“Dit zijn nooit flats of portieken waarvan iemand zegt: ‘Hier blijf ik eens lekker twintig jaar wonen’. Wie daar al twintig jaar in zat, die is er blijkbaar zo aan verknocht, die heeft al die ellende al zien toenemen (...) In zo’n soort redenatie kon je die gegevens wel gebruiken (...) Je zult toch echt rigoreus moeten ingrijpen, wil je iets doen aan de sociale samenhang in zo’n wijk. Je kan het niet allemaal doen met welzijnsmaatregelen, ontbijtkamers voor kinderen, kinderopvang en allerlei andere dingen. Allemaal hartstikke nuttig en noodzakelijk, anders blijven het allemaal cellen die niks met elkaar te maken hebben, maar je zult ook echt moeten zorgen dat mensen vastgehouden worden op een andere manier”.

De wethouder maakte in zijn overredingstactieken gebruik van een onderzoek van de afdeling Onderzoek en Statistiek, dat zijn roep om meer eengezinswoningen volgens hem “klip en klaar” ondersteunde. Hij gebruikte voor zijn presentaties kleuren en dikke pijlen die de verhuisbewegingen in en uit Schiedam accentueerden. “Je zoekt natuurlijk wel naar wat bijdraagt aan steun voor je idee”, verklaart de wethouder zijn strategie. “Het is geen wetenschappelijk proces”. Hij vertelt hoe hij een aantal commissiebijeenkomsten organiseerde om de cijfers “op tafel” te leggen. De vergaderingen vonden in vertrouwelijkheid plaats om te voorkomen dat raadsleden onder invloed van pers en publiek in hun “oude patroon” zouden terugvallen. Hij omschrijft het “apart nemen” nemen van fracties en raadsleden als een strategie van “masseren”, “grond bemesten” en “geesten rijp maken”. Over dit politieke spel zegt hij:

“Dit was fantastisch! Dit is nou het spel spelen zoals het spel gespeeld zou moeten worden. Het enige nadeel, vond ik, van dit geheel is: je moet af en toe één op één of in vertrouwelijkheid al dat soort zaken doen. Want je kunt het niet allemaal in het openbaar doen (...) Als je mensen op andere gedachten wilt brengen dan gebeurt dat bijna nooit op de publieke tribune. Dan heb je altijd een veilige situatie nodig. Om mensen ook een paar stappen te laten zetten”.

In deze politieke overredingsstrategieën werden ambtenaren ingezet om de reacties van de raadsleden op de speeches van de wethouder te peilen, waarbij, bij het uitblijven van verzet, in navolgende toespraken steeds weer naar de voorgaande ‘sloop speech’ werd verwezen. Het verhaal over het voorzichtig manoeuvreren en geleidelijk aan “rijp” maken van de “geesten” verschilt enigszins van de lezing van een andere wethouder, die juist spreekt in termen als “wrikken” en “breken”.

“Toen bleek dat er stevig gesloopt moest worden. Nou, toen waren de poppen aan het dansen natuurlijk. Ze wisten het, maar op het moment dat het werd gezegd was het ontoelaatbaar. Kan niet! Dus dat heeft een tijd geduurd in de wandelgangen en toen hebben we een paar keer een hele stevige vergadering gehad met de fractievoorzitter ook daarbij, en dat tendeerde naar een crisis, hoor. En met veel wrikken en breekijzers hebben we het uiteindelijk, onder protest van de PvdA, toch voor elkaar gekregen dat er gesloopt móest worden (...) Die PvdA, ja, die bléven maar zeuren en doormodderen. Maar we hebben het wel voor elkaar gekregen”.

Naar aanleiding van het onderzoek is tijdelijk een nieuw woonruimteverdelingsstelsel opgezet, een “hek” om de stad, waarin zogenaamde ‘herstructureringsurgente’ van buiten de stad geen toegang kregen. Het beleid sorteerde effect. Uit een in 2004 gepubliceerd onderzoek naar verhuisstromen bleek dat de komst van ‘sociaal zwakkeren’ tot staan was gebracht. “Schiedam is niet langer het putje van de regio”, schrijft een lokale krant, “waar kansarmen naar toe komen om de goedkope flats te huren” (Willemse 2004). Het volgende jaar was sprake van een ‘instroming’ van welgeteld één bewoner vanuit Rotterdam. “Er was”, zo merkt een informant op, “er kennelijk eentje tussendoor gesmokkeld”.

Het rapport leidde uiteindelijk ook tot een omslag in de koers van de PvdA ten aanzien van de vernieuwing van Nieuwland. Eén van de toenmalige fractieleden van de partij stelde dat solidariteit met de lage inkomens niet meer veroorloofd kon worden. Volgens het toenmalige hoofd van de afdeling Wonen, die vanaf eind jaren zeventig werkzaam was bij de gemeente, leidde het rapport tot een “visie” op de stad. “Je had de echte volkshuisvesters”, zegt hij, “maar het waren eigenlijk allemaal een beetje doeners. Er was niet echt veel beleid”. Over de nieuwe visie zegt hij: “We waren eigenlijk steeds meer armere Schiedammers aan het maken. Mensen kwamen ook terug voor de loketten van de sociale dienst. En de mensen met een beetje inkomen gingen vertrekken”.

§ 3.6 Regimeshift: discoursen over professionalisering

In het proces van stedelijke vernieuwing, zoals dat in de loop van de jaren negentig gestalte kreeg, speelde de in het gebied actieve woningcorporatie Woonplus een significante rol. Woningcorporaties zijn van oorsprong particuliere instellingen met een publieke taakstelling die een positie innemen tussen staat en individuele burger (Gerrichhauzen 1985:8). In de negentiende eeuw organiseerde de arbeidersbeweging zich in vakverenigingen die de belangen van de "gegoede arbeider" behartigden. Dergelijke verenigingen waren meestal protestantse en rooms-katholieke organisaties die antisocialistisch van aard waren. Semi-filantropische woningbouwverenigingen, zoals de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de Maatschappij van Weldadigheid, waren onderdeel van de vorming van een politiek en cultureel bewustzijn onder de bourgeoisie (Nycolaas 1974). De meeste corporaties kwamen voort uit beroepsgroepen, zoals handelsreizigers, ambtenaren en middenstanders, en droegen zorg voor "de opvoedende waarde van het goede wonen" (Nycolaas 1974:148). Sociale huurwoningen waren destijds niet gericht op de minst bedeeden, maar juist op de welvarender segmenten van de arbeidersklasse (Harloe 1995). De socialistische voorman Wibaut (naar wie in Nieuwland het eerder genoemde plein is vernoemd) stelde bijvoorbeeld dat woningcorporaties zich moesten richten op de "verheffing" van de bovenste lagen van de arbeidersklasse en dat de gemeente zorg diende te dragen voor de armste inwoners.

In de tweede helft van de negentiende eeuw namen corporaties een relatief marginale positie in binnen het bestel van de volkshuisvesting. De instelling van de Woningwet in 1901, die volgde op een periode van openlijke klassenstrijd, markeerde de toenemende invloed van de arbeidersbeweging. De wet was in eerste instantie niet bedoeld om de woningsituatie van arbeiders te verbeteren maar vooral om de belangen van de bourgeoisie te behartigen. De sociale woningbouw, schrijft Nycolaas, werd "ondergeschikt gemaakt aan de eisen van de vrije ondernemingsgewijze productie" (1974:34). Na liberalisering van de Woningwet in het midden van de vorige eeuw nam overheidscontrole toe, zoals merkbaar in de centraal geleide woningbouwproductie en de oprichting van een departement van Openbare Werken en Wederopbouw in 1947. Na de Tweede Wereldoorlog streefden sociaaldemocraten en katholieken naar een sociaal beleid met corporatieve inslag, een keynesiaans politiek programma waarin economisch herstel, wederopbouw en ontwikkeling van industrie en de economische infrastructuur centraal stonden. Hoewel het beleid in de jaren zestig liberaliseerde bleef de overheid op het terrein van de woningbouw een sterke invloed uitoefenen. De overheid intervierde in de productie en financiering van woningbouwprojecten en in huurbepaling, subsidieverstrekking en distributie op de woningmarkt.

In de loop van de twintigste eeuw veranderde de maatschappelijke functie van woningcorporaties. De corporaties 'vervreemden' zich van hun achterban, omdat zij zich genoopt zagen woningen aan te bieden voor brede lagen van de bevolking.

Hoewel de financiële onafhankelijkheid van corporaties na de oorlog toenam, als gevolg van schaalvergroting en professionalisering, bleek die zelfstandigheid betrekkelijk. Na de oorlog kregen corporaties een particulier karakter, maar nam de financiële afhankelijkheid van de rijksoverheid toe (Gerrichhauzen 1985). Woningcorporaties kregen hiermee een dubbelzinnig karakter, aangezien zij een vorm van particulier initiatief waren maar voor hun financiering gebonden aan de overheid. "Het zijn enerzijds pressiegroepen die de belangen van bepaalde huishoudens bundelen en onder de aandacht brengen bij de overheid", schrijft Gerrichhauzen. "Anderzijds zijn het betrekkelijk zelfstandige bestuurlijke instellingen, die een eigen verantwoordelijkheid dragen" (1985:61-62). In de jaren negentig werd deze tweeledige functie van woningcorporaties versterkt als gevolg van de bruteringsoperatie in 1995 en de beëindiging van de *property*-subsidies van de overheid, waarmee corporaties deels gefinancierd werden. Er vond een *regime shift* plaats waarin corporaties transformeerden van administratieve eenheden, die in de gemeentelijke organisatie waren ingebed, tot op de marktvaart georiënteerde vastgoedondernemingen (Salet 1999) die mede gericht waren op de acquisitie en verkoop van woningen (Priemus 1998, 2003). Deze veranderingen versterkten de ambigue status van de woningcorporatie als institutie die in toenemende mate ook aan publieke regulering is gebonden.

In het midden jaren negentig verschoof het primaat van de stedelijke vernieuwing in Nieuwland van gemeente naar corporatie. Deze verschuiving werd in gang gezet door de verzelfstandiging van het Gemeentelijk Woningbedrijf en de decentralisatie van het Rijksbeleid. Binnen de gemeentelijke projectorganisatie vond tevens een reorganisatie plaats van een directieve naar een procesmatig ingerichte organisatie. Een voormalig ambtenaar, die later bij de woningcorporatie werkte, relateert deze reorganisatie aan een verdwijnend "gevoel voor beleid".

"Die ambtenaren van gemeentewerken zijn met mij samengevoegd op een afdeling Wonen, maar die hadden een heel negatief beeld van de corporatie en die hadden ook een heel negatief beeld van de politiek, omdat zij daar ook veel verder vanaf stonden. Ze hadden ook helemaal geen gevoel voor beleid. Ik had toen een nota Volkshuisvesting geschreven, en ik moest daar opschrijven wat zij vonden en zij snaptten niet dat ik alleen maar kon opschrijven wat de politiek wilde dat daar kwam te staan (...) Ze waren ook heel erg verzuurd door alles wat er met de gemeente gebeurd was, maar voelden zich ook niet bij machte om weg te gaan".

Verscheidende informanten stellen dat, als gevolg van de centralisatie van de woningtoewijzing en het opheffen van het gemeentelijk bureau Huisvesting, de directe relaties tussen professionals en bewoners "verwaterd" raakten. Het bureau onderhield voorheen, evenals het woningbeheer en de corporatie, nauwe contacten met huurders. Een toenmalige wethouder zegt hierover:

“Ze wisten wie je in welk portiek kon huisvesten om zo de sfeer te behouden. Je had de Slachthuisbuurt en daar woonden heel veel mensen die elders niet konden aarden, die heel ander woongedrag hadden. Die werden in de loop der jaren bij elkaar gezet. En dat gaf eigenlijk geen problemen. Toen is de link of het gevoel wat men had bij die portieken, laat ik het maar even zo zeggen, maar ook galerijen en andere woningen, de blik, de wetenschap van die mensen, van degene die verdeelden, die ging verloren. Ja, en toen zijn er echt ongelukken gebeurd. In alle gemeenten en in alle complexen, dat er mensen tussen andere huurders zijn gezet die een serie van verhuizingen van anderen tot gevolg hadden. Dat vind ik een kantelpunt”.

De wethouder kijkt met spijt terug op het loslaten van het oude woonruimteverdelingssysteem, waarmee de gemeente haar controle over het “woongedrag” van bewoners uit handen gaf. Terugkijkend op het beleidsproces zoals zich dat in de jaren negentig ontwikkelde stelt hij dat de corporatie een maatschappelijke taak heeft te vervullen en dat de gemeente regie dient uit te oefenen door bij wanbeleid in te grijpen.

“Daar [op het handelen van de corporatie] moet controle op zijn (...) ik vind wel dat de winst die ze maken, dat is geen marktwinst, geen commerciële winst. Maar ze zouden ook het lef moeten hebben om met dat geld ook bijvoorbeeld woningen voor starters mogelijk te maken door af te toppen. (...) Wil men dat niet dan moet de gemeente het instrument hebben om dat af te dwingen. Dat lijkt misschien een conservatieve visie, maar het is te ver doorgeschoten”.

“De afwegingen”, zegt een ambtenaar over die periode, “werden binnen de context van die wijk gemaakt. Volledig en alom”. “Uiteindelijk”, zo voegt hij toe, “bepalen we als gemeente nu niet veel meer”.

De verzelfstandiging van het woningbedrijf werd vanuit de gemeente met argusogen bekeken. Zo ontstond scepsis over het plan van de toenmalige directeur om kantoor te houden in een nieuw verworven pand. Een toenmalige wethouder, die op dat moment nog geen raadslid was, zegt over deze manoeuvre:

“Dat was nou een typische oud-ambtenaar. Altijd binnen bepaalde kaders moeten opereren. En opeens als directeur van een zelfstandig geheel kan hij zijn vleugels uitslaan. Dat zie je vaker. Of men blijft als een soort van ambtenaar buiten de gemeente om door opereren. Van voorzichtig en oei. Dit was er zo een, die had opeens de kolder in zijn kop. Grote plannen en eindelijk vrijheid. Die dacht: ‘Ik ga eens een prachtig pand aankopen’. Hij trok een deel van zijn personeel ook niet mee en daar ontstond gedoe over. En ja, laat hij zijn geld stoppen in woningbouw in plaats van in plastische kantoorplannen! Dat soort gedoe. Er ontstond iets van: we moeten van die man af”.

Naast de reorganisatie van de gemeentelijke diensten vond ook een cultuuromslag plaats in de verzelfstandigde corporatie. Het voormalige Gemeentelijk Woningbedrijf wordt door veel informanten als inefficiënt en niet-resultaatgericht omschreven. Zij kenschetsen het Woningbedrijf als een “muffe” organisatie met complexe overlegstructuren en trage besluitvormingstrajecten, die ten tijde van de stadsvernieuwing niet beschikte over een ‘werkapparaat’ voor de planontwikkeling, aanbesteding en uitvoering van bouwprojecten. Met haar verzelfstandiging heeft de corporatie volgens velen nieuwe “slagkracht” ontwikkeld. Een voormalige ambtenaar, die zowel in de gemeente als bij de corporatie werkzaam was, omschrijft de lokale ambtelijke cultuur als een “ons-kent-ons-wereld” die de “ontwikkeling” van de stad in de weg heeft gezeten.

“Toen ik daar net zat had ik een stuk geschreven over woonruimteverdeling en dat moest naar het college. Nou, dat kwam gewoon niet langs de wethouder. Dat werd helemaal neergesabeld (...) Haat en nijd, elkaar het licht in de ogen niet gunnen. Ooit eens tien jaar geleden had jij iets tegen hem gezegd dat, en daarom ... Wat mij in die periode erg is bij gebleven is het olifantengeheugen van een heleboel mensen”.

De ambtenaar verwijst naar een discussie over de Dienst Gemeentewerken, die door het college als te machtig werd beschouwd. De directeur van de dienst wordt omschreven als “een stevige PvdA-er van de ouderwetse stempel”. “Heel veel van die mensen die bij de gemeente zitten tegenwoordig zijn typisch mensen die hebben geleerd te overleven”, zegt ze. “En overleven betekent: op tijd duiken”. Toen zij eind jaren negentig “overstapte” naar de op dat moment gefuseerde corporatie Woonplus, vielen haar de verschillen tussen gemeente en corporatie in het oog.

“De markt wil gewoon geld verdienen, die wil vooruit, die wil snel, die zit niet helemaal vast aan procedures. En ambtenaren, die zitten heel sterk vast aan procedures. En dat is hét kenmerk van welke ambtenaren die je bij ons dan ook neemt. Of het nou Rijk, provincie, regio of gemeente is. Er zijn allemaal procedures, het zit vast aan procedures. Even snel een besluit nemen over iets, wat bijvoorbeeld bij een corporatie wel kon. Ik liep gewoon even bij hem [nieuwe directeur van woningcorporatie] binnen. Zeker toen ik er net werkte was het van: ‘Hé, ik vind het een goed idee. Ja, dat is een goed idee. Doen’. Dat heb je dus niet binnen een gemeente”.

De komst van een nieuwe directeur wordt door informanten opgevoerd als een moment waarop de koers verlegd werd. Na zijn aantreden verving de directeur het managementteam van de corporatie, haalde expertise “van buitenaf” binnen en besloot tot de herinrichting van het corporatiekantoor, waarbij hij de “ijzeren bureaus uit de oude ambtenarentijd” verving door nieuw meubilair. De directeur zegt hierover:

“Rigoreus hebben we gewoon nieuw meubilair binnen gehaald, van oude rotzooi naar gewoon lekker fris. Geen overdreven duur design maar gewoon lekker fris (...) En onszelf op de kaart zetten, dat was dan gewoon mijn kaart natuurlijk, zodat die medewerkers ook iets hebben om trots op te zijn. Vrij snel hadden we binnen de gemeente een positie die heel anders was geworden. Het was een organisatie waar men niet meer omheen kon in plaats van een organisatie die aan de leiband liep. We waren een speler in het veld geworden”.

De directeur wordt door voormalige werknemers genoemd als personificatie van de moderne manager; een “stevige” man met “visie” en “slagkracht”, die knopen doorhakke, wist te anticiperen op onverwachte ontwikkelingen en mensen “uit de routine” liet stappen. “Hij was een goede manager”, zegt een medewerker. “Hakt knopen door, neemt besluiten, treedt op, heeft visie, weet te overtuigen”. “Hij had helemaal niet dat boterzachte gelul, dat angstige”, zegt een makelaar. “Het gevoel alsof je mensen een loer draait als je ze een huis wilt verkopen. Dat heel patriarchale, dat voor de mensen zorgen. Dat ze altijd bij je aan de bel moeten kunnen trekken voor hun wissewasjes”. Een informant haalt het voorbeeld aan van een publieke bijeenkomst waarin de directeur ten overstaan van een publiek van gemeenteambtenaren, bewonersorganisaties en lokale ondernemers met behulp van nieuwe technologieën verantwoording aflegde voor het jaarverslag.

“Hij deed dat met een loopmicrofoontje (...) ik weet niet of je dat nog voor ogen kan halen? Elco Brinkman deed dat ook. Die liep ook gewoon los met een microfoontje. Uit die tijd heb je dus ook nog de Brinkmanshuffle. Maar dat deed hij dus ook met een powerpointpresentatie. Nu is dat heel normaal, maar in '96 deed iedereen het nog met sheets. Dus dit was écht heel revolutionair! Maar dat zette zo veel haat en nijd, want bij de gemeente konden ze dat niet zo. Ze hadden de apparatuur niet, ze wisten niet hoe dat moest. Hij kon zo'n hele zaal inpakken. Dan dacht echt iedereen: 'Hé, wat heeft hij een mooi verhaal'”.

De toenmalige wethouder zegt dat de directeur met zijn “open” en “naar buiten gerichte” manier van communicatie een “slinger” aan “het apparaat” gaf. “Hij kan mensen bij de schouder meenemen naar iets”, zegt hij, “en kan ook heel straight iets afkappen: over en uit”.

De restyling van het corporatiekantoor, het gebruik van technologische snuffjes, de directe manier van communicatie; het zijn voorbeelden die informanten aandragen voor de ‘professionalisering’ van de woningcorporatie. Het was een omslag die brak met de bureaucratische stijl van werken die vaak met de publieke sector wordt geassocieerd (Hastings 1996). Een ondernemingsgezinde werkwijze deed zijn intrede, gericht op efficiëntie en targetting, die op gespannen voet stond met de collectivistische ethiek van lokale bestuurders (Jacobs & Manzi 1996). Naast de corporatiedirecteur wordt ook de destijds aangetreden wethouder genoemd als toonbeeld van een daadkrachtige

cultuur van besturen. Zijn optreden tijdens een serie van discussiebijeenkomsten, waarin de sloopplannen voor Nieuwland voor een publiek van bewonersorganisaties en vertegenwoordigers van scholen, winkels en welzijnsinstellingen werden toegelicht, dwong bij collega's respect af. Een collega omschrijft hem in vergelijking met zijn voorgangers als "iemand die voor zijn verhaal stond en die het verhaal kon uitleggen".

"Hij [de wethouder] wist een boodschap over te brengen en wist ook eerlijk te zeggen waarom het moest. Hij had ook een inhoudelijk goede kennis (...) Hij wist het gewoon neer te zetten. Hij wist coalities te smeden. Hij wist ook gewoon mensen bij elkaar te brengen (...) Hij was minder fel en stellig dan zijn voorganger (...) Gewoon, begrip hebben voor de mensen. Luisteren naar de mensen. Eerst luisteren naar de mensen en dat meenemen in je verhaal. Maar dan ook wel zeggen: 'Jongens, dat is zo, maar we moeten wel verder met die wijk'. En dat heeft hij op overtuigende wijze weten te brengen (...) Hij heeft bruggen neergezet waarop uiteindelijk het college en de corporatie op verder hebben kunnen bouwen".

De publieke bekendmaking van de sloopplannen markeerde een symbolisch moment in het proces van stedelijke vernieuwing, waarop de politieke koers bekrachtigd werd en naar een lokaal publiek gecommuniceerd. De gelederen sloten zich. Professionals die zich tegen het vernieuwingsproces verzetten werden buitenspel gezet. Zo besloot de coördinator van het opbouwwerk twee 'dissidenten' te ontslaan, die expliciet sympathiseerden met een groep zich verzettende bewoners. "Ik heb het conflict gebruikt om de klem aan te draaien", zo licht hij zijn besluit toe. "In de zin van: nu gaan we eens op een andere manier hier naar kijken. Professioneel onszelf als opbouwwerkers hier in zetten. We stappen nu gewoon af van het conflictmodel. Het conflict is gestreden. We hebben een besluit genomen, dus we stoppen ermee".

§ 3.7 Nieuwe ruimte: van monocultuur naar lappendeken

Na de publieke bekendmaking van de sloopplannen was de weg geëffend voor een grootschalige herstructurering van Nieuwland (figuur 3.4). In de Stadsvisie van 1999 schrijft de gemeente dat ingrijpen in de naoorlogse woningvoorraad onvermijdelijk was geworden. De stad telde te weinig koopwoningen en eengezinshuizen en teveel goedkope huurwoningen die klein en slecht onderhouden waren. Grootschalige problemen, zo stelt de visie, konden slechts opgelost worden door middel van grootschalige ingrepen. Het programma van herstructurering wordt opgevoerd als een strategie die nodig is om inwoners 'wooncarrière' binnen de stad te laten maken en de 'sociale samenhang' te versterken. De komst van midden- en hogere inkomensgroepen draagt volgens de visie ook bij aan "herstel van draagvlak" (1999a:27).

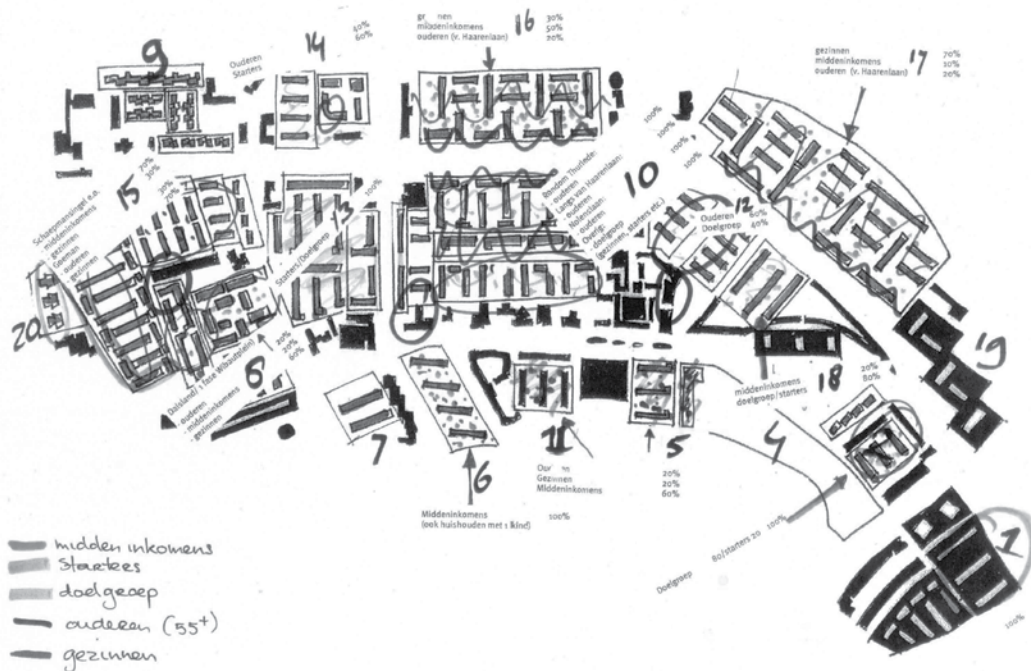

FIGURE 3.4 Nieuwland als herstructureringsgebied (bron: VHP stedenbouwkundigen + architecten + landschapsarchitekten 2000:38)

De kiem voor de stedenbouwkundige herontwikkeling van de wijk werd gelegd in de *Tussenrapportage Nieuwland* en de notitie *Nieuwland vernieuwend verder* van respectievelijk maart en december 1999 (cf. Dijkshoorn 2004). Hierin wordt het ‘mission statement’ geformuleerd om Nieuwland door “toepassing van een buurtgerichte aanpak” tot “een voor bewoners en gebruikers herkenbaar samenspel van buurten” te maken. De beleidsnotities bepleiten een ingreep in het modernistische ontwerp van de wijk dat als ‘monotoon’, ‘eenvormig’, ‘zuinig’ en ‘karakterloos’ wordt omschreven. De wijk is hiertoe verdeeld in drie typen buurten: een ‘consolidatiegebied’ waar ingrijpende sociale en fysieke maatregelen achterwege blijven, een ‘aandachtsgebied’ waar vooral inzet in sociaal beheer nodig geacht wordt, en een ‘speerpuntgebied’, waarvoor een grootschalig programma van sloop en nieuwbouw wordt voorgesteld. De notities illustreren een flexibele planvoering waarbij de wijk fasegewijs wordt geherstructureerd. Deze visie mondde uit in een stedenbouwkundig plan dat de wijk opdeelt in twintig buurten om zo “slagvaardiger” en “meer toegespitst” te kunnen “opereren” en de “monotonie van Nieuwland te lijf te gaan” (VHP 2000:5).

In het plan is een ‘strategische kaart’ opgenomen waarin de vernieuwing van Nieuwland grotendeels de stedenbouwkundige structuur volgt van het oorspronkelijke modernistische plan (figuur 3.5).

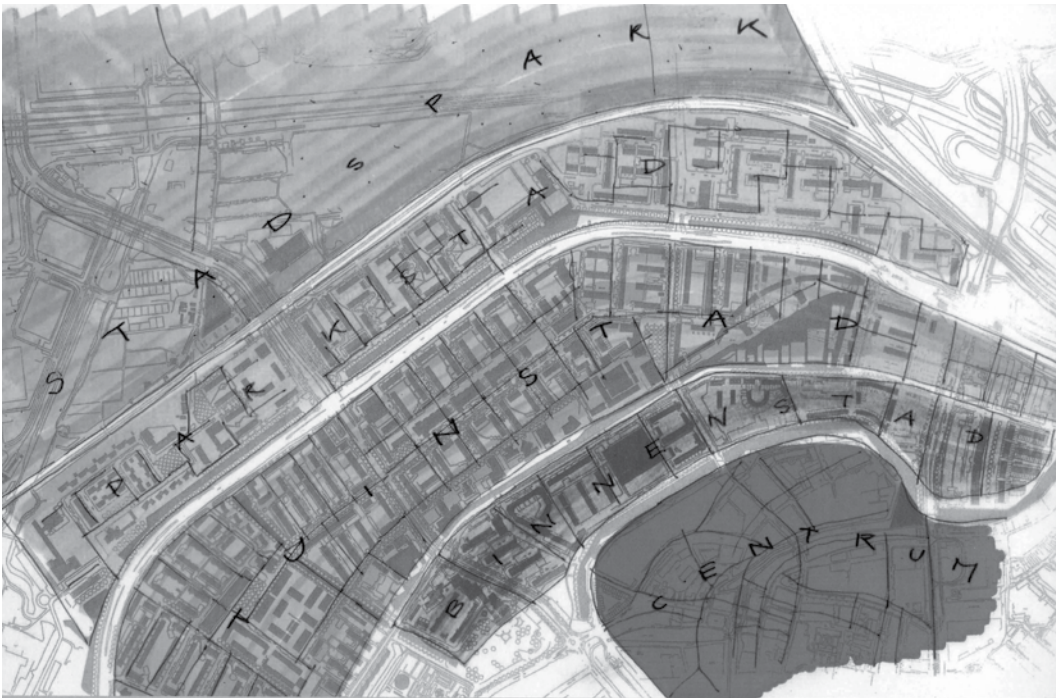

FIGURE 3.5 Nieuwland onderverdeeld in drie 'schillen' (bron: VHP stedenbouwkundigen + architecten + landschapsarchitecten 2000:26)

De wijk is opgedeeld in drie 'schillen' die ieder een "sfeergebied" of "ruimtelijk karakter" vormen, maar die de bestaande ringen en radialen van de stedenbouwkundige hoofdstructuur van Nieuwland moeten "verhelderen". De 'binnenstad' sluit aan bij de historische binnenring van Schiedam en incorporeert enkele restanten van de negentiende-eeuwse bedrijven die er gehuisvest zijn en die doorkijkjes bieden naar de molens die de scheiding tussen wijk en stad markeren. In dit gebied wordt gestreefd om de woningdichtheid te verhogen en een "scherp contrast" aan te brengen tussen publieke en private ruimte. De 'parkstad' vormt een buitenring die uit "transparante enclaves" en losse "sculpturale objecten" is samengesteld. In de planvorming voor dit gebied wordt gebroken met de open strokenverkaveling van de wijk. De nieuwbouwwoningen liggen "als schepen op de helling" in een parkachtige omgeving, die door waterlopen van de wijk zijn afgescheiden. In het gebied wordt, evenals in de binnenstad, gestreefd om de scheidingen tussen publieke en private ruimte duidelijk te markeren. De 'tuinstad' vormt het centrum van de wijk, waar ingrepen zich voornamelijk beperken tot meer subtiele vormen van differentiatie. Hier is een "ontspannen mix" van bebouwingstypen voorzien, waarin eengezinswoningen en appartementen, en middelhoogbouw en laagbouw elkaar afwisselen.

Het stedenbouwkundig plan stelt nadrukkelijk geen nieuwe blauwdruk op de wijk te willen leggen maar een "flexibel kader" te scheppen dat richting geeft aan het transformatieproces. Bewoners worden in het plan omschreven als "slachtoffers van de naoorlogse woningnood" die zich emancipeerden tot "mondige en mobiele

woonconsumenten, die hun eigen keuzes bepalen". Zij laten zich niet meer leiden door geloof en afkomst, maar door de woonwensen die uit hun 'lifestyle', als "identiteitsbepalende factor", voortkomen (2000:11). Hieruit concludeert het plan dat "verschuivingen in de richting van differentiëring, heterogenisering en dynamiek slecht aansluiten op de 'monocultuur' van naoorlogse wijken als Nieuwland" (2000:11). In het plan wordt een expliciete relatie gelegd tussen de fysiek-ruimtelijke structuur en het sociale 'leefklimaat' in de wijk. Het plan schrijft:

"Gevoegd bij het gebrek aan identiteit en karakter van de woonomgeving wordt zo de sociale binding van de bewoners aan de wijk – de 'toe-eigening' – bemoeilijkt en komt uiteindelijk de leefbaarheid in het geding. Programmatische bepaaldheid, eenvormigheid en gebrek aan karakter definiëren de monocultuur (...) Op bijna biologische wijze resulteert dit gebrek aan verscheidenheid en 'complexiteit' in het ontbreken van een soort stedelijke veerkracht, die veel oudere wijken juist telkens een nieuw leven weet te verschaffen" (2000:13).

De stedelijke vernieuwing van Nieuwland gaat gepaard met veranderingen in de fysieke ruimte van de wijk, waarbij de modernistische wijk getransformeerd wordt in een heterogeen samengestelde ruimte, waarin discoursen over diversiteit en differentiatie hun beslag krijgen. De verschillen tussen de oorspronkelijke opzet van de wijk en de huidige periode van stedelijke vernieuwing zijn markant. Zo is het binnenterrein van Schuttersveld, een blok van sociale huurwoningen, met een hekwerk afgescheiden van de omgeving. In het noorden van de wijk is 'Over het water' gerealiseerd, een luxueus nieuwbouwproject met dure koopwoningen dat door waterlopen van de wijk is afgescheiden. Nieuwe ideeën over de inrichting van de wijk kregen ook vorm in Dalsland, een complex van 'Zweedse' huur- en koopwoningen aan de westelijke rand van Nieuwland, dat als een meanderend dorpje contrasteert met de omliggende flats.

In het gebied in en rondom de Goeman Borgesiuslaan, in het zuidwestelijke gedeelte van Nieuwland, dat deels grenst aan Dalsland, zijn ten tijde van het onderzoek de eerste delen van Nieuwe Tuinen opgeleverd, een nieuwbouwproject dat door de corporatie in ontwikkeling is genomen. Het plangebied (figuur 3.6 en 3.6b) omvat het eerst bebouwde gedeelte van Nieuwland dat tussen 1954 en 1956 is gerealiseerd. De 360 woningen zijn ondergebracht in portieketageflats van vier lagen en met bergingen die deels onder het maaiveld liggen. De flats zijn los in de ruimte geplaatst, waarbij enkele evenwijdig liggen aan de aangrenzende straat en anderen dwars daarop in het middengebied. Aan de randen van het gebied liggen ook enkele galerij-maisonnettes, winkels met daarboven gelegen woningen en twee-onder-een-kap woningen. De ruimte rondom de flats wordt in het plan een 'niemandslaan' genoemd (2000:9), een volledig openbaar gebied waarbij de voordeuren van de portieken aan de straatzijde liggen. Het project ligt bij wat in beleidskringen een 'kwetsbare rand' genoemd wordt: een rommelig ogende zone van winkelstrips en laadzones, grenzend aan het Wibautplein.

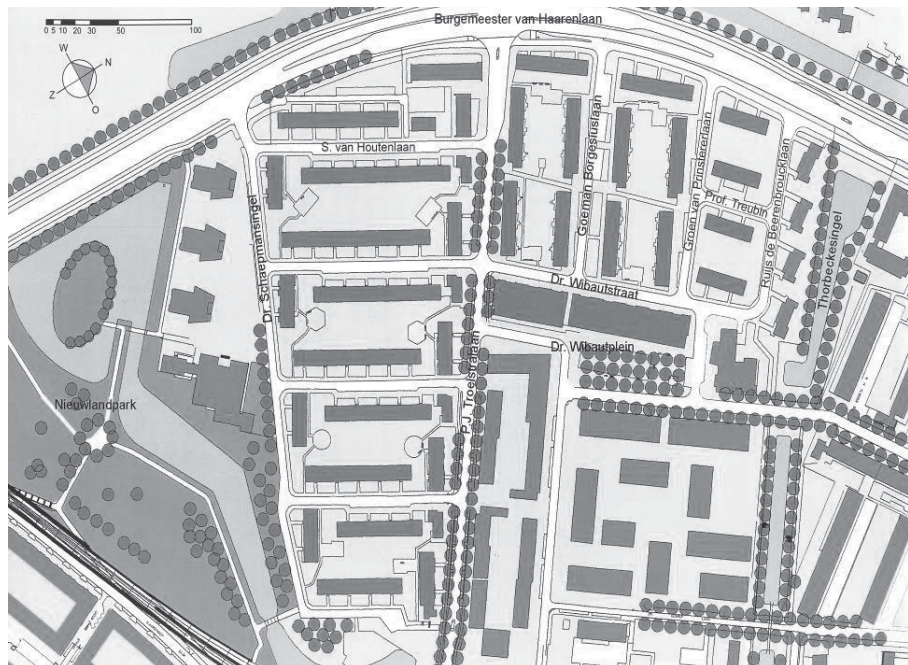

Figure 3.6a

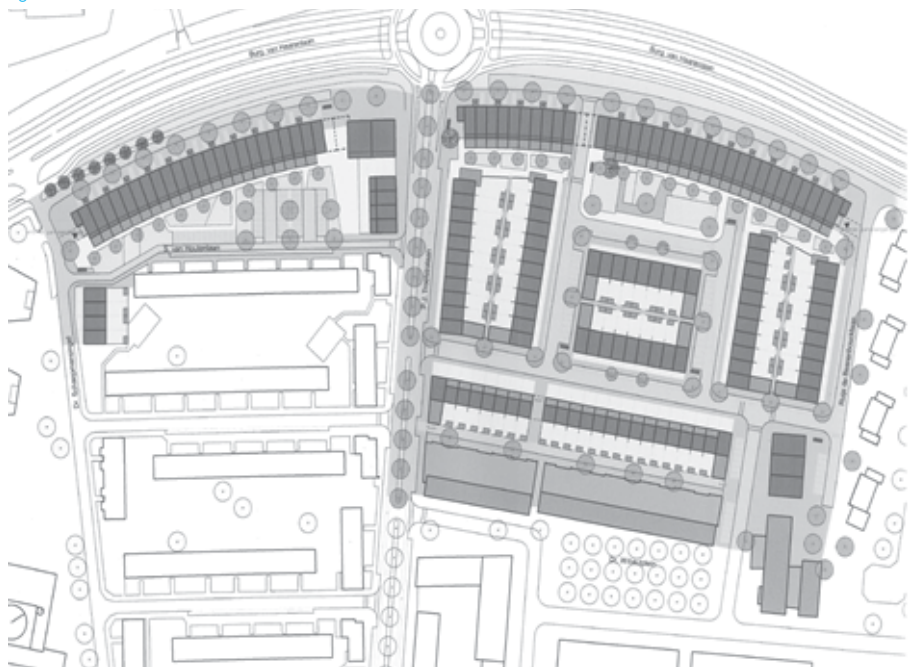

Figure 3.6b

FIGURE 3.6a en 3.6b Het gebied in en rondom de Goeman Borgesiuslaan voor en na uitvoering van het sloop- en nieuwbouwprogramma (bron: Van Dop + Mathot architecten 2002, pp. 6+14)

FIGURE 3.7 De 'Nieuwe Tuinen'. Op de achtergrond het nieuwbouwgebied, linksvoor een complex met winkels en woningen, gebouwd in de jaren vijftig (foto: Leeke Reinders).

Het stedenbouwkundig programma van eisen voor het plangebied is in opdracht van corporatie en gemeente opgesteld door het bureau Van Dop + Mathot Architecten (2000) en in samenhang met de Werkgroep Stedenbouw van het programma 'Nieuwland Vernieuwend Verder'. In dit programma wordt gestreefd om de woningvoorraad te differentiëren, door een grotere variatie in woningtypen en prijsklassen tot stand te brengen, de scheidingen tussen private en publieke ruimtes scherper te markeren, en de ruimtelijke structuur van de wijk herkenbaarder te maken. Het plan voorziet uiteindelijk in de sloop van 360 woningen, waarvoor 230 nieuwe woningen in de plaats komen (60% grondgebonden, 40% gestapeld), waarvan 40% in de sociale huur- en 60% in de koopsector. Een leidend beeld in de architectonische visie is dat van de tuinstad. De nieuwbouwuurt is vormgegeven op basis van principes als een "groene en open opzet", grondgebonden woningen met voortuinen, de markering van overgangen tussen privaat en openbaar gebied door middel van muren, hekken en hagen, en de bouw van halfopen woningblokken (2000:13). In praktijk zijn twee halfopen bouwblokken gerealiseerd, waarbij de achtertuinen aan elkaar grenzen, met daartussenin een omsloten ruimte met woningen, die met hekken is afgesloten. Het uiteindelijke doel is om het plangebied tot een begrensd en afzonderlijk onderdeel van de wijk te maken met een "eigen karakter".

In het proces van herontwikkeling, zoals dat in Nieuwland zijn beslag krijgt, transformeert de functionele stad van het modernisme in een stedelijke ruimte van losse fragmenten die ieder een eigen signatuur en identiteit dragen. In beleidskringen wordt het toekomstige Nieuwland vaak als een mozaïek of lappendeken voorgesteld. Deze metaforen passen in een liberaal georiënteerde conceptie van stedelijke planning. Waar de stadsvernieuwing in de jaren zeventig en tachtig uit was op behoud van het sociale en fysieke weefsel van de stad, richt het huidige proces van stedelijke vernieuwing zich op differentiatie en transformatie van de stedelijke ruimte. In Nieuwland ontstaat wat de architectuurhistoricus Christine Boyer '*hetero-space*' noemt, een gefragmenteerd landschap dat afscheid neemt van het modernistische concept van een 'totale ruimte' (aangehaald in Lees 2003:621).

§ 3.8 Conclusies

Het publieke debat over de naoorlogse wijken wordt bepaald door mismoedig stemmende beelden van fysiek verval en sociale achteruitgang. Dit territoriaal stigma (Wacquant 1993) refereert zowel aan de verslechterde kwaliteit van de wooncomplexen als aan de komst van immigranten in de jaren zeventig en tachtig die de sociale cohesie van de wijken volgens velen bedreigden. De herontwikkeling van Nieuwland is, zoals we hierboven zagen, sterk beïnvloed door dit gemedialiseerde discours over achterstand en uitsluiting (Haworth & Manzi 1999). De socioloog Loïc Wacquant (2004), refererend aan stereotype representaties van het Amerikaanse getto, noemt dergelijke voorstellingen een *scholarly myth*, waarbij het sociale en fysieke verval van stadswijken als een natuurlijk fenomeen wordt voorgesteld en daarmee ook als legitimatie om deze te herontwikkelen. Dit is bijvoorbeeld te zien in het gebruik van een term als 'regeneratie', afkomstig uit de ecologie en biomedica, die herontwikkeling als een natuurlijk en onontkoombaar proces voorstelt. Ook in het stedenbouwkundig plan voor de vernieuwing van Nieuwland worden termen gebruikt die verwijzen naar de taal van de menselijke fysiologie, zoals 'operatie', 'ruggengraat', 'aorta', 'microkosmos' en 'doorbloeding'. Het zijn metaforen die de oude wijk voorstellen als een ziek lichaam dat alleen door een chirurgische ingreep beter gemaakt kan worden.

De fysieke transformatie van stedelijke ruimte, zoals die in Nieuwland zijn beslag krijgt, hangt samen met verschuivingen in de normatieve grondslagen van stedelijke vernieuwing. In de herontwikkeling van Nieuwland vermengen collectivistische noties, zoals die lange tijd door de sociaal-democratische stadspolitiek werden uitgedragen, zich met een neoliberale politiek die beleid inricht volgens de normen van de markt. Het is een logica die op gespannen voet staat met het sociaal-democratische ethos zoals dat lange tijd door lokale bestuurders werd ingezet om grootschalige vernieuwing

te voorkomen (Atkinson 1999). Het 'oude' bureaucratische systeem en de politici die hiermee geassocieerd worden, komen in conflict met een ondernemingsgezinde en competitieve strategie zoals die door 'nieuwe' professionals wordt vorm gegeven (Geddes 2006:78).

In dit hoofdstuk zagen we hoe zich ook een *master narrative* over vernieuwing, differentiatie en professionalisering ontwikkelde, waarbij herstructurering gaandeweg als een evident proces werd gedefinieerd (Mele 2000b). De stedelijke vernieuwing van Nieuwland is opgenomen in een ambivalent discours, dat de transformatie van de wijk verbindt met historische noties over een vervlogen tijd van publieke familiariteit en gelokaliseerde netwerken van buurtrelaties. Dit dominante verhaal schetst de transitie van een blanke woonwijk voor de geëmancipeerde arbeidersklasse naar een multi-etnische 'probleemwijk' waar verschillende culturele leefwerelden met elkaar botsten. Professionele strategieën zijn sterk getekend door dergelijke verhalen over de teloorgang van het lokale gemeenschapsleven als gevolg van de 'instroom' van immigranten en de 'spiraal' van sociaaleconomische achteruitgang waarin de wijk terecht was gekomen. Discoursvorming is daarmee een inherent onderdeel van processen van stedelijke herontwikkeling waarbij een wijk wordt geëvalueerd en klaargestoomd voor vernieuwing (Wilson & Grammenos 2005). In het volgende hoofdstuk zien we hoe dit discours over vernieuwing en transformatie vertaald wordt in *branding*, een strategie van verbeelding die in inmiddels in talrijke wijken is ingezet maar in Nieuwland een specifieke invulling krijgt.

4 Projectieve herinneringen: *branding* en de culturele politiek van stedelijke vernieuwing

“The brand was a conversation, an ongoing dialogue between companies and the people. The brand was a democratic thing, an edifice that the people had helped build themselves simply by participating in the market. The brand, in short, was us” (Sorkin 2003:2).

§ 4.1 **Introductie**

Op 4 februari 2002 presenteerden de gemeente Schiedam en woningcorporatie Woonplus het nieuwe beeldmerk van Nieuwland. De bijeenkomst vond plaats in een buurtcentrum en is vastgelegd door LOOK TV, een lokaal televisie- en radiostation dat via de kabel door inwoners van Schiedam ontvangen wordt (Dubbelklik Producties 2001). Aan het begin van de film verschijnt een grijsblauwe plattegrond van de wijk in beeld, waarover het kleurrijke beeldmerk (de ‘lappendeken’) en een slogan (‘Nieuwland, een woonplek voor iedereen’) schuiven. “Er gaat vandaag een geweldig project van start”, zegt een journalist van het radio- en tv-station die als presentator van de bijeenkomst fungeert. De camera zwenkt naar rechts. Naast de journalist staat de wethouder, op zijn revers is een button gespeld met het nieuwe logo van de wijk. “De wijk moet weer leefbaar en meer sociaal worden”, zegt hij. “Het wordt tijd dat de bewoners weer aan het roer komen te staan”.

De verslaggever reageert terughoudend. “Je hebt natuurlijk altijd mensen die zeggen van: ‘Maar dat is voor de kleine club en de rest van de massa, die bereikt dat niet of die doen daar niet aan mee’. Zijn jullie daar al een beetje op voorbereid, hebben jullie daar al ideeën over?”

“Ik weet niet of het achtergrondgeluid te horen is”, antwoordt de wethouder. “Dit noem ik geen kleine club meer die in een klein achterkamertje eens heeft zitten brainstormen. Dit is gewoon een kritische massa. Kritisch genoeg om het vliegwiel dat ze nu op gang hebben gebracht ook draaiende te houden”. De wethouder kijkt rond. “Als deze mensen enthousiast blijven en als gemeente en woningcorporatie en alle andere partijen zorgen dat ze enthousiast blijven doordat ze resultaten zien, dan is dit gewoon een beweging die groeit en groeit en waardoor er steeds meer mensen zijn die voor Nieuwland willen gáán”.

“Eén ding kunnen we allebei beamen”, zegt de verslaggever. “We zijn allebei opgegroeid en geboren in Nieuwland. Het was toen een fantastische wijk, het kan volgens u weer een geweldige wijk worden?”
De wethouder knikt instemmend.

In een volgende scène verschijnt een taart in beeld, afgetopt met een in marsepein gegoten logo van de wijk. De wethouder snijdt de taart aan, geflankeerd door de corporatiedirecteur en twee oudere bewoonsters van Nieuwland. In de zaal klinkt geroezemoes. De camera maakt een rondgang door het wijkcentrum.

Halverwege de film verplaatst het toneel zich. De camera zoomt in op een schaars verlichte ruimte, aan weerszijden gevuld met een publiek van bewoners en professionals. Op een platform in het midden van de zaal staat een fauteuil met donkerblauwe bekleding, goudgekleurde rug- en armleningen en een blauw fluwelen zitkussen. Aan de zijkant hangt een scherm waarop het beeldmerk is geprojecteerd.

In het midden van de zaal spreekt de verslaggever het publiek toe, waarbij hij zichzelf nadrukkelijk als een voormalig bewoner van de wijk opvoert. “Ik ben zelf geboren in Nieuwland”, zegt hij, “dus het is voor mij gemakkelijk om er over te praten”. Hij haalt jeugdherinneringen op over de wijk in de jaren zestig, toen de bakker en melkman hun producten aan huis afleverden en een praatje met bewoners aanknoopten. Het zijn tafereelen die volgens de journalist tegenwoordig niet meer denkbaar zijn. Hij besluit: “Als je nou gaat zeggen van: ‘waar gingen dingen mis’ of ‘waar gingen dingen fout’ dan denk ik niet dat dit het moment is om daar nu over na te praten. Want dat is nu ook al weer zo lang geleden. Er wonen nu jonge gezinnen in Nieuwland, gezinnen die daar weer voor hun eigen verhaal zitten met hun eigen kinderen en hun eigen problemen”.

Na de toespraak van de presentator neemt de wethouder het woord, waarbij hij het belang accentueert van de vernieuwing van de wijk. “Nieuwland is een wijk waar nu al, maar zeker straks, over een jaar of tien, iedereen een heel goed gevoel bij moet hebben”, zegt hij. “Een wijk waar je graag woont, waar je graag blijft wonen en waar je graag zou willen wonen”. De wethouder wijst naar de projectie van het beeldmerk van de lappendeken. “Daar heeft u ‘m. Dat zit wel aan elkaar, ondanks dat het lapjes zijn, en zo zal Nieuwland ook moeten zijn. We zijn toe aan een nieuwe toekomst!”.

De bijeenkomst eindigt met een ‘vertelavond’, een serie van optredens waarin bewoners herinneringen aan Nieuwland voordragen. De verhalen zijn geschreven in samenwerking met de brandingsadviseur en worden van papier voorgelezen of, zoals in één geval, in een toneelstuk opgevoerd. Ati maakt een imaginaire reis door de tijd, toen Nieuwland nog bestond uit weilanden, volkstuintjes en sportvelden. Twee oudere vrouwen vertellen over het buurtleven in de jaren zestig, toen de lokale bakker en vuilnisman nog dagelijks op bezoek kwamen en kinderen vrijuit op de pas aangelegde asfaltwegen speelden. Jamila, een Turkse vrouw, vertelt over haar eerste ervaringen in het openbaar vervoer

waarbij ze tussen de desoriënterend rechte straten en hoge appartementengebouwen de weg kwijtraakte. Na twaalf jaar heeft ze naar eigen zeggen haar plek gevonden in de wijk. Ze heeft als vrijwilliger en pedagogisch werker bij de Stichting Welzijn gaandeweg een breed sociaal netwerk opgebouwd. “Wat ik vooral leuk vind van Nieuwland”, besluit ze, “is dat je alles goed kunt bereiken met het openbaar vervoer”. Sommige bewoners plaatsen ook kritische kanttekeningen. Zo vertelt Jan misprijzend over de sluiting van twee biljartclubs die hem dwong naar vreemd grondgebied uit te wijken. En Amanti, een Hindoestaanse vrouw, zegt teleurgesteld te zijn in het gebrek aan integratie van culturen in de wijk. Op de achtergrond kijkt de brandingadviseur, die het scenario voor de avond mede schreef, nauwlettend toe op het verloop van de bijeenkomst.

De presentatie in het buurtcentrum markeerde de start van een campagne waarin gemeente en corporatie het proces van stedelijke vernieuwing in Nieuwland publiekelijk kenbaar maakten. De campagne was een lokaal evenement (aan het beeldmerk is buiten de wijk weinig airplay gegeven, de film is in beperkte oplage verspreid), maar legt in het klein een groter vraagstuk bloot over de rol van symbolische representaties in de herontwikkeling van stedelijke ruimte. De vernieuwing van een wijk vraagt immers om controle over de collectieve beelden en verhalen die het proces van transformatie begeleiden, sturen en legitimeren. Stedelijke vernieuwing is behalve een tastbaar proces van het slopen, renoveren en bouwen van woningen en het verplaatsen van mensen ook een vorm van culturele politiek, waarbij symbolische representaties worden ingezet om de perceptie van een wijk te manipuleren. De materiële transformatie van een wijk hangt samen met de overtuigingskracht waarmee lokale instituties hun verhaal over wat zij in morele zin als goed en slecht voor een wijk beschouwen voor het voetlicht weten te brengen.

Dit hoofdstuk analyseert de rol van symbolische representaties in de stedelijke vernieuwing in Nieuwland. Aan de hand van het proces van *branding*, een strategie die de laatste tien jaar in tal van Nederlandse stadswijken is toegepast, wordt hieronder nagegaan hoe in het gebied actieve professionals beelden, verhalen en symbolen inzetten bij de transformatie van een wijk. Hoe komen dergelijke *brands* tot stand? Welke betekenissen en ideeën worden in *branding* uitgedrukt? En hoe verhoudt het beeldmerk als object van planning en beleid zich tot de politiek van stedelijke vernieuwing? Hieronder zien we hoe *branding* onderdeel is van de strategische inscriptie van ruimte waarbij interpretaties van de geschiedenis van een wijk gebruikt worden om zowel het heden te problematiseren als om projecties van de toekomst voor te schrijven. Het beeldmerk fungeert als een ‘projectieve herinnering’ (Nas 1998:546), een selectieve en normatieve representatie van de wijk die professionals gebruiken om het proces van vernieuwing te legitimeren. *Branding* maakt hiermee inherent onderdeel uit van de culturele politiek van stedelijke vernieuwing, zoals dat in het vorige hoofdstuk behandeld is: een set van discursieve praktijken waarmee professionals de alledaagse ruimte van bewoners incorporeren in de strategische transformatie van een wijk.

§ 4.2 Hyperstad: de symbolische politiek van *branding*

De symboliek van een stad, zoals die wordt uitgedragen in standbeelden, straatnamen, monumenten, mythen, gedichten, gewoonten en rituelen, vormt meestal een gangbaar en onomstreden decor waartegen het dagelijkse leven zich afspeelt. Iedere stad kent een bepaalde symbolische orde, zoals uitgedrukt in de standbeelden in westerse steden, de tempels in Hindoe steden, de kerken in christelijke steden en het gridpatroon van de koloniale stad (Nas 1993). Dergelijke symbolische representaties zijn, anders dan het statische karakter van een monument of standbeeld doet vermoeden, onderdeel van dynamische processen. De betekenis en draagkracht van symbolen veranderen in de tijd. Symbolen kunnen bijvoorbeeld aan zeggingskracht verliezen, in verval raken of, zoals tijdens de periode van *statuemanie* in het negentiende-eeuwse Parijs, zo'n vanzelfsprekend onderdeel van de publieke ruimte worden dat ze niet meer worden opgemerkt (Lütticken 1999).

Er zijn echter perioden waarin het vraagstuk van symbolische representatie nadrukkelijk aan de oppervlakte treedt. Sociale en politieke omwentelingen gaan vaak gepaard met veranderingen in de manier waarop de collectieve geschiedenis van een stad of samenleving wordt uitgedrukt. De transitie naar een postsocialistische maatschappij in Oost Europa bijvoorbeeld ging vergezeld met radicale veranderingen in de symbolische opmaak van steden (Jezernik 2006). De overgang naar een nieuwe politieke orde in Indonesië onder het bewind van Soeharto werd uitgedrukt in een serie van nieuwe standbeelden en publieke memorials. Een politieke omwenteling kan ook tot een symbolisch vacuüm leiden, zoals in Kaapstad, dat lange tijd geen monumenten kende die de slachtoffers van het Apartheidsregime herdenken (Nas, te Velde & Samuels 2006). Symbolische interventies, zoals het plaatsen van een standbeeld, het benoemen van een straatnaam of de nieuwe bestemming van een historisch gebouw, gaan dan ook vaak met conflicten gepaard. De langdurige procedures over de herbestemming van de Stormont in Belfast (Neill 1998), het Palast der Republik in Berlijn (Cochrane & Passmore 2001) en het World Trade Center-complex in New York City (Greenberg 2003) leidden tot heftige publieke debatten die de latent aanwezige schisma's in een samenleving bloot legden. Dergelijke perioden van transitie laten zien dat symbolen onvermijdelijk deel uitmaken van de politieke strijd om stedelijke ruimte.

Zoals politieke omwentelingen gepaard gaan met veranderingen in de manier waarop de geschiedenis van een stad of samenleving wordt uitgedrukt in straatnamen en standbeelden, zo ook markeert de inzet van *branding* in het proces van stedelijke vernieuwing veranderingen in de collectieve symboliek van een wijk. Het concept van *branding* refereert meestal aan een naam, symbool, ontwerp of een combinatie van deze elementen waarmee een product in de markt geplaatst wordt (Rooney 1995:48). *Branding* is gericht op het identificeren, definiëren en communiceren van de *selling points* van een consumptieproduct (Julier 2005:869). De strategie van *branding* nam

een vlucht in de periode van industrialisatie in de negentiende eeuw toen wettelijke bepalingen opgesteld werden voor het beschermen en legaliseren van handelsmerken die de concurrentie tussen producenten van gelijksoortige producten reguleerden. Vanaf de jaren tachtig van de vorige eeuw verschoof het accent steeds meer naar de sociaalpsychologische aspecten van productmarketing. In marketingtheorieën wordt de markt opgevat als een handelsplaats in symbolische goederen in plaats van louter fysieke objecten of diensten. De veronderstelling is dat mensen niet een product aanschaffen maar de waarden en betekenissen die met een merk worden uitgedrukt en geassocieerd (Oswald 1996). Marketingsemiotici zien *brand images* als onderdeel van het culturele repertoire waarmee producenten en consumenten hun identiteit vormgeven en uitdragen. Een beeldmerk verbindt een materieel product met emotie, identiteit en sociale status (Hollands & Chatterton 2003).

De methode van '*branding*' is toegepast op een groot assortiment van producten, maar deed ook zijn intrede in de herstructurering van wijken. Ondiep in Utrecht ('een wijk met lef'), Hoogvliet in Rotterdam ('vastberaden, basis, avontuur'), Nieuwland in Schiedam ('een wijk voor iedereen'), de Poptahof in Delft ('levendig en krachtig'), Mariahoeve in Den Haag ('elan, wellevend en vriendelijkheid met een zekere distantie'): inmiddels zijn meer dan honderd Nederlandse stadswijken van een merknaam voorzien. De inzet van beeldmerken in de promotie van de stad is geen nieuw fenomeen. In de productie en transformatie van stedelijke ruimte hebben culturele representaties, zoals reclame en marketing, een prominente rol gespeeld, bijvoorbeeld in de promotie van Amerikaanse suburbs aan het begin van de twintigste eeuw en de hype van stadsmarketingcampagnes in de jaren tachtig van de vorige eeuw (Gold & Ward 1994). De afgelopen twee decennia zijn brandingsstrategieën echter een nadrukkelijke rol gaan spelen in de herontwikkeling van stedelijke ruimte. Dit is vooral merkbaar in de opkomst van door privaat en publiek kapitaal geëxploiteerde stedelijke ruimtes, variërend van winkelcentra en themarestaurants tot compleet *gebrande* stadswijken. In de literatuur over *branding* domineren vooral de spectaculaire voorbeelden van stedelijke transformatie, zoals de iconische *flagship*-projecten voor de Rope Walks Quarter in Liverpool en het El Rawal in Barcelona (Miles 2005), de revitalisering van postindustriële steden als Glasgow (García 2005, Paddison 1993) en Newcastle (Miles 2005) en de door multinationals geleide herontwikkeling van stedelijke ruimtes, zoals het Potsdamer Platz in Berlijn en Times Square in New York.

In de jaren negentig ontwikkelde het Amerikaanse mediabedrijf Sony een multifunctioneel entertainmentcomplex in Berlijn (Roost 1998). Het Sony Center ligt op het terrein van het Potsdamer Platz dat vroeger de scheiding tussen het oosten en westen van de stad markeerde. Het complex bestaat uit zeven gebouwen waarin horecagelegenheden, een filmhuis, winkels en kantoren zijn gevestigd, waaronder het Europese kantoor van Sony Corporation, het Legoland Discovery Center, het Film en TV museum, en het hoofdkantoor van de Duitse spoorwegen. Midden in het complex ligt het uit staal en glas opgetrokken Forum, een ovaalvormige ruimte die in open

verbinding staat met de omliggende straten en is overdekt met een waaiervormig tentdak dat de heilige Japanse berg Fuji symboliseert. Het forum roept een sfeer op van geanimeerde stedelijkheid, een plek waar mensen kunnen verblijven zonder zich verplicht te voelen om tot de aanschaf van een product over te gaan (Allen 2006). Bezoekers kunnen er vrijelijk in en uitlopen, struinen langs de uitgestalde goederen, een drankje bestellen op het terras en kijken naar videofilms die op beeldschermen geprojecteerd worden. Achter het ogenschijnlijk publieke karakter van het complex gaat echter ook een uitgekiende strategie van commerciële en administratieve controle schuil. Het forum is een geësceneerde ruimte waar gebruik en beleving in sterke mate gemanipuleerd worden. Dit is niet alleen merkbaar in opvallende tekens, zoals naamgeving, architectuur en de uitstalling van producten, maar ook in meer subtiele verwijzingen zoals de gebodsbepalingen die aan de ingang van het complex zijn bevestigd.

Het New Yorkse Times Square verwierf in de jaren zeventig de reputatie van een berucht district van goedkope restaurants en pornotheaters, bevolkt door junkies en criminelen. In de jaren negentig werd het gebied door multinationals als Disney Corporation herontwikkeld tot een toeristische trekpleister, waarin de *peep shows* en aftandse theaters vervangen werden door themarestaurants, hotels en televisiestudio's (Taylor 1996, Reichl 1999). De herontwikkeling van Times Square maakt deel uit van een neoliberale politiek die criminaliteit en fysiek verval een halt wilden toeroepen. Tijdens sloopwerkzaamheden sierde ontwerper Kalman hekwerken op met levensgrote spandoeken waarop foto's van vrolijk kijkende voorbijgangers (geen junkies, pooiers en drugskoeriers) zijn afgebeeld, die later ook in een boek zijn samengebracht. Deze decoraties hadden als intentie de straat aan 'de mensen' terug te geven. Grafische kunst werd hier ingezet om bouwwerkzaamheden aan het zicht te onttrekken, maar ook om een nieuw publiek te definiëren en de morele doelstellingen van het nieuwe Times Square gestalte te geven (Miller 2002, 2007). Goed voorbeeld doet goed volgen. De transformatie van Times Square fungeerde als katalysator voor talrijke ontwikkelingsprojecten elders in de stad.

Times Square en Sony Plaza zijn uitgesproken voorbeelden van *branded space*, waarbij beeldmerken worden ingezet in de herontwikkeling van stedelijke ruimte. Het is verleidelijk om dergelijke vormen van *branding* af te doen als een oppervlakkig verschijnsel. Een merk, zo luidt de kritiek vaak, slaat de werkelijkheid plat, het reduceert de complexe leefwereld van een wijk of stad tot hapklare slogans, eendimensionale beelden en toeristische clichés. Wat het herontwikkelde Times Square en Potsdamer Platz ons uiteindelijk opleveren, zo stellen critici, is een vorm van *ersatz*-stedelijkheid, artificiële ruimtes die zijn uitgeleverd aan de macht van privaat kapitaal en daarmee inbreuk doen op het publieke karakter van de stad (Sorkin 1992, Hollands & Chatterton 2003). De Amerikaanse architect Michael Sorkin bijvoorbeeld omschrijft Times Square als een gesimuleerde omgeving waar het bezit wint van participatie.

“The historic Disney discourse – the pleasurable economies of life in a cartoon – pervades the Disneyland experience like a kind of constitution. It offers an enjoyable passivity, a place where one’s responsibilities are very small – don’t litter, don’t cut in line – and where the anxieties of genuinely political participation are held at bay. It reformats the space of daily life as a place to spend, ratcheting up our narcotic alienation” (2009:76).

In de kritiek van Sorkin resoneert een veelgehoorde cultuurkritiek op de commercialisering van stedelijke ruimte en de opkomst van het beeldmerk als moderne vorm van communicatie. Deze kritiek wortelt in de vaststelling dat in de moderniteit als gevolg van technologische en grafische ontwikkelingen en de rationalisering van wetenschappelijke methoden van observatie, een preoccupatie met het beeld is ontstaan (Jenks 1995). De moderne tijd kenmerkt zich door wat de Franse filosoof Jean Baudrillard ‘the precession of simulacra’ noemt: een hyperrealiteit van beelden die nauwelijks meer tot het origineel zijn te herleiden. Het beeld is ‘metonymisch’ van aard, het vervangt de concreet waarneembare werkelijkheid door een surrogaat niveau van tekens (Shields 1996:229). Zoals de architectuurhistoricus Christine Boyer schrijft: “(...) the artifice is about its own logic. It repeats the mode of travel without travel, and it allows no thought to be given to the external, disfigured aspects of the city” (1995:105). De historicus Daniel J. Boorstin (1961) omschrijft het naoorlogse Amerika ook wel als een “illusiemaatschappij”. De ontwikkeling van nieuwsmedia, de cultus rondom bekend- en beroemdheden en de kunstmatige ervaring van het toerisme; de Amerikaanse samenleving is in zijn ogen vergeven van ‘pseudogebeurtenissen’, voorstellingen van de werkelijkheid die de werkelijkheid zelf overschaduwden. Boorstin gebruikt het begrip ‘imago’, dat is afgeleid van imitari en letterlijk ‘imiteren’ en ‘nabootsen’ betekent. Het doet er in de moderne tijd in zijn ogen steeds minder toe of voorstellingen waar zijn, maar meer of ze als geloofwaardig overkomen. De betekenis van het beeld blijft daarbij vaak in het midden hangen. Beeldproducenten laten beelden voor zichzelf spreken en appelleren aan affecties, emoties en gevoelens, zonder deze van commentaar te voorzien of te baseren op logische redeneringen (Postman 1985).

De verbeelding lijkt met ons dus een loopje te nemen. Het beeldmerk legt een symbolische laag over de harde, materiële omgeving waarin we ons dagelijks bewegen. “Overlaying the built city with a word city”, zoals Greenberg schrijft (2000:230). Auteurs als Boorstin, Postman en Sorkin schetsen de stad als een gethematiseerde omgeving die mensen reduceert tot passieve consumenten, onderworpen aan de beelden die externe producenten aan hen voorschotelen. De actieve reiziger, stelt Boorstin, heeft plaats gemaakt voor de passieve toerist die de reis slechts gebruikt om de werkelijkheid te toetsen. Het beeldmerk is in zijn optiek kunstmatig, oppervlakkig, namaak. Het vraagstuk van verbeelding, zoals zich dat in *branding* openbaart, wordt daarom wel afgedaan als efemer en cerebraal, als een spelending van kunstenaars, marketeers en intellectuelen. Dergelijke kritieken bevatten op hun beurt echter ook een oppervlakkige analyse van de manier waarop beelden en symbolen in ons dagelijkse leven doorwerken.

Er is, zoals ik in dit hoofdstuk wil tonen, niets softs of zweverigs aan symbolische representaties. *Brands* hangen niet in de lucht of in een abstract medialandschap maar zijn, zo betoog ik, inherent onderdeel van de politieke strijd om stedelijke ruimte. Michel de Certeau schrijft in die zin over de stad als een 'verhaalde samenleving' die bij elkaar wordt gehouden door representaties zoals populaire media die ons in beelden en verhalen voorschotelen. We zouden in navolging van De Certeau dan ook voorbij het beeld of symbool moeten kijken naar de processen van politieke en ideologische legitimering die achter de productie ervan schuil gaan. "It is essential", schrijft Jenks, "that we cast our critical gaze upon constellations of interests inherent in and protected by any social order of signs and images, or rather the consensus world-view that they seek to promote – it is essential because we are now addressing the exercise of power!" (1995:15). Om *branding* als strategie te begrijpen moet het beeldmerk gezien worden in relatie tot het proces van stedelijke vernieuwing waarin het is ingebed (Bradley, Hall & Harrison 2002).

De recente geschiedenis kent intrigerende voorbeelden van wijkbranding zoals de gentrificatie van Harlem (Hoffman 2003) en de Lower East Side in New York die aangestuurd werden door culturele representaties van de geschiedenis en historische authenticiteit van een wijk. Christopher Mele (2000a) laat zien hoe de gentrificatie van de Lower East Side mede in gang is gezet door de "symbolische inclusie" van elementen die jarenlang met de wijk geassocieerd werden, zoals een traditie van politiek activisme en de aanwezigheid van subculturele groepen als de bohemians in de jaren twintig, de beats in de jaren vijftig, de punks in de jaren zeventig en homo's in de jaren tachtig. De aanwezigheid van deze groepen leidde, aangemoedigd door verslagen in kranten, tijdschriften, films en populaire fictie, onder de elite en de middenklasse tot een fascinatie met de 'Ander', waarbij angst en afkeer plaats maakten voor nieuwsgierigheid naar de marginale locaties van de stad. De Lower East Side werd een *brand name*, waarin subculturele uitingsvormen van een politieke lading ontdaan werden en vermarkt tot een decor voor de consumptiepatronen van de nieuwe middenklasse. Dit is de illusie van de Lower East Side: een verbeelde wijk waarin oncomfortabele beelden van stedelijke armoede zijn uitgefilterd en waarin lokale inwoners "function as a cast of background players in an abstracted environment themed around carefully managed representations of dysfunction and difference" (2000a:292). Representaties van het getto en de cultuur van immigranten en bohemians moeten volgens Mele gezien worden als een objectivering van de Lower East Side die vooral de ideologische en culturele belangen dienen van kapitaalcrachtige groepen buiten de wijk.

De *re-branding* van de Lower East Side laat zien hoe symbolische representaties intrinsiek onderdeel uitmaken van het politieke en economische proces van stedelijke herontwikkeling. Zoals Mele schrijft:

“Representations of place – historically particular sets of images, rhetoric, and symbols that circulate and signify a particular neighborhood identity – are not simply cultural expressions that sit atop or reflect political economic processes of urban change. Instead (...) they are intrinsic to the entire process of restructuring, including producing built environments, attracting new kinds of consumption, and mounting and countering local resistance to such changes (...) Representations serve as critical sources of legitimacy for investment decisions and urban development policies that bring about a community’s renewal and abandonment” (2000a:5).

Representaties van de lokale identiteit en culturele diversiteit van de wijk zijn, zoals Mele stelt, opgenomen in een politiek-economisch proces gericht op het aantrekken van middenklassengroepen en verdrijven van lagere inkomensgroepen uit de wijk. Symbolische insluiting gaat hier dus gepaard met materiële uitsluiting. Symbolische interventies zetten onvermijdelijk een proces in gang waarbij kenmerken van de wijk worden ingebracht en uitgewist, herinnerd en vergeten. “To ask ‘whose city?’ suggests more than a politics of occupation”, schrijft de geograaf Sharon Zukin, “it also asks who has the right to inhabit the dominant image of the city” (1996:43). De politiek van representatie handelt om de macht om de stad als een leesbare ruimte voor te stellen en daarmee de subjectieve beleving ervan te sturen. Deze praktijk zit in de definitie van het woord besloten. Een ‘brand’ betekent letterlijk een ‘merknaam’, ‘soort of type’; *to brand* betekent ‘merken’ of ‘markeren’. De uitdrukking *to brand* verwijst oorspronkelijk naar het brandmerken van een dierenhuid als teken van eigendom en het tatoeëren van de huid van een crimineel als schandteken of permanent stigma (Greenberg 2000:257, Hollands & Chatterton 2003:367). Met de *branding* van een wijk leggen professionals een stempel op de sociale ruimte van een wijk, voorzien het van een nieuw stigma.

In de literatuur over *culture-led regeneration* wordt *branding* gezien als exemplarisch voor veranderingen in de productie en consumptie van ruimte in postindustriële steden (Miles & Paddison 2005, Miles 2005, García 2005). *Branding* is een vorm van *corporate control* die samenhangt met processen van privatisering en deregulatie die ook wel met de term *new entrepreneurialism* worden aangeduid. Boyer (1995) noemt *branding* een vorm van ‘nieuwe stedelijke politiek’ die wordt ingezet in gebieden waar, met het afbreken van de hegemonische controle van de overheid, de zeggenschap over een gebied gefragmenteerd is geraakt. Sharon Zukin stelt dat beelden een steeds prominentere rol spelen in het uitdragen van een visie op de stad waar traditionele instituties, zoals sociale klassen en politieke partijen, minder relevant zijn geworden in de expressie van identiteiten. Culturele symbolen, schrijft Zukin, zijn geen bijproduct van de materiële transformatie van een gebied, maar maken onderdeel uit van de “active economies of signs” in de sociale productie van ruimte (1995:3).

Branding tekent een verschuiving in het veld van stedelijke planning waar, in aanvulling op ‘objectieve’ criteria als woningprijzen en locatiekenmerken, steeds vaker accenten gelegd worden op ‘niet-rationele’ aspecten van het wonen, zoals

belevingen, verhalen, sferen, smaken en herinneringen (Mommaas 2001). Hoewel in wijkbranding gretig geput wordt uit het internationale idioom van de marketing en communicatietheorie bestaat er een belangrijk verschil met de branding van 'traditionele' consumptieproducten. Een stadswijk is immers niet in handen van één partij of onderneming, maar wordt beheerd door een complexe organisatie van lokale overheden, semimarktpartijen (zoals corporaties), ontwikkelaars, bewonersverenigingen en welzijnsinstellingen. Een wijk is een politiek geladen 'product' (Ashworth & Voogd 1994, Erickson & Roberts 1997). Lokale overheden en woningcorporaties, die dergelijke brandingtrajecten initiëren, zijn in eerste instantie immers niet alleen uit op geldelijk gewin maar ook op politieke legitimiteit. Bij de branding van een stad of wijk is het daarom lastig om een eenduidige en consistente brand position in te nemen (Hankinson 2004). De vraag dringt zich dan ook op hoe branding als een strategie van commerciële productmarketing zich verhoudt tot het vraagstuk van politieke legitimering en de wijk als publiek domein. Hoe werken public brands (Eshuis & Klijn 2012) zoals het beeldmerk van Nieuwland, door in de politiek van stedelijke vernieuwing?

§ 4.3 Het verleden van de toekomst: de 'emotionele logica' van een wijk

De bijeenkomst in het wijkcentrum van Nieuwland, zoals aan het begin van dit hoofdstuk beschreven, was een *scripted event*. Dit is zichtbaar in expliciete referenties aan het beeldmerk (als projectie op een beeldscherm, als kers op een taart, als button op een revers), maar ook in het gebruik van metaforen (de lappendeken, het vliegwiel) en verhalen (de persoonlijke biografie van de journalist, de voorleesavond) waarmee professionals en bewoners zich aan het programma van vernieuwing committeren. Beelden, verhalen en symbolen worden ingezet om, met referenties aan persoonlijke geschiedenissen en collectieve identiteiten, het transformatieproces van de wijk handen en voeten te geven. De strategie van *branding* raakt hiermee aan twee discoursen, zoals die ook doorwerken in het proces van stedelijke vernieuwing: een regressief discours over behoud en verlies en een progressief discours over vernieuwing en transformatie.

De stedelijke vernieuwing van Nieuwland is, zoals ook de presentatie van het beeldmerk toont, omgeven met verhalen over de teloorgang van de wijk als een vertrouwd en gelokaliseerd netwerk van burenelaties. Deze verhalen schetsen de ontwikkeling van de wijk als een transitie van een woonwijk voor een geëmancipeerde arbeidersklasse naar een multi-etnische wijk waar verschillende culturele leefwerelden zich in elkaars nabijheid begeven. In de kantlijn van het stedelijke vernieuwingsproces, zoals naar aanleiding van de sloop van een buurt of een complex van woningen, organiseren gemeenten en woningcorporaties vaak kunstprojecten en boekpublicaties die in woord en beeld uiting geven aan deze gevoelens van nostalgie naar de wijk van vroeger.

In 2007, vijf jaar na de bijeenkomst in het wijkcentrum, publiceerde de historicus Han van der Horst (2006) in opdracht van woningcorporatie Woonplus een boek over Nieuwland, waarin de geschiedenis van de wijk is vervlochten met zijn persoonlijke biografie. De auteur, die in de wijk opgroeide en er recent weer een woning betrok, omschrijft Nieuwland als een "springplank van de huiselijke geborgenheid naar de grote wereld" (2006:7). De wijk bood in de jaren vijftig onderdak aan een gemeenschap die zich, gevoed door de traumatische ervaringen van oorlog en economische crisis, kenmerkte door een ethos van zuinigheid, hard werken en sociale rechtvaardigheid. Nieuwland wordt in het boek opgevoerd als een toonbeeld van de "eeuw van de massamens en de massaproductie". "Nieuwland deed aan nieuwe mensen denken", schrijft de auteur (2006:19). De wijk was een leesbare wereld waar heldere scheidslijnen liepen tussen beroepsgroepen, sociale klassen, tussen confessionele, liberale en socialistische zuilen. De omgangsvormen waren formeel en ambtenaren straalden gezag uit. Hoewel aan het ontwerp van de wijk idealen over een democratisch georganiseerde gemeenschap ten grondslag lagen, bewogen bewoners er zich op gepaste afstand van elkaar.

"Nieuwland werd ook in de jaren vijftig nooit een wijk, waarvan de bewoners gezamenlijk bouwden aan een betere toekomst voor zichzelf en de kinderen. Van de verhoopde gemeenschap vol gemeenschapsmensen, die geen genot zochten, maar ontwikkeling en geestelijke verrijking, kwam weinig. Natuurlijk: de bankjes op de speelweiden tussen de flats waren ontmoetingsplekken voor moeders die hun kroost een beetje in de gaten wilden houden. En op de trappenhuisen maakten de burens spontaan afspraken over het schoonhouden van trappenhuis en souterrain. Daar bleef het veelal bij. Men maakte een praatje als men beneden bestellingen deed bij bakker of melkboer, die tot in de jaren zestig nog met hun karren langs kwamen. Voor het overige lieten burens elkaar met rust. 'We kwamen niet bij elkaar over de vloer', hoort men steevast uit de mond van mensen die het Nieuwland uit die tijd nog kenden" (2006:23).

In de loop van de jaren zestig van de vorige eeuw, met de intrede van auto, televisie, telefoon en centrale verwarming, en met de komst van groepen migranten, veranderde het sociale en institutionele weefsel van de wijk. Van der Horst beschrijft hoe gaandeweg "het cement van de wederopbouwsamenleving" scheuren vertoonde en "het gebouw van de verzuiling" "in elkaar stortte" (2006:30). De sociale controle in de wijk viel weg. Middenstanders kwamen niet meer aan de deur. Verzekeringsspenningen en huur- en abonnementsgelden werden via girobetaalkaarten afgerekend. In de trapportalen ontstond 'spraakverwarring' tussen oude en nieuwe groepen. Vertrouwde benamingen van de wijk, zoals de 'hongerput', verwijzend naar de relatief hoge huurprijs van woningen, maakten plaats voor etnische referenties als 'Ankara', 'Klein Istanbul' en 'Schotel City'. Nieuwland, schrijft de auteur, was een wijk geworden waar bewoners elkaar niet meer omhoog hielpen maar naar beneden trokken, en waar "het eigene" niet meer op straat eindigde maar "op de drempel van de buitendeur". Het boek sluit wel af met een positieve noot: met het proces van sloop en opbouw is de wijk na "een diepe crisis" haar "status" weer aan het herwinnen.

Het egodocument over Nieuwland speelde geen directe rol in de branding van de wijk, maar laat wel zien hoe de inzet van herinneringen en definiëring van de collectieve geschiedenis van een wijk intrinsiek onderdeel uitmaken van het proces van stedelijke vernieuwing. In de strategie van *branding* worden noties van gemeenschap en identiteit gebruikt als tegenwicht tegen het gefragmenteerde sociaal-culturele landschap van de wijk. In de evocatie van dergelijke geschiedenissen resoneren gevoelens van verlies van sociale samenhang en de waarden van gemeenschapszin. Deze vorm van nostalgie werkt in *branding* niet als een letterlijke referentie aan vroeger, maar vooral als een middel om een huidige claim op een gebied te leggen. "Reading nostalgia in these terms, schrijft de socioloog Mike Savage, "even fragmented 'communities' can nonetheless represent themselves as being cohesive and unified. Nostalgia becomes a means of making connections" (2010:117). Een begrip dat vaak in brandingstrajecten gebruikt wordt is 'identiteit', dat in de landschapsarchitectuur en neoromantische poëzie naar de *genius loci* van een plek verwijst. Het is de unieke en authentieke sfeer of het karakter zoals dat in het verleden van een gebied ligt opgesloten (Jivén & Larkham 2003). Het bureau The History Store bijvoorbeeld, die onder andere betrokken was bij de *branding* van de Rotterdamse deelgemeente Hoogvliet, zoekt de identiteit van de wijk in de 'bodem' en 'onderstroom' van een gebied. Het is een vorm van *reverse marketing*: het vormgeven van een stad of wijk vanuit haar oorsprong en lokale identiteit (Florian 2002).

In *branding* wordt terug gekeken maar ook vooruit geblikt. De strategie van *branding* is behalve een zoektocht naar de collectieve identiteit van een wijk ook een middel om deze te herdefiniëren en transformeren. *Branding* is onderdeel van een strategie van profilering en herpositionering om een stad, wijk of regio op de kaart en in de markt te plaatsen (Mommaas 2002:35). Het past hiermee ook in een discours over differentiatie, competitie en innovatie dat wordt ingezet om een wijk in sociale, ruimtelijke en culturele zin opnieuw uit te vinden. De inzet van *branding* in herstructureringsprocessen is tekenend voor een verschuiving in het beleid van woningcorporaties die in de levering van hun diensten inspelen op het economische potentieel van een wijk en de culturele diversiteit van hun 'klanten'. Brandingsbureaus beschrijven de wijk dan ook vaak naar analogie van een marktplaats. Woningen liggen in een 'schap' of 'etalage'. Bewoners zijn 'klanten' of 'consumenten', zichzelf ontplooiende individuen die hun residentiële locatie gebruiken voor het markeren van hun sociale status (The SmartAgent Company 2004:10). Identiteit is hier niet iets dat in de geschiedenis van de wijk ligt opgesloten, maar dat flexibel en manipuleerbaar is. De brandingsstrateeg Bercy Florian omschrijft *branding* in die zin als een zoektocht naar "specifieke" en "unieke identiteiten", "een belevingsruimte die oorspronkelijk en niet kopieerbaar is, waartoe een bepaald type mensen in een bepaalde levensfase zich aangetrokken en geroepen voelt om die identiteit met hun aanwezigheid en gedrag mede gestalte te geven" (2001:2).

Branding is als onderdeel van de fysieke en sociale herstructurering van een wijk ook een zoektocht naar concepten om sociale groepen te onderscheiden die de toekomstige wijk moeten bewonen. Een corporatiemedewerker verwoordde dit bij aanvang van een

brandingssessie in april 2004 voor de Delftse wijk de Poptahof als volgt. “Het gaat erom de verschillen tussen gebieden uit te vergroten zodat het iets toevoegt aan de stad. Hoe maak je een nieuwe wereld? En hoe ga je met de bestaande wereld om? Wat voor soort mensen wonen er nu en welke passen er in de toekomst bij?” Zo is het beeldmerk van de Haagse wijk Mariahoeve uitdrukking van de wens om het “selectieve karakter” van de wijk te behouden (Bosboom et al. 2007). Het merk van Mariahoeve verwijst naar noties als ‘wellevend’, ‘voorkomend’ en ‘kordaat’, een wijk met een “specifiek soort verbondenheid”, een “communale orde” die is gebaseerd op onuitgesproken sociale regels. “Werken met een identiteit”, zo stellen bij het brandingproces betrokken professionals, “betekent immers ook dat je helder kunt maken wat je wel en niet in een wijk kunt verwachten”. In de wijk is “plek voor iedereen”, maar “je wordt wel geacht je aan de regels te houden”. “Het laten verslonzen van ‘distinctie’ bij de bewoners van de wijk is ook een terugval voor velen naar de sociale groep die ze eens ontstegen zijn”.

Tijdens brandingtrajecten krijgen dergelijke noties van gemeenschapszin soms concreet gestalte in het ontwerp van nieuwbouwlocaties. Zo bracht het bureau SmartAgent voor de vernieuwing van Hoogvliet een aantal leefstijlen en woonmilieus in kaart. Deze zijn vertaald in zes ‘leefarrangementen’ die als ‘droombeelden’ zijn vastgelegd in een in beperkte oplage verspreid boekje dat als leidraad voor het woningprogramma fungeerde. In deze ontwerpen krijgen sociale leefregels en omgangsvormen een ruimtelijke vertaling. De ‘Private Woonwijk’ bijvoorbeeld is bedoeld voor mensen die de burens “niet voortdurend over de vloer” willen hebben. Het ‘Woonplein’ is een complex van woningen met een besloten achtertuin, gegroepeerd rondom een “gezellig pleintje”, waar mensen wonen die “nog wat voor elkaar over” hebben. De ‘Beschermd Collectiviteit’ is een ontwerp voor een buurt waar kinderen kunnen spelen en burens “gedoseerd” een praatje maken in de achtertuin. En de ‘Vrijstraat’ is voor mensen die “doen en laten wat we zelf willen”. De ontwerpen vormen samen met de tijdens de brandingssessies opgediepte kernwaarden uiteindelijk ook de inspiratie voor een marketingcampagne waarmee onder het motto ‘Helemaal Hoogvliet’ nieuwbouwprojecten in de markt gezet zijn. De campagne toont een serie van beelden van vrolijk ogende mensen tegen de achtergrond van een pastoraal landschap van rivier en bosgroen of het industriële landschap van de petrochemische industrie.

De beeldmerken van Mariahoeve en Hoogvliet zijn voorbeelden van *aspirational identity*: ze definiëren de lokale mores en codes die in het nieuwbouwprogramma behouden moeten worden. Deze *brands* verwijzen naar collectieve identiteiten: het emotioneel geladen gevoel van binding aan een onderscheidbare en begrensde gemeenschap. Het vraagstuk van identiteit, zoals dat in stedelijke vernieuwing opspeelt, handelt over de wijk van vroeger, maar ook over hoe die er in de toekomst uit moet gaan zien. In identiteitsstrategieën zoals *branding* zien we stedelijke vernieuwing als een hybride politiek waarin noties van collectiviteit en gemeenschapszin zich mengen met noties over individualisering en zelfverwerkelijking. Het proces van *branding* navigeert tussen het heden, verleden en de toekomst van een wijk.

Het beeldmerk is een middel om de collectieve identiteit te definiëren van de wijk van vroeger en van de toekomst. Hieronder zien we hoe dit tweeledige proces van herinnering en projectie zijn uitwerking krijgt in de *branding* van Nieuwland.

§ 4.4 Fixatie en abstractie: de productie van een beeldmerk

Het proces van *branding* in Nieuwland vond plaats na openbaring van het raadsbesluit tot sloop van 1000 van de 7000 woningen in de wijk, waarbij twintig procent van de nieuwbouw uit sociale huurwoningen zou bestaan. Dit besluit leidde tot verzet van een groep bewoners die zich ongerust toonde over de mogelijkheid om in de wijk terug te keren. Om deze onrust in te dammen stelde de gemeente een interimmanager aan die als taak had om de communicatie met bewonersvertegenwoordigers te structureren. Het adagium luidde dat bewoners als “kwaliteiten” in plaats van als “bedreiging” gezien moesten worden (Van de Veerdonk 2002:xix). De manager nam hiervoor in opdracht van gemeente en corporatie een adviesbureau in de hand en effende daarmee het pad voor de *branding* van Nieuwland. Het traject van *branding* in Nieuwland is gefinancierd uit de zogenaamde ‘Buurt aan Zet’-gelden, een programma dat voortkomt uit het Grote Stedenbeleid waarin het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties gedurende de periode 2001-2004 veertig projecten in dertig grote steden ondersteunde om de leefbaarheid, sociale cohesie en veiligheid in wijken te verbeteren. Het traject in Nieuwland is begeleid door twee bureaus (KarsAdvies en Real Time Branding) die destijds het concept van wijkbranding aanboden en zich later hebben opgesplitst.

Branding werd vooraf gezien als een instrument om de interne communicatie tussen professionals en bewoners te stroomlijnen. Brandingsadviseurs noemen dit “clusterend vermogen”: het merk als middel om de “communicatie gap” tussen professionals onderling en met bewoners te overbruggen (Bruggeman & Königs 2002, Sulsters 2006, Crone 2002). In het *brandbook*, waarin het brandingsproces in Nieuwland is geboekstaafd, stelt het bureau dat een impasse was ontstaan in de communicatie tussen bewoners en instituties. Bewoners “geloven niet wat instanties toezeggen” en zijn “wantrouwend” over de uitvoering van het vernieuwingsprogramma. Professionals en bestuurders op hun beurt vinden dat bewoners teveel “zeuren en mopperen” (Real Time Branding 2002:62). *Branding* werd gezien als een middel om het “vertrouwen te herwinnen” en “commitment” te bereiken op het vernieuwingsplan voor de wijk door een “gezamenlijk beeld” te creëren over welke mensen in de wijk wonen, hun manier van leven en de waarden die zij erop nahouden. Nieuwland wordt omschreven als een wijk die “worstelt met het verleden en het heden” en die als gevolg van economische en demografische ontwikkelingen “ernstig ontregeld” is geraakt (Van de Veerdonk 2002:6-7). Het *brandbook* stelt tevens dat de stedenbouwkundige opzet van de wijk

“botst” met “de huidige individualistische samenleving”: “De eindeloze herhaling van dezelfde flats roept geen herkenning van een eigen plek op en de tussenliggende groenstroken met verouderde speeltoestellen zijn een verlaten niemandsland, dat niet uitnodigt tot verzorging”. Ook wordt gesteld dat de wijk een “slecht imago” heeft en dat “successen te weinig kenbaar” worden gemaakt (Real Time Branding 2002:6-7).

Het proces van *branding* kent een vast stramien waarbij aan de hand van sessies de ‘identiteit’ van een wijk wordt opgespoord en in een beeldmerk vorm gegeven. Een brandingssessie verloopt volgens de “methode van de snelkookpan” (Urban Affairs & Patteeuw 2002), waarbij in relatief korte tijd en met een gezelschap van bewoners en professionals een “verhaal” van de wijk wordt “opgehaald”.⁷

Deze sessies richten zich op het verzamelen, visualiseren en communiceren van de “wensen, verlangens en waarden” van bewoners (Real Time Branding 2002:3). Een brandingadviseur noemt *branding* een zoektocht naar de “literaire kant van de plek” (Kars & Jansen zj:26). *Branding* gaat over “gevoel”, schrijft hij. Het bepaalt hoe de “software” van een wijk (“de mensen”) ingepast kan worden in de “hardware” (“de stenen”) van het stedenbouwkundige plan. Een brandingssessie vindt meestal plaats in een buurt- of wijkcentrum, soms wordt uitgeweken naar een hotel of congrescentrum. De ruimte waar een sessie plaats heeft, is verdeeld in compartimenten. In het midden zijn tafels opgesteld waaraan de deelnemers zitten. Aan de zijanten bevindt zich een ‘tekenstudio’ met een creatief team van tekenaars en een *backbench* met professionals, zoals gebiedsmanagers, opdrachtgevers en projectmedewerkers, die de sessie nauwgezet volgen en soms ook participeren. In de sessies voor Nieuwland participeerden 22 bewoners en 18 lokale professionals die ook wel “veldwerkers” worden genoemd. Twee adviseurs voerden de sessies aan, waarbij zij aan de deelnemers clusters van vragen voorlegden over hun favoriete plek in de regio, de ideale burens, de aantrekkelijke en verbeterbare aspecten van de wijk, het “karakter” van de wijk (waarbij deelnemers gevraagd werd de wijk als een persoon voor te stellen) en de “acties” die nodig zijn om de wijk op korte termijn te verbeteren.

In het script van branding spelen visuele media een prominente rol. *Branding* is een visueel en narratief proces, waarbij tekeningen ingezet worden om persoonlijke verhalen en associaties te vertalen in een abstracte beeldtaal. Deelnemers kregen de opdracht hun antwoorden zo concreet mogelijk op te schrijven en vervolgens een “bestelling” te plaatsen bij de tekenaars die de geschreven teksten omzetten in stripachtige tekeningen of visuals

7

De beschrijving van de brandingssessie is gebaseerd op interviews met betrokken professionals en secundair bronnenmateriaal, zoals artikelen, *brandbooks* en verslagen. Ik put daarnaast ook uit eigen observaties van twee brandingbijeenkomsten: een driedaagse sessie over de Rotterdamse deelgemeente Hoogvliet in een hotel in Vlissingen (10-12 april 2002) en een middagsessie gehouden in een wijkcentrum in de Delftse wijk de Poptahof (21 april 2005).

(figuur 4.1). De tekeningen werden vervolgens, onder aanvoering van de brandingadviseur, publiekelijk gepresenteerd en bediscussieerd. In de door tekenaars gemaakte illustraties zijn de antwoorden van deelnemers omgezet in een taal die is ontdaan van iedere individuele signatuur, zowel van de deelnemers (die hun antwoorden uit handen geven) als van de illustratoren (die vooraf geïnstrueerd worden om in het stramien van een strip te werken). Het bureau zet deze tekeningen in om een democratisch proces te garanderen, waarin verschillen in professionele status en maatschappelijke positie van deelnemers wegvallen. De brandingsadviseur omschrijft de sessies als volgt.

FIGURE 4.1 Het visuele script van *branding*. Sessie voor de Rotterdamse deelgemeente Hoogvliet in Vlissingen, april 2002 (foto: André Ouwehand)

“Thema’s als slachtoffergedrag van bewoners en angst of paternalisme van instellingen worden in de sessies bespreekbaar gemaakt. De aanpak is gericht op dingen doen. Er wordt niet vergaderd. Dat werkt stimulerend. De beeldtaal nivelleert verschillen in verbale kwaliteiten. Het proces stimuleert groepsvorming: verbindt de betrokken professionals en bewoners. Het resultaat is niet alleen een merk, maar ook een groep enthousiaste ambassadeurs ervan, die elkaar weten te vinden” (Van de Veerdonk 2002:xx).

In een ‘sfeerverslag’ van het Kennisatelier ‘Wijk-*branding* in Schiedam’, een door het Kenniscentrum Grote Steden georganiseerde bijeenkomst die op 28 januari 2002 plaatsvond in het Novotel in Schiedam, wordt het “democratische gehalte” van een brandingssessie nog eens onderstreept.

“Mensen die zich mondeling minder goed kunnen uitdrukken, nemen door de methode een gelijkwaardige positie in het proces in. Het communiceren door middel van beelden leidt er toe dat wat een ieder bedoelt direct duidelijk wordt. Bovendien ontstaat er door de interactie tussen deelnemers en tekenaars een dynamische sfeer”.

Branding wordt hier opgevoerd als een methode die breekt met de procedures van een technocratisch planproces. Ambtenaren en corporatiemedewerkers, die in de sessies participeerden, omschrijven het proces van *branding* als “vitaliserend”, een “verfrissing” van het “apparaat”, dat zaken in gang zette en het wederzijdse wantrouwen (tijdelijk) wegnam. *Branding* brak met de als “slaapverwekkend” omschreven vergaderingen en de “trage” en “stroperige” structuren van gemeentelijke plan- en besluitvormingsprocessen. “Iedereen wordt gelijk behandeld”, stellen professionals in het ‘sfeerverslag’. “Men is weg van de routine, omdat het geen vergadering is maar een ‘event’”. Dergelijke referenties keren ook terug in sessies die voor andere wijken georganiseerd zijn. Zo kondigde de inleider van een sessie in de Rotterdamse deelgemeente Hoogvliet *branding* bij aanvang aan als een “raftingtocht”. “Honderd man”, luidde het adagium, “krijgen in twee dagen meer voor elkaar dan twee man in honderd dagen”. Een brandingssessie voor de Delftse Poptahof werd omschreven als “werken maar niet netjes, zoals in een vergadering”.

Hoewel *branding* een open proces is waarin alle deelnemers vrijuit kunnen spreken, is de speelruimte ook beperkt. Een brandingssessie is een geregisseerde bijeenkomst die volgens een specifiek script verloopt. Zo gaat aan een sessie een voorbereidingstraject vooraf waarin de brandingadviseur aan de hand van interviews met stakeholders en door de opdrachtgever verstrekte documenten het “speelveld” in kaart brengt en overleg voert over het “gewenste resultaat” dat de sessies moeten opleveren (Real Time Branding 2002:3). De productie van het beeldmerk vindt plaats binnen de “harde kaders” zoals die door de gemeente en corporatie zijn geformuleerd (Kars 2002:3). Het adviesbureau schrijft expliciet dat de opdrachtgevers het “speelveld waarbinnen de opdracht kan worden uitgevoerd” vooraf vast stellen en niet wilden tornen aan het besluit over de herstructurering van de wijk (Real Time Branding 2002:2). Bepaalde kernwaarden stonden voor de brandingssessie in rudimentaire vorm al vast, ze moesten passen in het metaverhaal dat beleidsmakers over de wijk wilden vertellen. Ook associaties met de ‘lappendeken’, een metafoor die de grondslag van het uiteindelijke logo vormde, zongen voorafgaand aan de sessies al rond op de burelen van het corporatiekantoor. Op een parkeerplaats bij het Dreesplein in Nieuwland staat een kunstwerk van gekleurde platen, waarin de wijk is voorgesteld als een mozaïek van buurten, een metafoor die ook al vooruitliep op het uiteindelijke beeldmerk (figuur 4.2).

FIGURE 4.2 De wijk als mozaïek. Kunstwerk met gekleurde platen op het Dreesplein in Nieuwland, dat vooruit loopt op de metafoor van de lappendeken zoals die in het beeldmerk is verwerkt (foto: Leeke Reinders).

De brandingssessies in Nieuwland mondden uiteindelijk uit in een 'merkstatement' ('Nieuwland, een woonplek voor iedereen') en zes 'kernwaarden' die ieder een aspect van de 'identiteit' van Nieuwland beschrijven. Het beeldmerk van Nieuwland belichaamt een set van betekenissen die met het 'product' van een wijk geassocieerd wordt (Kavaratzis & Ashworth 2005:508). De kernwaarden zijn korte typificaties die voortkomen uit de beelden en associaties zoals tijdens de sessies opgetekend, maar door hun formulering voor meerdere uitleg vatbaar zijn. De kernwaarde 'culturele diversiteit' refereert bijvoorbeeld aan de bestaande multi-etnische samenstelling van de wijk, maar appelleert ook aan de ambitie om de wijk aantrekkelijk te maken voor verschillende woon- en leefstijlen. Diversiteit heeft echter haar grenzen. "De verschillen in leefstijlen worden geaccepteerd", staat genoteerd in het 'Kerndocument Nieuwland aan Zet', "zolang deze niet tot overlast leiden". Andere kernwaarden benadrukken juist het belang van persoonlijke leefwerelden. Zo verwijst 'mobiel' naar de 'actieradius' van bewoners en hun oriëntatie op de bredere regio, maar staat ook voor 'gemak' en 'vrijheid'. 'Levenswaarde' representeert daarentegen juist de behoefte aan fysieke en psychologische afzondering. De kernwaarde 'samen zijn' verwijst naar het omgekeerde: de behoefte om contact te maken en verbindingen te leggen met andere bewoners. "In zijn algemeenheid is er geen behoefte aan intensief contact", stelt het *brandboek*, "maar een behoefte om elkaar te leren kennen, te begrijpen en te accepteren". De twee overige kernwaarden zijn vooral bedoeld als aansporingen om de wijk te verbeteren. 'In orde' verwijst naar het "schoon,

heel en veilig houden” van de wijk (een slogan die onderdeel is van het officiële Wijk aan Zet-beleid) en aan het “nakomen van afspraken”, “voorbeeld geven”, “toezicht houden” en “respect” betrachten. De kernwaarde ‘durf’ ten slotte spoort bewoners, professionals en bestuurders aan om op constructieve wijze en “oplossingsgericht” een “nieuw begin” te maken voor “doordachte, grootse en grootschalige oplossingen”. Zoals het brandboek stelt: “Zonder durf ontstaat geen aantrekkelijke en vitale wijk”.

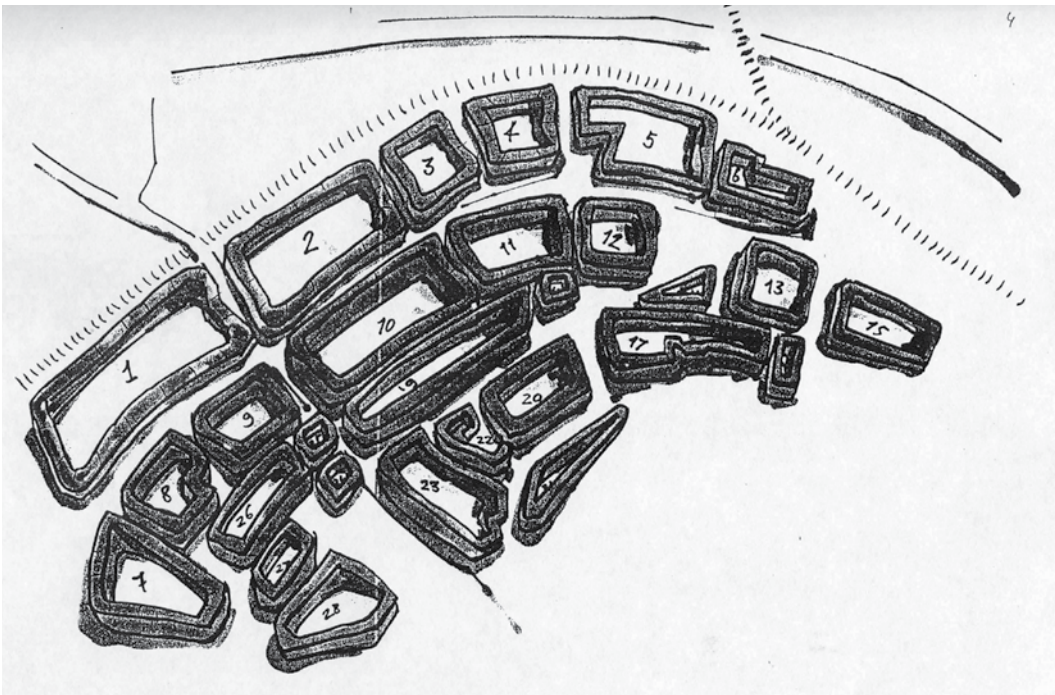

FIGURE 4.3 'Op de schaal van de buurt'. Tekening gemaakt tijdens de Real-Time brandingssessie waarin het toekomstige Nieuwland wordt voorgesteld als een wijk opgedeeld in twintig ommuurde buurten (illustratie: Geert Gratama en Luuk Poorthuis).

Het beeldmerk en de kernwaarden zijn verwerkt in een *brandbook* en het *brandsheet*, een tweezijdig bedrukt en geplastificeerd vel papier dat gebruikt wordt voor de instructie van medewerkers en het “overdragen” van het merk naar “plannenmakers en ontwerpers”. Het proces van branding krijgt zijn meest concrete manifestatie in het logo, waarin de kernwaarden met een minimum aan visuele middelen in een symbolisch beeld zijn geïntegreerd (Evans 2003:421, Rantisi & Leslie 2006:374). In de productie van het logo wordt zichtbaar hoe een metafoor transformeert in een abstract beeld (figuur 4.3 en 4.4). In de oorspronkelijke tekening, gemaakt tijdens de *brandingssessie*, is de wijk gemodelleerd naar het beeld van een lappendeken waarin de verschillende delen met naden aan elkaar gestikt en in verband gebracht zijn. In het uiteindelijke logo zijn de grenzen tussen buurten echter met strakke, zwarte lijnen

gemarkeerd. De contouren van het logo markeren de geografische grenzen van de wijk, waarbinnen in afwijkende kleuren negentien buurten zijn ingetekend. De kleuren van het logo, die een “frisse en herkenbare uitstraling” moeten uitstralen, verwijzen naar de kernwaarden: zo staat groen voor ‘levensruimte’, rood voor ‘durf’ en oranje voor ‘samenzijn’. In de beeldtaal van *branding* is dus nadrukkelijk ingespeeld op de fysieke herstructurering van de wijk, waarbij de eenheid van de stedenbouwkundige structuur vervangen wordt door een gefragmenteerd ensemble van losse buurten.

§ 4.5 Formalisering: branding als politiek script

Het proces van *branding* speelt in op een verlangen naar instant herkenning (Hannigan 2003). Het beeldmerk moet orde en samenhang aanbrengen en de complexe werkelijkheid van een wijk in een oogopslag leesbaar en herkenbaar maken (Wohl & Strauss 1958:524). “*Branding*”, schrijft Mommaas, “maakt expliciet en algemeen wat impliciet en gefragmenteerd als onderscheidende affiniteit of tactiek aanwezig is en maakt daarmee paradoxalerwijs op langere termijn ‘normaal’ en ‘coherent’ wat ‘uitzonderlijk’ en ‘gefragmenteerd’ is (2002:41). Branding is echter geen politiek neutraal proces. De merknaam en het logo zijn, zoals we hierboven zagen, onderdeel van een strategie om de wijk sociaal en ruimtelijk te herstructureren. Het beeldmerk is een vorm van *constitutive rhetoric*: “selective representations of the past that feed into and are partially driven by the demands, sentiments and interests of those in the present” (Bridger 1996:355). Noties over de identiteit en het karakter van de wijk zoals die in *branding* worden ingezet, fungeren ook als legitimatie van een beleidsstrategie.

De presentatie van het beeldmerk in het lokale buurtcentrum laat zien hoe *branding* wordt opgenomen in het politieke proces van wijkvernieuwing. De bijeenkomst is een *scripted performance* waarin de particuliere geschiedenissen van bewoners betekenis krijgen in de manier waarop professionals deze gebruiken om hun verhaal voor het voetlicht te brengen. Tekenend voor de manier waarop professionals zich met het beeldmerk afficheren is een toespraak waarin de corporatiedirecteur, staand op een verhoging en geflankeerd door twee vrouwelijke bewoners, vertelt over een bezoek aan haar zieke schoonmoeder. “De lappendeken is als de wijk”, zegt de directeur, refererend aan de deken waaronder haar moeder op bed lag. De deken symboliseerde voor haar een verzameling van verhalen en geschiedenissen, waarbij ieder lapje herinneringen opriep aan markante momenten in haar persoonlijke leven.

“Het gaat niet om de gebouwen, want dat is vrij monotoon, maar om wat de mensen in huis hebben en wat de mensen meebrengen. Elk lapje kan je zien als iets van een verhaal van al die Nieuwlanders die hier komen wonen. Wil je een strakke, effen deken dan moet

je niet in Nieuwland gaan wonen, want een lappendeken vraagt toch energie. Je moet al die stukjes aan elkaar zetten. Terwijl met een effen deken: zoompjes eromheen en je bent klaar. Dus in een lappendeken moet je natuurlijk wel investeren”.

Samplek voor leiders in Nieuwland in Schiedam

Nieuwland Nieuws

'n Nieuw gezicht!

Nieuwland heeft vanaf vandaag een eigen logo. Het is een logo dat is gebaseerd op het idee van een lappendeken. Bewoners van Nieuwland en medewerkers van de gemeente, Woonplus en allerlei Schiedamse organisaties hebben samen het beeld van de lappendeken gekozen om aan te geven waar Nieuwland volgens hen voor staat: een bijzondere wijk met veel verschillende buurtjes, waar bewoners van uiteenlopende culturen met elkaar wonen en leven.

Nieuwland staat voor culturele diversiteit, mobiliteit, levensruimte, samen zijn, in orde en durf.

Door het toekennen van de subsidie kunnen de komende drie jaar allerlei projecten worden verwzenlijkt. Veel van de projecten zijn al bedacht, maar het is ook nog steeds mogelijk om nieuwe projecten aan te melden (zie het projectoverzicht op pagina 2). De projecten moeten verbeteringen bewerkstelligen op het gebied van wonen, openbare ruimte, veiligheid, welzijn en recreatie, cultuur, onderwijs, zorg, economie of communicatie. Bovendien moeten ze een typisch Nieuwlands karakter krijgen. Dit betekent dat ze aansluiten bij minimaal één van de kernwaarden van Nieuwland, die mede door bewoners aan de wijk zijn toegekend:

Betere informatie
Met het logo –het nieuwe gezicht van Nieuwland– en deze wijkkrant is een begin gemaakt om bewoners in Nieuwland beter te informeren over wat er in hun wijk speelt. Het verbeteren van de communicatie naar en over Nieuwland(ers) is ook één van de –door bewoners aangedragen– projecten van 'Nieuwland aan zet'. Dit is de taak van een speciaal Communicatiebureau Nieuwland, dat gevestigd wordt in de bibliotheek in het wijkcentrum op het Wibautplein. Samen met bewoners zal gewerkt worden aan het beter informeren van bewoners over wat er in hun wijk speelt. Ook wordt gekeken hoe het imago van de wijk kan worden verbeterd. Het nieuwe gezicht voor Nieuwland is daarbij de eerste stap.

Nicole Smet
Communicatiebureau Nieuwland - Wibautplein
> zie ook pagina 2, Communicatiebureau Nieuwland
Een voorstel!

Inhoud

pagina 2 Projecten in Nieuwland. De leefbaarheid verbeterd. Wijkspan! De wijk krijgt een eigen wijkvoorzitter.	pagina 4 Bewoners over Nieuwland. Geschreven verhalen en verhalen in beeld over hoe bewoners tegen hun wijk staan/jaars.	pagina 7 Een ruilwiel, iets voor Nieuwland? Uitbreiding Thurbole aan Nieuwland.
pagina 3 Schiedam gaat caribisch! Nieuwlandse jongeren door naar aan Zomerfestival in Rotterdam. Verhalenwiel bij Wijkbewoners en politie voetbal en tegen elkaar op 6 juli.	pagina 5 Kent u alle buurtjes van Nieuwland? Een overzicht van de lappendeken-buurtjes. Partijen Gemeendaart krijgen persoonlijk. Eet je Renovatievoningen krijgen eigen kunstwerken in hun portiek.	pagina 8 Zomeragenda. Wat is er in juli en augustus in Nieuwland te doen? en nog veel meer...
	pagina 6 Beertplus Schuttersveld feestelijk van start. Herbarisering. De stand van zaken. Nieuw buren krijgen bloemrijke	

FIGURE 4.4 De vertaling van tekening naar logo. Voorpagina van de eerste editie van *Nieuwland Nieuws* (juli 2002), een uitgave van gemeente en woningcorporatie waarin bewoners worden geïnformeerd over de voortgang van het proces van herstructurering.

Het beeldmerk wordt hier ingezet om een appel te doen op persoonlijke binding en betrokkenheid, maar is ook instrumenteel in de rationalisering en legitimering van het proces van herstructurering. Branding is onderdeel van een retorische strategie waarin de huidige situatie als problematisch en onacceptabel wordt gedefinieerd en herstructurering als een probaat en onafwendbaar middel om het proces van verval te stoppen. De transformatie van een wijk verbindt een regressief sentiment over het verleden met een progressief verhaal over de toekomstige wijk.

In de communicatie van het beeldmerk speelde ook de lokale journalistiek een belangrijke rol. Tijdens de presentatiebijeenkomst ging een journalist van het lokale TV- radiostation met het publiek een gefingeerde dialoog aan over het verval van de wijk en de toekomst die in het verschieft ligt. De journalist, die ook docent is op een middelbare school in de wijk, positioneerde zich nadrukkelijk als een professional die "trouw" wil blijven aan zijn "eigen karakter". Over zijn weigering een presentatiecursus te volgen, zegt hij:

"Mensen in Schiedam vinden Look TV leuk omdat het herkenbaar is. Zoals ik met jou praat, zo praat ik ook met mensen op tv. Ik speel geen rol. Ik ben niet op school geen acteur en thuis ook niet. Ik ben gewoon Jan-Willem. En als ik nu boos wordt dan word ik dat ook op school of thuis. Dat herkennen mensen natuurlijk".

De rol van de presentator is significant omdat hij navigeert tussen zijn persoonlijke betrokkenheid met de wijk en de rationale achter het beleidsprogramma. Lokale media spelen een mediërende rol tussen de wereld van planners en beleidsmakers en die van bewoners en bewonersgroeperingen (Martin 2000, Lloyd 2004). In het articuleren van een *sense of insidersness* (Rose 1994) hanteert de journalist een vorm van loyale kritiek die zowel affiniteit met de persoonlijke leefwerelden van bewoners uitdrukt als een discours over herstructurering als een evident en onvermijdelijk proces ondersteunt. "We brengen positief of informatief nieuws", zegt hij over de werkwijze van het station. "Alles wat naar en vervelend is brengen wij niet. We zijn wel kritisch, maar wij gaan niet naar overvallen, moorden, roofzaken, schandalen. Ik lig niet in de bosjes 's nachts om te kijken welke wethouder bij welke andere wethouder naar binnen loopt". Een collega-presentatrice omschrijft het intensieve contact met gemeente, bewoners, bedrijven en verenigingen als "soms op eieren lopen". "We werken heel lokaal", zegt ze. "Je komt de mensen, die in je uitzending komen, altijd weer tegen en je hebt elkaar ook nodig. Je weegt toch voortdurend af wat je zegt en niet zegt". In het proces van *branding* zien we dus hoe lokale instituties (gemeente, corporatie, journalistiek) zich voegen naar de uitgangspunten van het programma van herstructurering en daarbij de taal van het beleid ook deels overnemen.

§ 4.6 Codificatie: *branding* en implementatie

Het logo figureert op tal van producten die binnen het programma 'Nieuwland aan Zet' zijn uitgegeven, zoals wijkkranten, posters, flyers, persberichten en kantoorartikelen. Het adviesbureau legde het beeldmerk vast in een communicatieplan en een 'huisstijlwijzer' dat een uniform gebruik van logo, kleuren en lay-out voorschrijft, met de lappendeken als "herkenningspunt". Een communicatiebureau integreerde het beeldmerk ook in een redactielokaal, dat "achter de hoge muren" vandaan moest komen en nadrukkelijk zichtbaar in de wijk aanwezig zijn. Het communicatieplan omschrijft dit redactielokaal als een "lichte ruimte met grote ramen" dat gelegen is aan een doorgaande straat in Nieuwland. In de etalage werden producten getoond, boven de entree hing het logo. De ruimte van het lokaal is ingericht met "lichte meubelen" en "veelkleurige stoelen", die verwijzen naar de kleuren van het logo. Het lokaal moest als een "sociaal knooppunt" fungeren waar bewoners met hulp van professionals verhalen schrijven, bezoekers "hun verhalen brengen", en waar ook de wijkmanager en wijkcoördinator hun spreekuur houden (Kars 2002).

Op basis van de brandingssessies zijn 55 projectideeën bedacht waarin de kernwaarden thematisch zijn uitgewerkt.⁸

Het beeldmerk werd hiermee ingepast in een programma van sociale projecten, die vaak een voortzetting zijn van bestaande initiatieven. De Stichting Welzijn bracht in samenwerking met de politie bijvoorbeeld groepen jongeren in kaart door het 'pellen' van formele en informele groepsverbanden. Andere initiatieven richten zich op het beheer en de inrichting van publieke ruimte. Zo worden bewoners uitgenodigd tot het aanbrengen en onderhouden van 'snipperstukjes' groen en zijn plannen gelanceerd voor het veilig houden van de ruimte in en rond metrostations, het onderhoud van binnentuinen, hangplekken en speelgelegenheden. Een exemplarisch voorbeeld van de manier waarop *branding* is ingezet om de controle over de publieke ruimte te herwinnen is de herinrichting van Schuttersveld, een complex van 150 flatwoningen, aan de rand van de wijk (figuur 4.5). Balkons kregen een lijke verf, de schotelantennes werden vervangen door een centrale ontvangst en het binnenterrein, dat in beheer is van de corporatie, werd met een hekwerk afgesloten van de buitenwereld. Het project werd in lokale media opgevoerd als toonbeeld van de transformatie van Nieuwland (van "betongrauwe" wijk naar een "oase van kleuren"), maar riep weerstand op

8

Deze thema's waren oorspronkelijk: wonen, openbare ruimte, veiligheid, welzijn, zorg, onderwijs, economie, communicatie en organisatie. In een later stadium is 'organisatie' vervangen door het thema 'mentaliteit': bestuurders moeten zich meer richten op bewoners, betrokkenheid bevorderen, regels naleven en handhaven, en een positieve en actieve houding aannemen. Bronnen: interne memo's en het 'Overzicht programma Nieuwland Aan Zet ten behoeve van voortgangsbewaking' van 12 maart 2002.

bij omwonenden die zich uitgesloten voelden van de speeltoestellen die op het binnenterrein staan (Willemse 2003). Andere projecten richten zich op het faciliteren van ontmoetingen tussen wijkbewoners, zoals 'buurtcontactmiddagen' die bewoners aanmoedigen met elkaar in contact te treden, en het project 'Nieuwe burens' dat nieuwe bewoners wegwijs maakt in de plaatselijke mores en codes. Ook is het voorstel geschreven voor een 'wijksoap' die de "algemeen" geldende "normen en waarden" uitdreef. De hoofd- en bijrollen werden gespeeld door bewoners en de aangesneden thema's handelden over alledaagse besognes in de wijk. Het project werd ondanks de enthousiaste ontvangst door bewoners om financiële redenen afgeblazen.

FIGURE 4.5 Professionals tijdens een studiedag (mei 2004) in het heringerichte en door een hekwerk omsloten binnenterrein van Schuttersveld, een complex van sociale huurwoningen in Nieuwland (foto: Leeke Reinders).

Dergelijke projecten hebben als gemeenschappelijk doel het vergroten van de zichtbaarheid en herkenbaarheid van de wijk en haar bewoners. Dit werd expliciet in een project van de Schiedamse kunstenaar Yvon Koopman die in een complex van portiekflats een serie van 58 'portiekportretten' realiseerde (figuur 4.6). De portretten zijn gefotografeerde "stillevens" van door bewoners geselecteerde objecten die op groot formaat boven de ingang van portieken zijn geplaatst. De kunstenaar was betrokken bij twee andere kunstprojecten in de wijk. In de jaren negentig liet ze een leistenen torenspits van het Leids Academisch Ziekenhuis verplaatsen naar een vijver in de Vlaardingerdijk,

waar het, geplaatst op een sokkel en voorzien van verlichting die met de seizoenen mee kleurt, als een *landmark* van de wijk fungeert. Op het Willem Dreesplein plaatste zij 'stronkies': tientallen gekapte en in brons gegoten boomstammen die als paaltjes de grenzen van het plein markeren. De kunstenaar omschrijft dergelijke kunstprojecten als "beschermde gebiedjes", waarbij zij toevallig gevonden voorwerpen een nieuwe bestemming geeft. Met de portiekportretten wilde zij bewoners een "gezicht geven" en de "anonieme" leefwerelden, die achter de vensters en gevels van de flats schuil gaan, openbaar en toegankelijk maken. Een jaar lang liep de kunstenaar de deuren af met de vraag of bewoners een "dierbaar" object wilden uitlenen. Bewoners leverden allerlei soorten van objecten aan, variërend van foto's en schilderijen tot een windmolen, een porseleinen hond, een kopie van een Turkse bruidskist en een eigenhandig vervaardigde ventilator. "De foto's zijn zoals de wijk", zegt de kunstenaar over haar werk. "Iedere straat heeft een eigen kleur. De dingen die ik fotografeerde lijken op het eerste oog niet bij elkaar te passen, maar samen vormen ze een geheel". In een interview met het tijdschrift *Musis* stelt de kunstenaar dat zich tijdens het project voor haar een nieuwe wereld opende. "Interieurs die heel sjiek waren ingericht, met veel crème- en goudkleurige attributen, Dynasty ten top. En ook sjoefele, armoedige huizen, waar de bewoners met hun tieners op een driekamerflatje woonden, met de tv aan, lawaaiig, druk, om gek van te worden" (Kegel 2003:322).

FIGURE 4.6 Portiekportretten in Nieuwland. Kunst en het markeren van persoonlijke herinneringen en geschiedenissen in de publieke ruimte van de wijk (foto: Leeke Reinders).

FIGURE 4.7 'Afsprakenbord' aan de gevel van een buurtcentrum aan het Dreesplein in Nieuwland (foto: Leeke Reinders).

De woningcorporatie gaf een set van ansichtkaarten van de portiekportretten uit als relatiegeschenk. In een begeleidende brief stelt de corporatie "blij" en "trots" te zijn op het resultaat, een "bewijs dat er veel animo is om met elkaar in contact te komen". In de brief wordt expliciet gerefereerd aan het beeldmerk en de ambitie om de verschillende buurten een "eigen identiteit" mee te geven. Dergelijke media-artefacten beogen om, te midden van een aanstaand proces van transformatie, persoonlijke herinneringen en geschiedenissen een plek te geven in de publieke ruimte van de wijk (Hayden 1997). Zowel in de portiekportretten als in de wijksoap en de verhalen die tijdens de presentatie van het beeldmerk opgevoerd werden, is het beeldmerk onderdeel van een strategie om een gemeenschap voor het voetlicht te brengen en bewoners een gevoel van thuis te verlenen (Sharp et al. 2005:1007).

Het proces van *branding* wordt door professionals geclaimd als een succes. In een evaluatie stellen zij dat *branding* bijdroeg aan een "beter imago" van de wijk. "Mensen buiten de wijk, in Rotterdam bijvoorbeeld, praten weer positief over de wijk, over de gezelligheid en de leefbaarheid. Op verjaardagsfeestjes hoeven bewoners zich niet meer te verdedigen als ze zeggen dat ze uit Nieuwland komen". Onder bewoners wordt ook een veranderde attitude vastgesteld: een "klaagcultuur" is omgeslagen in een "actieve opstelling". De toepassing van *branding* heeft echter ook zijn grenzen. De "verbreding" van het beeldmerk, zowel in de communicatie naar bewoners als

in het uitdragen van het concept binnen de professionele organisatie van gemeente en corporatie, verliep bijvoorbeeld niet zonder slag of stoot. Beleidsmedewerkers die belast waren met de uitvoering van het beeldmerk toonden zich bijvoorbeeld sceptisch over de kernwaarden die zij als weinig specifiek beschouwden. Opvallend genoeg is het beeldmerk niet verwerkt in de marketing van nieuwbouwprojecten. Kort na de oplevering van het beeldmerk bracht de woningcorporatie een op glanzend papier gedrukte brochure uit voor (het niet gerealiseerde) Utopia, een kartonnagefabriek omgebouwd tot een luxueus nieuwbouwcomplex grenzend aan de binnenstad van Schiedam. Het Utopia-project wordt aangekondigd als “een wereld op zich” met “royale en eigenzinnige” maisonnettes, “lichte en intieme” patio’s en “sfeervolle en verrassende” atelierwoningen. De illustraties geven aan wie de gewenste kopers zijn: ontspannen ogende tweeverdieners met kinderen. In de brochure ontbreekt echter iedere referentie naar het logo of de merknaam. Op een bijgevoegde plattegrond is de binnenstad gedetailleerd en in kleur weergegeven, maar Nieuwland is afgebeeld in beige kleuren en grotendeels van de kaart afgesneden. In tekst en beeld wordt de wijk als het ware de rug toegekeerd.

§ 4.7 Conclusies

Hierboven zagen we hoe van een wijk een merk is gemaakt. In *branding* vindt een vertaalslag plaats waarbij tijdens sessies verzamelde beelden en verhalen worden gecodeerd, in een script verwerkt en naar een lokaal publiek van bewoners en professionals gecommuniceerd. Het proces van *branding* leverde hiermee een discursief kader (gemeenschappelijke taal) en een *mind set* (Pederson 2004) (enthousiaste sfeer en commitment) waarmee de stedelijke vernieuwing van Nieuwland als een evident en onvermijdelijk proces wordt voorgesteld. Een beeldmerk beschrijft en schrijft voor. Het dient “to refresh the soul as well as the economy”, zoals Ward (2003) schrijft. Het brand, de slogan en het logo komen enerzijds voort uit de ambitie om de identiteit van een wijk te definiëren en begrenzen. Professionals gebruiken symbolische representaties voor het mobiliseren van collectieve herinneringen en ontsluiten daarmee de complexe en gelaagde leefwereld van de wijk (Wuertz 1993:50). Identiteitsconcepten zoals branding worden gebruikt om een wijk leesbaar te maken, maar bieden anderzijds ook een instrument om een lokale gemeenschap te committeren aan het vernieuwingsprogramma. Branding is onderdeel van “selective narratives of development”, verhalen die professionals gebruiken om het transformatieproces van een wijk publiekelijk uit te dragen (Cooper & Mele 2002:296). Branding is daarom wel omschreven als “materieelozes stedenbouw”, “een virtueel spiegelbeeld dat de realiteit van de stad toont, vervormt, uitvergroot en dwingt tot verandering” (Van Synghele 2002:81).

Het beeldmerk fungeert als een projectieve herinnering, een historiserend en projectief symbool dat zowel ervaringen en associaties met een wijk beschrijft als een beeld construeert over hoe de wijk er in de toekomst uit moet gaan zien. Interpretaties van de geschiedenis en identiteit van de wijk worden ingezet om een specifiek begrip van het heden te legitimeren alsook projecties van de toekomst voor te schrijven. *Brands*, schrijven Maines en Bridger, zijn “selective collective representations of a community’s past that feeds and in part is driven by the demands, sentiments and interests of those in the present” (1992:369-370). Zoals de socioloog Gerald Suttles stelt: “These experts do not give us a representative account of urban places but a selective reading of the present in the light of a believable past” (1984:302).

In het proces van *branding* zien we hoe professionals de leefwereld van bewoners incorporeren in de wereld van beleid en planning. Het beeldmerk reduceert de sociaal-culturele diversiteit van de wijk in een set van waarden, beelden, verhalen en symbolen die de beleidsvisie op de wijk bekrachtigt en daarmee het politiek-economische proces van herstructurering legitimiteit verschaft. *Branding* is een discursief proces waarbij een lokale gemeenschap wordt opgenomen in het programma van herontwikkeling. In de productie van het beeldmerk vindt dus een vertaalslag plaats van het tactische domein van de alledaagse ruimte naar het strategische speelveld van wijkvernieuwing. Het merk verbindt ‘zachte’ noties over sfeer, karakter en identiteit met de ‘harde’ claims van politieke legitimering. Brands fungeren als een *gatekeeping device* (Wilson & Mueller 2004:291), een symbolische representatie van de wijk die het publieke bewustzijn stuurt en disciplineert om een controversieel proces van transformatie in goede banen te leiden.

Symbolische representaties beschrijven de sociale wereld in die zin niet alleen, ze creëren deze ook. Het beeldmerk is onderdeel van wat Henri Lefebvre ‘conceptuele ruimte’ noemt, een consistent en coherent systeem van tekens dat de wijk tot dat systeem reduceert als ware het een werkelijkheid op zichzelf. Het beeldmerk en de kernwaarden refereren naar Nieuwland maar zingen zich er ook van los. *Brands* benadrukken de identiteit of eigenheid van een wijk maar leiden in de praktijk ook tot een vorm van standaardisatie, die in de hand gewerkt wordt door het beperkt aantal aanbieders (Hannigan 2003). Zo wordt bij de *branding* van Nederlandse stadswijken uitgevoerd door slechts enkele brandingbureau’s. Het promotiemateriaal dat in wijkbranding wordt ingezet lijkt hierdoor sterk op elkaar, zowel in methode (sessies), beeldtaal (tekeningen) als resultaten (slogans en kernwaarden). Door deze standaardisering laat het beeldmerk als symbool ruimte voor meerdere en soms conflicterende betekenissen. Symbolen zijn abstracte tekens waarin de directe relatie met het onderwerp is verdwenen en daardoor flexibel zijn en inpasbaar in andere contexten (Fernandez 1974:120). Het is juist aan de talige wereld van verhalen, herinneringen, beelden en symbolen waar *branding* haar draagkracht kan ontleenen. Het beeldmerk weekt zich los van de waarneembare werkelijkheid en wordt daarmee een object van strategische manipulatie en controle. “The dialectical interplay

between experience, perception and imagination is central in place construction”, schrijven Erickson en Roberts, “but is open to mediation, and therefore to manipulation” (1997:10).

Het *brand* is een abstract, gecodeerd en geformaliseerd symbool dat het bewustzijn van zowel professionals als bewoners wil sturen en disciplineren om een conflictueus proces van transformatie te begeleiden. Representaties van de identiteit van de wijk, zoals die in beelden, verhalen en symbolen zijn vormgegeven, worden hiermee onderdeel gemaakt van een het ‘symbolische regime’ van herstructurering (Pederson 2004:80). Het beeldmerk is in Nieuwland niet primair gebruikt om het publieke imago bij te stellen, maar vooral om de ‘interne’ communicatie met bewoners te structureren. *Branding* vertelt ons in die zin ook over de wereld van professionele planning en beleid. In de productie van het beeldmerk van Nieuwland zien we hoe een commerciële strategie van productmarketing zich vertaalt in een geïnstitutionaliseerde vorm van verbeelding die professionals gebruiken om een gemeenschap te mobiliseren en voor zich te winnen. “I like to think of advertising as something big, something splendid”, zei de reclameman Bruce Barton in 1923 tegen de president van General Motors, “something which goes deep down into an institution and gets hold of the soul of it” (Klein 2001:7). De essentie van wijkbranding ligt behalve in het opsporen van eigenschappen die logisch uit een wijk voortvloeien, er inherent aan zijn, om ook in de manier waarop het aanhaakt bij het politieke verhaal over de vernieuwing van een wijk.

5 Talking maps: narratieve cartografie van de alledaagse ruimte

“The passive world is that of the straight and narrow while the active world is one that we feel at home in” (Downs & Stea 1977:77).

“Uh, oh, here comes the maps” (buurtbewoner, aangehaald in Goodman 1972:57).

§ 5.1 Introductie

Tijdens de presentatie van het nieuwe beeldmerk van Nieuwland kwam Jamila aan het woord, een Turkse vrouw van middelbare leeftijd die in de jaren zeventig met haar man naar Nederland verhuisde. De eerste jaren van haar verblijf in Nederland kwam ze naar eigen zeggen zelden buiten, alleen voor een afspraak bij de dokter of het consultatiebureau. Totdat ze op een dag de bus nam naar het ziekenhuis en een desoriënterende tocht door de stad volgde. Jamila vertelt hoe ze op de terugweg in de bus stapte, niet wetende dat de buschauffeur haar naar de verkeerde plek bracht. Eenmaal aangekomen op de plaats van bestemming keek ze verbaasd uit het raam. ‘Hé, dat komt mij helemaal niet bekend voor’, dacht ze nog en vroeg de buschauffeur nogmaals of dit de juiste bestemming was. De chauffeur keek haar boos aan. “Mevrouw”, zei hij, “dit is Station Schiedam! U wilt mij toch niet gek maken?” Jamila liep vertwijfeld door de stad, op zoek naar een bekend gebouw dat haar op het juiste pad zou brengen. Na enige tijd doemde ineens een hoog verzekeringsgebouw op, dat ze herkende van de keer dat ze er met haar man in de auto voorbij reed. Heelhuids maar uitgeput bereikte Jamila uiteindelijk haar woning.

In het verhaal van Jamila keert een motief terug dat we in het populaire discours over de naoorlogse uitbreidingswijken herhaaldelijk voorbij zagen komen. Nieuwland wordt, ook hier, opgevoerd als een non-descripte stedelijke ruimte, een wijk van eenvormige woningblokken, een monotone stedenbouwkundige structuur en een gebrek aan gezichtsbepalende architectuur waarbinnen het gemakkelijk verdwalen is. Het verhaal werd tijdens de *branding*-bijeenkomst echter ook ingezet als een toonbeeld van persoonlijke emancipatie. Het was Jamila na haar dwaaltocht door de stad goed vergaan. Ze leerde de Nederlandse taal spreken, vond een baan bij een integratieproject voor allochtone vrouwen en wist, met vallen en opstaan, wegwijs te raken in haar wijk. “Wat ik vooral leuk vind van Nieuwland”, zo besloot ze haar verhaal, “is dat je alles zo goed kunt bereiken met het openbaar vervoer”.

De stadswijk is, zoals we in de voorgaande hoofdstukken zagen, een object van planning en beleid, waarbij professionals beelden en verhalen inzetten om een proces van herontwikkeling handen en voeten te geven. Stedelijke vernieuwing is een ingreep in de sociale en fysieke ruimte van een wijk maar roept daarmee ook pertinente vragen op over de rol en betekenis van ruimte in het dagelijkse leven van mensen. Woningen worden gesloopt of vernieuwd. Nieuwe woningen verrijzen. Mensen trekken weg en nieuwe groepen nemen hun intrek. Op kaarten, zoals we die in beleidsplannen aantreffen, zijn de contouren van de nieuwe wijk met harde lijnen aangegeven. Maar hoe verhoudt deze officiële cartografie zich tot de alledaagse leefwerelden van bewoners? Hoe weten zij te midden van een wijk in transformatie een thuis te creëren? Hoe ziet een wijk eruit, gezien vanuit het oogpunt van de mensen die er dagelijks verblijven?

Dit hoofdstuk verplaatst de aandacht van de 'harde' stad van planning en beleid naar de 'zachte' stad van gebruik en betekenisgeving. Hieronder zien we hoe veranderingen in de fysieke ruimte en sociale compositie van een wijk doorwerken in de perceptie en het gebruik van ruimte. In het hoofdstuk onderzoek ik de micro-politiek van de alledaagse ruimte. Dat wil zeggen: de manier waarop bewoners, zoals Jamila, hun dagelijkse leefomgeving vorm geven en daarmee tot thuis maken door claims op ruimte te leggen. Het bewonen van een wijk is een subtiel spel tussen afstand en nabijheid. Het gaat over hoe mensen zich verbinden en identificeren met anderen, maar ook over hoe zij claims leggen en daarmee scheidslijnen aanbrengen, grenzen optrekken en anderen juist op afstand houden. De alledaagse ruimte wordt geëxploreerd aan de hand van narratieve kaarten: grafische representaties waarin bewoners hun leefwereld in kaart brengen. Deze kaarten belichten de stadswijk vanuit een 'emic'-perspectief, vanuit het oogpunt van mensen die deze bewonen en gebruiken. De door bewoners getekende kaarten worden hieronder beschouwd als een discursieve praktijk waarmee mensen zich wegwijs maken in de wijk en de stad, zich de stedelijke ruimte eigen maken en van betekenissen voorzien. In grafische vorm verhalen de kaarten over hoe persoonlijke en collectieve identiteiten zijn gebonden aan micro-lokale verbanden in een wijk of buurt (Gotham & Brumley 2002:269).

In het eerste deel van dit hoofdstuk wordt de methode van narratieve cartografie beschreven in relatie tot het vraagstuk van binding en thuis zijn. Anders dan mentale kaarten, die in de geografie en omgevingspsychologie gebruikt zijn om de perceptie van ruimte te onderzoeken, worden narratieve kaarten opgevat als een methode om de sociale constructie van stedelijke ruimte in beeld te krijgen. De kaarten, zo betoog ik, zijn geen representaties van de mentale ruimte zoals die in het hoofd van mensen is opgeslagen, maar actief betrokken in de productie van kennis over de wijk als fysieke, sociale en symbolische ruimte. Het doel van deze methode is om inzicht te krijgen in de manier waarop subjectieve noties van de stedelijke ruimte relationeel (in interactie met de interviewer en met andere bewoners) tot stand komen. Hiermee wil ik de psychologische en mentale noties van thuis zijn en binding als het ware uit

hun cocon bevrijden en zien als onderdeel van de “little tactics of the habitat” (Morley 2001:428): de praktijken waarmee bewoners hun leefwereld vorm geven. Behalve aan ontwikkelingen in de persoonlijke levenssfeer zijn noties van binding en thuis zijn ook gebonden aan de vorming van collectieve identiteiten, waarmee bewoners zichzelf definiëren in relatie tot anderen.

Het tweede deel van dit hoofdstuk schetst vervolgens aan de hand van door bewoners getekende kaarten een ‘imaginaire geografie’ (Boyer 1995, Liggett 1995:270-271) van de stadswijk als alledaagse ruimte. De kaarten tonen welke gebieden als positief en negatief, veilig en onveilig, of mooi en lelijk worden beoordeeld, maar verhalen ook over statusverschillen en sociale structuren in een gebied. Op basis van narratieve cartografie wordt een typologie van de alledaagse ruimte opgesteld, waarin vier soorten ruimtes worden onderscheiden. De ‘volle ruimte’ refereert aan gevoelens van binding en affectie die bewoners met plekken en sociale groepen uitdrukken. De ‘lege ruimte’ wijst op de leemtes en ‘grijze’ gebieden in de wijk: ruimtes die genegeerd of vermeden worden. Hot space is de ruimte van spanningen en conflicten tussen sociale groepen, zoals die door bewoners wordt uitgedrukt. De ‘herinnerde ruimte’ ten slotte verwijst naar de manier waarop het gebruik en de perceptie van de wijk is ingegeven door persoonlijke herinnering en geschiedenis. Het hoofdstuk sluit af met een korte reflectie op het vraagstuk van thuis en het gebruik van narratieve kaarten in onderzoek naar noties van binding, thuis zijn en het alledaagse.

§ 5.2 Thuis en de micro-politiek van het alledaagse

‘Thuis’ wordt algemeen opgevat als een private plek, sfeer of setting waar mensen zich, vrij van publieke surveillance, kunnen ontspannen. Westerse concepties van thuis duiden op het privilege van de eigen woning en de verwerving van een gevoel van plaats. Het begrip van thuis, zoals wij dat kennen, komt voort uit de Indo Europese notie van *kei*, dat ‘liggen’ en ‘iets dierbaars’ betekent, en waarvan ook het Duitse woord voor thuis (*Heim*) is afgeleid (Mallet 2004). In het Engels stamt het woord af van het Angelsaksische *ham*, dat ‘dorp’ betekent. Dergelijke begrippen verbinden thuis zijn met een speciale soort van plaats waarmee mensen een sterke sociale, psychologische en emotionele binding ervaren (Easthope 2004:136). In de fenomenologie wordt hiervoor het begrip van ‘worteling’ of *rootedness* gebruikt, een vanzelfsprekend gevoel van plaats dat mensen meestal verkrijgen door zich ergens voor langere tijd te vestigen. Jürgen Habermas noemt dit ‘dasein’. Door ergens te wonen en wortelen zijn mensen volgens hem in staat zichzelf als individuen te verwezenlijken. “Being at home in a particular place in an unselfconscious way”, zoals Easthope schrijft (2004:133). De Vlaamse schrijver Stefan Hertmans verwoordt dit als volgt.

"(...) thuis is meestal iets heel anders, vaak vreemder dan in den vreemde: het is de plek waar de dingen onzichtbaar worden, waar we ophouden onze zintuigen te gebruiken om de wereld te verkennen. Thuis zetten we onze opmerkingsgave in de nulstand. Thuis is de plek waar de wereld onzichtbaar wordt; dat brengt ons tot de rust die we nodig hebben om aan verderaf gelegen dingen te kunnen denken. Thuis verbergen de dingen zich onder hun bekendheid. Alles verdwijnt en wordt neutraal, de dingen en perspectieven lijken te slapen, geen verwondering kan hen wekken, we lopen ongehinderd dwars door de dingen heen en zijn alleen" (2002:218).

Het gevoel ergens thuis te zijn of horen wordt wel opgevat als een primordiaal sentiment dat tot uiting komt in en in stand gehouden wordt door de alledaagse routines en de reguliere settings waarin mensen zich dagelijks bewegen. Het komt voort uit een verlangen naar *closeness* (Hidalgo & Hernandez 2001:274) en *familial closure* (Fried 2000:195), waarmee mensen zich begeven binnen de beschermende reikwijdte van vertrouwde mensen en plaatsen. In het populaire taalgebruik zijn dan ook verschillende metaforen in gebruik, zoals het kasteel, het fort, de haven en de vluchtplaats, die de woning beschrijven als een domein waarin mensen zich terugtrekken en verschalken. Peter King omschrijft de praktijk van het wonen als een "act of settling and keeping settled".

"Being in dwelling is, quite naturally, about the inside of physical space, but not just this. It is more fundamentally, about being in the world, so that we cannot properly talk of the world as distinct from us (...) Dwelling is about settlement, about moving in the environment, about making and keeping community, and about finding our place and keeping it" (2008).

Het begrip van thuis berust op distincties tussen publiek en privaat, tussen de wereld binnen en die daarbuiten. De praktijk van het wonen gaat, zoals King hierboven stelt, om het stellen en optrekken van grenzen. Noties die met thuis geassocieerd worden, zoals intimiteit, privacy, stabiliteit en comfort, worden slechts bereikt wanneer mensen een mate van indringing en inmenging weten te voorkomen. "To close something is to put a boundary around it, to limit it, and so to intensify it", schrijft King. "Dwelling, to be and remain as dwelling, has to remain closed, shut up and out of general view. If it is not closed it is not dwelling, it is a performance, a show, a game" (King p. 45). Exclusie vindt behalve in sociale ook in subjectieve zin plaats: het terugbrengen van het dagelijkse leven in begrijpelijke en betekenisvolle patronen.

De sociale identificatie met plaats is, in positieve en negatieve zin, verbonden met de manier waarop mensen in en door middel van ruimte zich met anderen verbinden en van elkaar onderscheiden (Twigger-Ross & Uzzell 1996). Het begrip *sense of place* wordt gebruikt om de emotionele affecties en betekenissen te onderzoeken die mensen, individueel en collectief, aan ruimte toekennen. Deze sociaalpsychologische principes verwijzen naar de manier waarop mensen zich van anderen onderscheiden

(*distinctiveness*), continuïteit tussen verleden en heden nastreven (*continuity*), zelfvertrouwen vergroten (*self-esteem*) en zichzelf verwerklijken (*self-efficacy*). Deze affectieve noties van thuis zijn ook verwerkt in het concept van *place attachment*, dat gedefinieerd wordt als een emotionele en symbolische binding tussen mens en plaats (Hidalgo & Hernandez 2001:274, Low 1992:165). Binding aan plaats omvat noties van cognitie en affect, alsook verschillende schaalniveaus, actoren (individuen, groepen en culturen), sociale relaties en tijdelijke aspecten, zoals lineaire en cyclische tijd (Altman & Low 1992). Mensen onderhouden verschillende sociale, materiële en ideologische relaties met plaatsen. Zo onderscheidt de antropoloog Seta Low (1992) meerdere vormen van *place attachment*, waaronder: (1) relaties ontstaan als gevolg van verlies of destructie, (2) economische relaties op basis van eigendom, verworven rechten en politieke claims, (3) kosmologische relaties op basis van religieuze, spirituele en mythologische constructies, (4) narratieve relaties zoals vormgegeven in verhalen en plaatsnamen, en (5) de genealogische binding aan plaats die ontstaat als gevolg van de historische identificatie met plaats, familie en gemeenschap. Deze laatste vorm van binding is bijvoorbeeld merkbaar in de culturele conceptie van de pueblo als een sociale gemeenschap die gedefinieerd is op basis van vijandigheid ten opzichte van naburige dorpsamenlevingen.

Theorieën over binding richten zich op plaatsen, maar ook op de relaties die mensen met lokale sociale verbanden of *places of relational interaction* onderhouden. Het begrip van plaats wordt daarmee verknoopt met sociale relaties. Zo wordt wel onderscheid gemaakt tussen binding aan fysieke ruimte (*rootedness*) en binding aan sociale ruimte (*bonding*) (Hidalgo & Hernandez 2001). "Home is a place", schrijft Mallet, "but it is also a space inhabited by family, people, things and belongings" (Mallet 2004:63). De binding aan plaats gaat in sociologische zin dus om de wijze waarop mensen door middel van plaatsen sociale relaties vorm geven. "Places", zoals Altman en Low schrijven, "are repositories and contexts within which interpersonal, community, and cultural relationships occur, and it is to those relationships, not just to place qua place, to which people are attached" (1992:7).

De binding aan plaats is, behalve een sociale relatie en een emotionele en cognitieve ervaring, ook een cultureel gedeelde geloofspraktijk. Zo definieert Low *place attachment* als een symbolische relatie waarmee mensen culturele betekenissen toeschrijven die als basis fungeert voor een collectief begrip van ruimte en plaats (1992:165). Een dergelijke culturele definitie impliceert een transformatie van persoonlijke ervaringen in een collectieve ervaring. Gedeelde concepties van plaats en ruimte komen voort uit collectieve systemen van representatie en significatie, zoals waarden, normen en sociale codes. Ze manifesteren zich in publieke verhalen, zoals in het beeldmerk dat in het vorige hoofdstuk behandeld is. Ruimtelijke identiteit wordt hier dus begrepen als iets dat mensen in gezamenlijkheid creëren. Ruimte en plaats zijn een actief bestanddeel in sociale processen waarmee mensen door middel van publieke representaties, lokale mythen en publieke interacties hun onderlinge

relaties creëren, hernieuwen en herstructureren (Blokland 2001). De sociale productie van ruimte wordt hier niet gezien als het eindresultaat van min of meer vastliggende relaties, maar als een intermediërende factor in de continue creatie en vernieuwing van sociale relaties. Een dergelijk relationeel perspectief benadrukt de sociale aard van *home making* en de dialogische relatie tussen mensen en plaatsen. Mensen maken thuis in een voortdurend proces, dat niet ophoudt op het moment dat mensen een huis verlaten. "We still look back on it", schrijft King (2008), "refer to it, memorialise it, dwell on it, and continue to know it".

Het gevoel ergens thuis te zijn hangt weliswaar samen met noties van orde, comfort en permanentie, maar heeft ook haar scherpe randjes. De beschutte sfeer van thuis wordt in moderne zin wel opgevat als een 'fantasmagorische ruimte', waar in toenemende mate het vreemde de huiselijke sfeer binnendringt (Morley 2001:428). "(...) the far away", schrijft Morley, "is now irredeemably mixed in with the space of the near, as processes of migration and of media representation bring actual and virtual forms of alterity into jealously guarded 'home territories' of various sorts" (2001:428). Wat ver weg is dringt door migratiebewegingen en communicatieontwikkelingen steeds meer binnen in het huiselijke territorium. Dit begrip van thuis als een bedreigd domein of sfeer versterkt zich tijdens perioden van verandering waarin de conflicterende en contradictoire aard van ruimtelijke identiteiten aan de oppervlakte komt. Onderzoek naar de intersecties tussen thuis, identiteit en binding onder transnationale migranten toont bijvoorbeeld dat de associaties en betekenissen die mensen aan plaats toeschrijven ambivalent en complex zijn. Een gemeenschap kan hierbij zowel refereren aan een fysieke ruimte als aan een cluster van sociale relaties, dat niet per definitie plaatsgebonden is (cf. Gupta & Ferguson 1997, Rodman 1992, Fortier 1999, Blunt 2005). Het vraagstuk van *place making* moet dus gezien worden in relatie tot verschillende vormen van territorialisatie waarmee mensen zich aan fysieke en imaginaire ruimte binden. Mensen wonen niet alleen in een huis, dorp, stad of wijk, maar ook in woorden, verbeelding en herinnering.

Gevoelens van nostalgie en heimwee ontstaan vaak in perioden van abrupte verandering in de sociale en fysieke omgeving of in de wereld van denkbeelden en ideeën (Buttimer 1980b). Het zijn perioden waarin de grenzen van het huiselijke territorium als het ware poreus worden. Hoe poreuzer de grenzen worden, des te groter de behoefte aan zekerheid en zelfbeschikking (Rodman 1992). Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in de notie van *casita* die Puerto Ricaanse migranten in New York gebruiken als een metafoor voor de eigen woning en hun land van herkomst. De term refereert aan gevoelens van ontworteling en dislocatie, veroorzaakt door migratie, alsook aan de materiële articulatie ervan in de gebouwde omgeving. De *casita* is een plek van herinneringen, een expressie van 'authentieke' architectuur waarin migrantengroepen een verlies van het familiäre en gekoesterde landschap van hun verleden verwerken en in het heden een plek geven (Sciorra 1996:75). Het bouwen van een *casita* is een collectieve uitdrukking van het nostalgische verlangen naar een voorbijge tijd en plaats.

“(...) a politicization of memory”, zoals Sciorra schrijft, “that distinguishes nostalgia, that longing for something to be as once it was, a kind of useless act, from that remembering that serves to illuminate and transform the present” (1996:78).

Deze nostalgische evocatie van het begrip van thuis keert ook terug in de Japanse notie van *furusato*, dat een verlangen uitdrukt naar de wereld van de oude dorpsgemeenschap, in gang gezet door gevoelens van onbehagen met de tegenwoordige tijd en plaats (Robertson 1988, 1994). *Furusato* betekent letterlijk ‘oud dorp’, maar ook ‘thuis’, ‘oorspronkelijke plek’ en een autonoom gebied van zelfbestuur. De term figureert in beschrijvingen van een landschap van bergen, velden en meanderende rivieren en heeft daarmee connotaties met een artistieke leefstijl van rustieke simpliciteit. *Furusato* is ook een terugkerend thema in Japanse media, in populaire liedjes, in literaire genres zoals het ‘affectief environmentalisme’ en in het ontwerp van dorpsachtige ambiances. Het is tegenwoordig bovendien een populair politiek symbool geworden waarvan politici, planners en adverteerders zich bedienen. *Furusato-zukuri* verwijst naar een politiek proces van *home/native-place making*, waarbij culturele noties worden ingezet en gereproduceerd als een collectief symbolisch systeem.

De popularisering van culturele noties als *casita* en *furusato* tekent, in de verwijzingen naar historiciteit, familiariteit en authenticiteit, wat Robertson (1994) de *age of localism* noemt. Ze spelen in op de ervaring van thuisloosheid en diffuse gevoelens van nostalgie, zoals ingegeven door onvrede met de huidige tijd en plaats. De noties duiden op de herovering of *re-territorialization* van traditionele, op plaats gebaseerde vormen van identiteit op basis van een herinnerd en verbeeld verleden, dat is ingegeven door processen van globalisering en mobiliteit. In de symbolische reclamatie van het nostalgische landschap van het Japanse dorp en Puerto-Ricaanse huis zien we hoe het begrip van thuis als het ware wordt opgerekt. Thuis hoeft niet samen te vallen met het eigen huis en erf of met een gefixeerde geografische ruimte, maar heeft ook betrekking op het deels gepolitiseerde domein van herinneringen, sferen en nostalgische verlangens. Gevoelens van thuis-zijn hebben daarom ook betrekking op functionele en affectieve relaties met andere settings dan de omgeving waarin mensen daadwerkelijk verblijven (Cuba & Hummon 1993). De praktijk van het wonen omvat gebieden van “verschillende uitgestrektheid” (Van Mourik 1984:15). Mensen identificeren zich niet uitsluitend met één territorium, maar kunnen “verschillende, wisselende, overlappende, aanvullende en soms zelfs tegenstrijdige identificaties hebben” (Duyvendak 1999:9). In dit perspectief op thuis huist daarmee een dynamisch, gelaagd en complex begrip van ruimte. Zo ziet Oakes ruimte als een “dynamic web” in plaats van een territoriaal gebaseerde site of locatie. Tegenover de “enclosed place colonized by the urban industrial gaze” plaatst hij “the place between, the place of tension, ambivalence, and immediate agency” (1997:519). Amin en Graham beschouwen de stedelijke ruimte op hun beurt als een “superimposed complex of relational webs”, comprised of the multiple spaces, times and social relations that tie people and places into multi-local networks (1997:417).

De sociale identificatie met plaats en tijd, zoals die in noties van thuis-zijn worden uitgedragen en vormgegeven, hangt dus samen met de manier waarop mensen een mate van distinctie, continuïteit en zelfvertrouwen creëren. De verstoring van deze gevoelens werkt collectieve vormen van binding in de hand waarbij groepen hun toevlucht nemen tot herinnering en geschiedenis (Buttimer 1980b). Mensen maken thuis in een voortdurend proces, waarin zij bepalen wat in mentale zin als veraf en dichtbij wordt gezien, wat ervaren wordt als binnen en buiten, en wie zij tot de hunnen en de anderen rekenen. 'Het' thuis staat niet op zichzelf, maar altijd in relatie tot andere mensen, tijden en plaatsen. De wijze waarop mensen een thuis creëren kan daarom niet los gezien worden van structurerende processen, zoals migratiebewegingen, eigendomsverhoudingen, marktwerking en klassenconflicten.

Het begrip van thuis omvat sociaalruimtelijke (de markering van identiteiten in fysieke ruimte), psychosociale (de vorming van categorische identiteiten, noties van gemeenschap en collectiviteit) en emotionele (persoonlijke levensgeschiedenissen, herinnering, geschiedenis) dimensies (Easthope 2004). Aan de hand van deze conceptie van thuis als dynamisch en multi-lokaal in plaats van gegeven en vanzelfsprekend wil ik hieronder een complexer begrip ontwikkelen van de sociale en culturele praktijken waarmee mensen op een actieve wijze zich ruimte toe-eigenen en van betekenis voorzien. Het opent vragen naar hoe mensen betekenissen toeschrijven aan de veranderende omgeving waarin zij wonen. Zoals Rodman stelt: "An anthropology whose objects are no longer conceived as automatically and naturally anchored in space will need to pay particular attention to the way spaces and places are made, imagined, contested and enforced" (1992:18). Hoewel de gefragmenteerde en verstoorde ervaring van plaats zich in extreme mate voordoet onder migranten en politieke vluchtelingen, dringt het postmoderne vraagstuk van thuis zich op in alle gevallen waar de illusie van een natuurlijke en als vanzelfsprekende relatie tussen cultuur en ruimte verstoord wordt. Het is, zoals we hieronder zien, ook in de microlocale domeinen van een stadswijk waar vragen naar binding en thuis-zijn zich uitvergroten. De verstoring van gevoelens van thuis, zoals in Nieuwland door sloop en nieuwbouw en veranderingen in de sociale samenstelling van een wijk, dwingt mensen om hun persoonlijke en sociale relatie met een plek te herzien.

§ 5.3 Narratieve cartografie

In dit hoofdstuk bekijken we de wijk vanuit het oogpunt van bewoners. De methode van narratieve cartografie, zoals ik die tijdens het onderzoek heb ontwikkeld, is geïnspireerd door methoden die zijn ingezet om mentale processen te onderzoeken waarmee mensen zich tot plekken verhouden (Mazanti & Ploger 2003:311). Vanaf

de jaren zestig is in de geografie en omgevingspsychologie de methode van *mental mapping* gebruikt om mentale aspecten van ruimte in kaart te brengen (Gould 1972, Orleans 1972, Downs & Stea 1973, Gould & White 1974, Downs & Stea 1977). *Mental mapping* verwijst naar een proces van *place learning* waarbij mensen informatie oproepen, verzamelen, organiseren en manipuleren die nodig is om in een omgeving te kunnen bewegen (Humphreys 1990:365, Fox 1998:3). Mentale kaarten helpen ons om door het complexe landschap van de stad te navigeren. Ze zijn een soort van gids voor allerlei praktische beslissingen die we doorheen de dag maken. Waar is het goed en veilig? Welke route neem ik op weg naar de winkel of het werk? Waar kunnen mijn kinderen spelen? Waar kan ik mijn auto parkeren? Bij het maken dit soort van beslissingen moet de stad opgedeeld en begrensd worden in min of meer betrouwbare eenheden (Suttles 1972:4). Ideale grenzen zijn fysieke obstructies, die in het stadslandschap aanwezig zijn, zoals een industriegebied of natuurlijke barrières. Omdat dergelijke fysieke en geografische elementen niet altijd aanwezig zijn, moeten mensen vaak ook gebruik maken van meer arbitraire grensmarkeringen, zoals straten of markante gebouwen. Mentale kaarten zijn daarmee uiting van *graphicacy*, de vaardigheid om de structuur en proporties van een geografische ruimte als geheel te overzien en in een tekening te vertalen (Spencer & Weetman 1981:378). Ze worden opgevat als een soort van mentaal navigatiemiddel, een "coathanger for assorted memories", waarbij mensen de overvloed aan stimuli om hen heen reduceren en simplificeren (Downs & Stea 1977:27). Cognitieve kaarten zijn nodig omdat iedereen altijd ergens is en het fysiek onmogelijk is om op hetzelfde moment op twee plekken tegelijk te zijn.

In het gebruik van mentale kaarten ligt een inherent psychologische conceptie van ruimte besloten. Een mentale of cognitieve kaart wordt in de omgevingspsychologie beschouwd als een persoonlijke representatie van de geografische omgeving zoals die ergens 'in het hoofd' van mensen is opgeslagen. De mentale kaart wordt ook wel als representatie van de interne *Gestalt* of 'innerlijke ruimte' gezien (Downs & Stea 1977). Het verschaft toegang tot wat Lowenthal *terrea incognitae* noemt: de onontgonnen ruimtes "that lie within the minds and hearts of men" (1972:219). In tegenstelling tot beelden in het publieke domein is het 'private milieu' van de mentale kaart echter een complex fenomeen, aangezien persoonlijke beelden diffuus en moeilijk toegankelijk zijn en vaak zelfs al lastig om voor onszelf helder te formuleren (Lowenthal 1972:230). De vraag ligt voor hoe en in welke mate mensen ruimtelijke percepties delen. Bovendien: hoe überhaupt in het hoofd van mensen te geraken?

De methode van *mental mapping* kreeg een impuls met *The image of the city*, waarin Kevin Lynch (1972) kaarten gebruikt om de verbeeldingskracht van steden te onderzoeken. Lynch onderscheidt in zijn boek vijf elementen van stedelijke beelden: *paths of channels* waarlangs mensen zich in de ruimte verplaatsen, zoals straten, stoepen, wegen, kanalen en transportroutes; lineaire elementen (*edges*) die de overgang tussen gebieden in de stad markeren en overbruggen, zoals treinsporen en

kustlijnen; delen van een stad die een eigen karakter of identiteit bezitten (*districts*); strategische knooppunten die dergelijke gebieden met elkaar verbinden (*nodes*); en markante, gezichtsbepalende objecten in de stedelijke ruimte (*landmarks*). Het samenspel van deze elementen bepaalt wat Lynch de 'leesbaarheid' (*imageability*) van stedelijke ruimte noemt. Met dit begrip doelt hij op de kwaliteit van een geografische ruimte om sterke en levendige beelden op te roepen. De leesbaarheid van een stad is volgens Lynch van belang omdat het materiaal levert voor het creëren van symbolen en collectieve herinneringen die mensen in staat stellen om delen van een stad te herkennen en in een coherent patroon te organiseren. Sterke en herkenbare ruimtelijke beelden dragen bij aan de emotionele zekerheid waarmee mensen zich in een gebied bewegen. Met een stedelijke omgeving die op een herkenbare manier is georganiseerd en gedefinieerd kunnen mensen een harmonieuze relatie aangaan. Het boek van Lynch was in die zin een kritiek op als generiek beschouwde stedelijke ruimtes, ontstaan als gevolg van processen van suburbanisatie en *urban sprawl*.

Het werk van Lynch is een baanbrekende studie omdat het een empirische methode ontsluit om toegang te verkrijgen tot de perceptie en verbeelding van de stedelijke ruimte. Bij de methode zijn echter ook tal van kanttekeningen te plaatsen. Een mentale kaart, stelt Lynch zelf ook, is geen miniatuurversie van de geografische werkelijkheid, in abstracte vorm en gereduceerd in schaal, maar een doelbewuste simplificatie waarin elementen van een omgeving zijn weg gelaten, toegevoegd en vervormd (1972:87). Volgens Lynch is ook sprake van *shifting images*, een set van beelden die elkaar overlappen en verbinden, in plaats van één totaalbeeld. Er schuilt, in drie opzichten, iets onhandigs in de conceptie van een mentale kaart. Ten eerste voert Lynch in zijn boek een cognitieve kaart op als een min of meer afgeronde representatie van een mentale voorstelling van de omgeving, zoals die als het ware in het hoofd van een individu ligt opgesloten. Het gelijkschakelen van mentale kaart met cognitieve structuur is echter problematisch. Tussen ruimtelijke omgeving en cognitieve representatie bestaat, zoals ook Lynch later (1984) aanvulde, geen nauwkeurig verband. Dit komt doordat mensen informatie selecteren en verschillen in hun vermogen om gedachten en beelden te communiceren. Het beeld van een mentale kaart is, zoals de geograaf Yi-Fu Tuan stelt, een dubbele constructie (1975:209). Het komt niet alleen voort uit een beeld of voorstelling, maar transformeert ook tijdens de gebeurtenis waarop het beeld wordt opgeroepen. *Mental mapping* is een interactief, selectief en organiserend proces, waarbij ook de interacties tussen interviewer en informant mede bepalen welke informatie wordt verkregen (Downs en Stea 1977:83). Ten tweede gaat Lynch er impliciet aan voorbij dat veel cognitieve activiteiten pre-attentief zijn. Dat wil zeggen: mensen oriënteren zich niet op basis van een afgeronde mentale representatie van ruimte, maar maken vaak complexe bewegingen zonder hulp van plan of beeld. Mensen hoeven, eenmaal bekend met een plek, hun aandacht dan ook niet altijd optimaal te gebruiken. Tuan pleit er daarom voor om mentale kaarten niet te zien als een mentaal navigatiemiddel dat mensen de hele dag in hun hoofd meedragen, maar als onderdeel van praktijken en processen waarin ruimtelijke

kennis wordt geproduceerd. Ten derde ligt aan het werk van Lynch een ruimtelijk deterministisch paradigma verscholen. Lynch werkt vanuit de idee dat identiteit inherent is aan ruimte. Hij richt zich op de identiteit en structuur van stedelijke beelden, maar laat een derde en minder tastbaar domein, dat van betekenis, zoals hij dat zelf ook onderscheidt, buiten beeld (Nas & Sluis 2002, Sluis 2003). In de kaarten van Lynch is de gebruikers van ruimte daarmee de *agency* ontnomen om zich een omgeving, hoe onleesbaar die op het eerste gezicht ook lijkt, onder de knie te krijgen. In een slecht leesbare stedelijke omgeving is het volgens hem simpelweg minder prettig verblijven.

Dit stelt ons voor de vraag in hoeverre wij, als lezers, in staat zijn om cognitieve structuren af te lezen van de kaarten die mensen van hun omgeving tekenen. Als een mentale kaart geen getrouwe representatie van een cognitief beeld is, wat kan er dan wel uit worden opgemaakt? Mentale kaarten zijn weliswaar "out of line with reality" (Milgram & Jodelet 1977:234), maar het is juist in de principes van selectie, vertaling en vervorming waar de waarde van dergelijke kaarten ligt als object van culturele analyse. "Many a true word is spoken in jest", schrijven Downs en Stea. "We live in a world of grays and gradations. Most of the important dimensions through which we construe the world do not display sharp breaks or discontinuities" (1977:108). Bij het maken van een kaart vindt in drie opzichten een vertaling plaats. Ten eerste is *cognitive mapping*, zoals ook Downs en Stea betogen, een interactief proces. Een kaart wordt bepaald door de context waarin deze geproduceerd wordt, de opdracht die de interviewer aan informanten meegeeft en de aanwezige technische hulpmiddelen. Ten tweede is sprake van een selectief proces. Kaarten onthullen en verbergen informatie. Een omgeving draagt immers meer informatie in zich dan waarvan mensen zich tijdens het tekenen bewust zijn (Ittelson 1978). De perceptie van een omgeving is een proces waarin de fysieke en sociale omgeving wordt vervangen door een versimpelde versie. Een mentale kaart is daarom altijd een gedeeltelijke representatie van de 'echte' wereld (Pocock 1972). Dit principe van selectie is een voorwaarde om greep te krijgen op een omgeving en erin te kunnen bewegen. Ten derde is het tekenen van een kaart een organiserend proces. Het maken van een kaart dwingt mensen om een omgeving in zijn geheel te overzien en in een tekening af te beelden. Mentale kaarten zijn dus incomplete, gedeformeerde en idiosyncratische representaties, die bepaald worden door het blikpunt van de maker, de beschikbare technologische middelen en de setting waarin deze worden geproduceerd.

De idee van *map effectiveness*, van cartografie als een getrouwe representatie van de fysieke en geografische ruimte is met name in de kritische sociale theorie betwist. Kaarten worden hierin opgevat als sociale en culturele constructies en daarmee als een product van geprivilegieerde en geformaliseerde kennis die de wereld om ons heen reflecteert en mede vorm geeft (Lippard 2004:96). Het maken van een kaart gaat behalve over het ontsluiten van de wereld om ons heen ook over de manier waarop kennis over de geografische wereld wordt geproduceerd. Kaarten zijn een

actief onderdeel in de sociale productie van ruimte en daarmee opgenomen in processen van territorialisering. Dergelijke kritieken verleggen de aandacht van ontologie naar ontogenese, van hoe de dingen zijn naar hoe ze tot stand komen (Kitchin en Dodge 2007). "The important thing about the truth", schrijft Lowenthal, "is not that it should be naked, but what clothes suit it best (1972:241). Onderzoek naar verbeelding als representatie moet daarom niet alleen de kaart zelf tot object van analyse maken maar ook voorbij of achter het beeld kijken naar dat wat achter de productie ervan schuil gaat.

Om toegang te verkrijgen tot de alledaagse verbeelding van stedelijke ruimte heb ik tijdens mijn onderzoek de methode van narratieve cartografie ontwikkeld, waarbij aan de hand van residentiële geschiedenissen (Mason 2004), die tijdens interviews zijn opgetekend, inzicht wordt gegeven in de manier waarop gebruik en perceptie van ruimte verbonden is met persoonlijke geschiedenissen en collectieve identiteiten. In dit hoofdstuk gebruik ik narratieve cartografie om de relaties tussen persoonlijke perceptie, collectieve identiteiten en alledaagse ruimte te onderzoeken. De kaarten verbinden de stedelijke ruimte met waarden, herinneringen, betekenissen en aspiraties (Kitchin 1994), die in traditionele vormen van *mental mapping* veelal ontbreken. De kaarten, die hieronder behandeld worden, zijn gevuld met de 'zachte materie' van betekenissen, ervaringen, herinneringen en verhalen, zoals die in formele kaarten zijn uitgefilterd (Fenster 2004).

Bij de ontwikkeling van de methodiek van narratieve cartografie heb ik mij laten inspireren door het gebruik van visuele methoden, zoals die in de antropologie, culturele geografie en beeldende kunst zijn ingezet om informatie te achterhalen die via conventionele interviewvormen lastig te verkrijgen is (Emmison & Smith 2000, Wagner 2002, Dodman 2003, Pink et al. 2004). In de visuele antropologie bijvoorbeeld worden fotografie, video en tekeningen betrokken in de productie en representatie van etnografische kennis. Grafische hulpmiddelen, zoals tekeningen en fotografie, helpen om de "diepere elementen" van het bewustzijn van mensen op te roepen (Harper 2002). McIntyre (2003) gebruikt bijvoorbeeld de methode van *photovoice*, waarbij informanten aan de hand van door henzelf gemaakte foto's bevestigd worden. Beelden werden hierbij ingezet als "points of entry into seeing beneath surface issues, relationships, community events, and the extent to which place informs identity" (2003:48). Dergelijke experimentele onderzoeksmethoden bieden toegang tot 'impliciete kennis' (Schacter 1997, Edgar 2004): kennis die we op kunnen roepen maar waarvan we ons niet direct bewust zijn. Het gebruik van grafische middelen leidt bovendien tot langere gesprekken, helpt om verveling bij informanten te voorkomen en kan herinneringen en emoties oproepen en stimuleren (Harper 2002).

Kaarten zijn op tal van manieren gebruikt als middel om de cognitieve ordening, perceptie en beleving van stedelijke ruimte te onderzoeken. Avant-garde kunstenaars gebruiken cartografie om formele cartografie te verbinden met culturele waarden,

geschiedenissen en herinneringen. In zijn project *Memory maps* (1973) gebruikt de Amerikaanse conceptueel kunstenaar Roger Welch kaarten, gecombineerd met fotografie en interviewfragmenten, om herinneringen op te tekenen zoals die hem door oudere stadsbewoners zijn verteld. De Britse antropoloog Hugh Brody (1982) introduceerde het concept van de *map biography*, waarbij hij jagers en vissers vroeg hun grondgebied in kaart te brengen. Herinneringen, verhalen en geschiedenissen werden hierin over de formele kaart van een gebied gelegd. De Amerikaanse reisschrijver William Least Heat-Moon gebruikt het concept van de deep map: een kaart die van 'binnenuit' ontstaat, vanuit de verhalen en herinneringen die over een gebied de ronde doen.

In deze kaarten wordt een gestructureerde cartografie gecombineerd met subjectieve en discursieve elementen. Het is een methode die geïnspireerd is door het werk van de Situationisten, die in de jaren zestig de straten van Parijs introkken om de stad opnieuw te verbeelden en in kaart te brengen. Deze stadswandelingen waren ongestructureerde tochten door de stad die erop gericht waren om in een associatieve en desoriënterende staat te geraken. Het werk van kunstenaars als Heat-Moon is een kritiek op conventionele cartografie, die ook terugvoert tot visuele kunstenaars, zoals de Surrealisten in de jaren dertig die de motieven van kaartenmakers parodieerden: de idee dat een plek volledig gecatalogiseerd en in kaart gebracht kan worden (Gregory-Guider 2011:10). De *homemade maps* van Doug Aberley (1993), waarop verhalen en lokale geschiedenissen geprojecteerd worden, zijn hier een voorbeeld van. Evenals de aandacht die cultureel geografen in de jaren zeventig hadden voor sferen en ambiances (cf. Lippard 2004), zoals de serie kaarten die de Franse socioloog Chombart de Lauwe gebruikte om te onderzoeken hoe mensen hun visie op de stad vormen. Het zijn vormen van cartografie die de fysieke ruimte verbinden met de subjectieve relaties tussen mensen en plekken, en tussen heden en verleden.

In dit hoofdstuk wil ik de noties van structuur en identiteit, zoals Kevin Lynch die uitwerkte, verbinden met het minder tastbare domein van betekenissen, verhalen en herinneringen. Het doel van de narratieve methode is om via grafische representaties en mondelinge conversaties inzicht te krijgen in hoe bewoners zich een intersubjectief begrip van de wijk vormen (Auburn & Barnes 2006:43). De manier waarop zij hun wijk grafisch representeren wordt hierbij niet getraceerd in cognitieve processen maar in discursieve praktijken en sociale interacties (Auburn & Barnes 2006:47). De narratieve cartografie, zoals die hieronder wordt uitwerkt, richt zich op normatieve en collectieve betekenissen van stedelijke ruimte waarmee bewoners zichzelf definiëren ten opzichte van anderen. De aandacht richt zich behalve op de kaarten zelf ook op de manier waarop bewoners een intersubjectief begrip vormen van de stedelijke ruimte. Een dergelijke discursieve benadering verschuift de focus van cognitieve processen naar de sociale en narratieve constructie van ruimte. Zoals Dixon and Durrheim claimen:

“A discursive approach might begin by relocating place identity, by removing it from the vault of the mind and returning it to the flux of human dialogue (...) It thereby reconstitutes place-identity as something that people create together through talk: a social construction that allows them to make sense of their connectivity to place and to guide their actions and projects accordingly (...) Not only does it acknowledge the relevance of places to their collective senses of self, but it also highlights the collective practices through which specific place identities are formed, reproduced and modified” (2000:32).

De narratieve kaarten, die in dit hoofdstuk behandeld worden, hebben hun waarde dus vooral als relationele voorstellingen van de stedelijke ruimte, waarbij de aandacht verschuift van het psychologische domein van individuele sentimenten naar het audiovisuele domein van *defended typifications* (Suttles 1984:302).

FIGURE 5.1 Zone die het nieuwbouwcomplex Nieuwe Tuinen (links) scheidt van naaorlogse appartementen (rechts) (foto: Mariska van Meijeren).

De verhalen en narratieve kaarten die in dit hoofdstuk centraal staan zijn opgetekend tijdens interviews met dertig bewoners van Nieuwland. Het veldonderzoek vond plaats in een stedelijk vernieuwingsgebied in en rondom ‘Nieuwe Tuinen’, een nieuwbouwcomplex van 135 koopwoningen, 68 huurwoningen en 15 woningen voor lichamelijk gehandicapten aan de rand van Nieuwland (figuur 5.1). Dit gebied is gekozen omdat het proces van herstructurering, zoals dat in de vorige hoofdstukken

is behandeld, hier concrete uitwerking krijgt. Het nieuwbouwcomplex wordt door professionals een 'schakelzone' of 'flankerend gebied' genoemd, waar nog een "slag" gemaakt moet worden. Het gebied is een *area of place disruption* (Twigger-Ross & Uzzell 1996) of 'discrepante omgeving' (Dixon & Durrheim 2000), die het mogelijk maakt om te onderzoeken hoe transities in de directe leefomgeving doorwerken in de alledaagse leefwerelden van bewoners. Het complex bestaat uit vier deelprojecten, die ieder door een andere architect zijn ontworpen. De naam 'Nieuwe Tuinen' refereert aan het grote aantal eengezinswoningen met tuin dat in het complex is ondergebracht. Kenmerkend voor de architectuur van de woningen is het gebruik van eenzelfde soort bak- en leistenen en de afscheiding van tuinen door stenen muren en hekwerken voor klimplanten. Het complex wijkt zowel in materiaalgebruik, de menging van koop- en huurwoningen en de markering van de grenzen tussen openbaar en privaat terrein, af van de omliggende complexen. In een verkoopbrochure wordt Nieuwe Tuinen aangeprezen als onderdeel van een "kleurrijke stad" en een "levendige metropool". Nieuwland wordt omschreven als een "groene wijk" "waar mensen uit verschillende culturen zich thuis voelen en goed samenleven". Het complex zelf als "ideaal voor gezinnen", een "nieuwe, groene buurt", "waar mensen uit verschillende culturen en van verschillende leeftijden samenleven". Ten tijde van het onderzoek (medio 2006) was 43 procent van de kopers uit de wijk afkomstig. Iets meer dan de helft van de kopers is van allochtone komaf.

Informanten zijn geworven uit drie deelgebieden van de wijk: het nieuwbouwproject Nieuwe Tuinen, de aangrenzende complexen van sociale huurwoningen, gebouwd in de jaren zestig, en de nabijgelegen nieuwbouwuurt Dalsland, gebouwd in de jaren negentig. De interviews duurden anderhalf tot drie uur. Er is gekozen voor een semi-gestructureerde interviewvorm, waarbij aan de hand van vier thematische secties de leefwerelden van bewoners in kaart werden gebracht. Tijdens het eerste deel van de interviews is de residentiële geschiedenis van informanten gereconstrueerd door terug in de tijd te werken, startend vanuit de huidige woning en eindigend bij het geboortehuis van de informant. Het tweede deel richtte zich op het dagelijkse handlingsgebied van informanten. Hierin werden vragen gesteld over de plaatsen in en buiten de wijk waar bewoners geregeld komen en over de routes die zij afleggen naar werk, winkels en vrijetijdslocaties. In het derde deel werd gevraagd naar de sociale netwerken waarin informanten zich begeven, waarbij onderscheid is gemaakt tussen relaties met familie, burens en vrienden, verkeersrelaties en relaties met lokale instituties. Het vierde deel ten slotte richtte zich op de sociaalruimtelijke domeinen die informanten als hun thuis beschouwen.

Tijdens de interviews is informanten gevraagd om een kaart te maken waarbij zij de thema's die tijdens het interview ter sprake kwamen op papier noteerden. Na een korte introductie kreeg iedere informant een blanco vel papier op A3 formaat en een potlood aangereikt (later is overgeschakeld op pennen omdat potloodstrepen moeilijk kopieerbaar zijn). Anders dan traditionele methoden van *mental mapping*, waarin

informanten gevraagd wordt een kaart van een stad of wijk te tekenen en vervolgens te bediscussieren, ontwikkelden de kaarten zich gedurende de loop van een gesprek. De tekeningen fungeren als narratieve kaarten, grafische representaties waarin niet per se de wijk centraal stond maar de alledaagse ruimte zoals die verweven is met de persoonlijke biografie en residentiële geschiedenis van informanten (Bird 2002, Winstanley, Thorns & Perkins 2002). De kaarten, die hieronder besproken worden, zijn dus grafische representaties die mede bepaald zijn door het verloop van het interview zelf en de aanwijzingen van de interviewer.

Naast interviews zijn tijdens het onderzoek ook twee groepsgesprekken georganiseerd waarin bewoners gevraagd werd de wijk op een blanco vel papier te tekenen en deze ten overstaan van de groep te presenteren en bediscussieren. De deelnemers van deze sessies vormen een specifiek segment van de bevolking van Nieuwland, dat wel omschreven wordt als de 'betrokken bewoners' of 'gestaalde kaders' van de wijk. Ze zijn bekend bij de woningcorporatie, omdat zij zich op vrijwillige basis inzetten voor de wijk. Sommigen hebben een buurtwacht opgericht, anderen halen op geregelde tijden zwerfvuil van de straat of participeren in het ouderenwerk of een lokale bewonersvereniging. De meeste van hen kennen de buurt naar eigen zeggen op hun duimpje en zijn vaak rap van de tongriem gesneden. De bewoners kregen, anders dan bij de interviews, expliciet de opdracht mee om de wijk te tekenen en hierop vervolgens de voor hen betekenisvolle plekken aan te geven, de plaatsen waar zij wonen, werken, winkelen en vrije tijd doorbrengen, de woonplaats van familie en vrienden, de plekken waar hun (klein)kinderen spelen en naar school gaan, en de routes die zij dagelijks afleggen. Daarnaast werd bewoners gevraagd op hun kaart objecten en plekken in de wijk te evalueren. Waar komen bewoners graag? Waar voelen zij zich prettig en op hun gemak? Maar ook: welke plekken ervaren zij als vervelend? Waar komen zij zelden of nooit? Tot slot werd hen gevraagd om op hun kaart de eigen 'buurt' te markeren, het gebied dat bewoners in territoriaal opzicht als hun thuisgebied aanmerken. Om privacyredenen worden bewoners hieronder met pseudoniemen aangeduid.

§ 5.4 Topografie van de alledaagse ruimte

Hieronder wordt het concept van de narratieve kaart gebruikt als een methode om de alledaagse leefwerelden van bewoners op te tekenen. 'Leefwereld' (*lifeworld*) wordt wel gedefinieerd als "the total sphere of experiences of an individual which is circumscribed by the objects, persons, and events encountered in the pursuit of the pragmatic objectives of living" (Schutz, aangehaald in Miller 2006:458). De socioloog Alfred Schutz benadrukt hier de pragmatische aspecten van het leven van alledag: de dingen die mensen doen volgens een *natural attitude*. Zoals Miller schrijft:

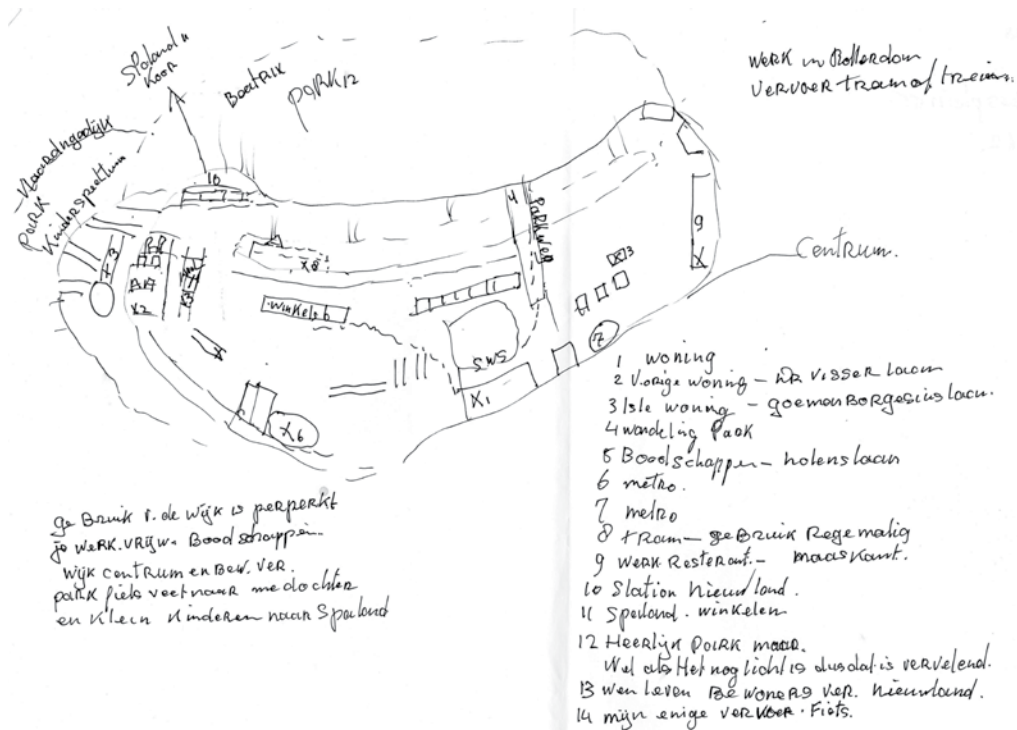

FIGURE 5.2 De bewoner als cartograaf. Grafische representatie van Nieuwland, inclusief legenda, waarin de wijk in zijn geheel is afgebeeld.

"(...) through an emphasis on the pragmatic, one is able to imagine the city as interwoven and overlapping provinces of meaning, coexisting, and competing dynamic and multiple conceptions of place. In this way, it is possible to conceive of a social geography that does not rely on borders and exactness but on inexactness and layers of experience" (2006:461).

De fenomenologische theorie van Schutz past bij de sociaalruimtelijke theorie van Henri Lefebvre, Michel de Certeau en Jürgen Habermas, die de ruimtelijke omgeving niet zien als neutraal terrein dat eenduidig in kaart gebracht kan worden maar als een domein dat is gevuld met betekenissen en culturele waarden. In de kaarten die bewoners van hun leefomgeving maken zien we hoe dergelijke noties hun uitwerking krijgen.

De bewoners kregen tijdens de groepsbijeenkomsten de opdracht om de wijk in geheel te tekenen. Wat opvalt is dat de meeste informanten, op drie na, slechts een beperkt segment van de wijk in hun tekening opnamen. In de geografie zijn talrijke begrippen in omloop die deze alledaagse leefruimte aanduiden, zoals *action space* en *behavior environment* (English & Mayfield 1972). Everitt & Cadwalleder (1972) gebruiken hiervoor het begrip van *home area*, een concept dat zowel verwijst naar geografische dimensies als cognitieve betekenissen. Anderson & Tindall (1972) hanteren het begrip *home range*,

dat duidt op het microruimtelijke gedrag van mensen en de manier waarop zij ruimtes percipiëren en cognitief organiseren. Hieraan verwant is Giddens' conceptie van *locale*: "a physical region involved as the setting of interaction, having definite boundaries which help to concentrate interaction in one way or another" (aangehaald in Farrar 1997:107). Stea (1970) spreekt op zijn beurt over een *territorial cluster*, "enclosing those people frequently visited and the paths taken to reach them". *Home making* wordt met dergelijke concepten opvat als onderdeel van territoriale praktijken waarmee mensen uiting geven aan hun verlangen om ruimte te claimen en in bezit te nemen (Stea 1970:38).

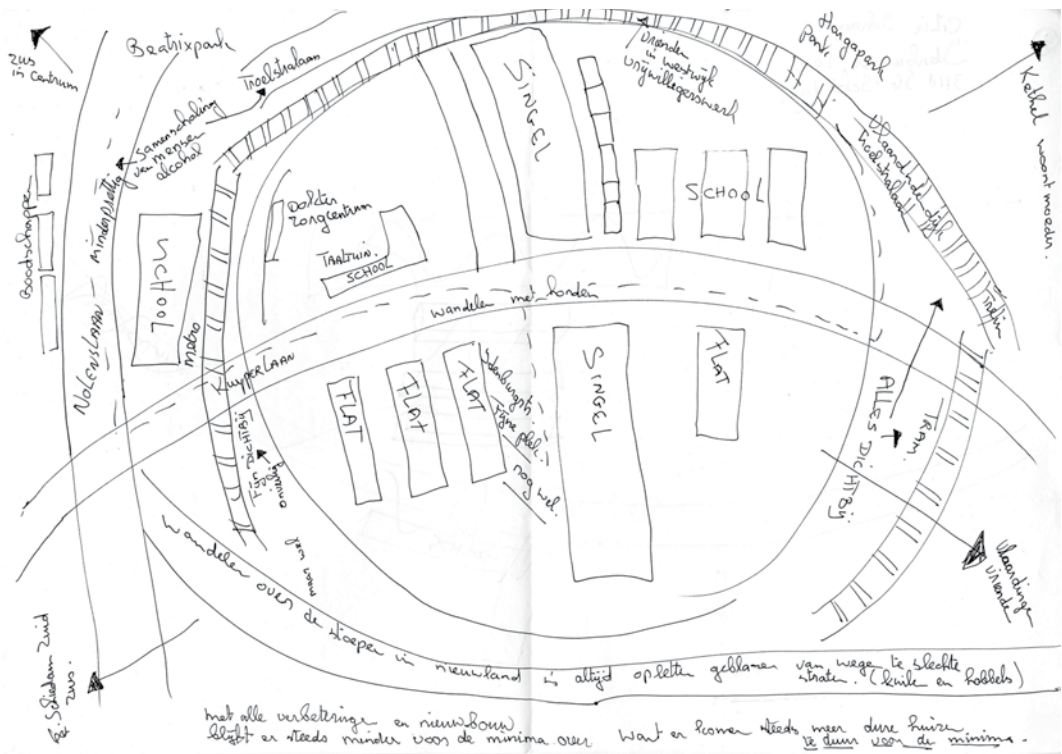

FIGURE 5.3 Wat recht is wordt krom. Narratieve kaart met grensmarkeringen van een gedeelte van Nieuwland.

Dergelijke ethologische begrippen benadrukken het gebruik van ruimte, maar missen een raamwerk voor de studie van processen waarin gedeelde betekenissen binnen groepen zich ontwikkelen en daarmee bijdragen aan patronen van sociaalruimtelijk gedrag (Wilson 1980). De narratieve kaarten, die hieronder behandeld worden, gaan niet alleen over de fysieke omgeving, maar ook over de sociale en symbolische ruimte van een wijk of stad. De kaarten die bewoners van hun leefomgeving tekenden corresponderen dan ook niet altijd met de objectief waarneembare structuur van de wijk. Ze zitten vol

met verdraaiingen en vervormingen. De narratieve kaarten, die hierboven zijn afgebeeld (figuren 5.2 t/m 5.5), laten zien hoe verschillend dezelfde wijk ervaren kan worden. Ze lopen uiteen van min of meer exacte reproducties van de formele plattegrond van de wijk (figuur 5.2) tot sterk vertekende afbeeldingen (figuur 5.3). De kaarten die bewoners maakten tonen ook de verschillende reikwijdtes van de dagelijkse leefwerelden van bewoners, variërend van mobiele ruimt Patronen (figuur 5.4) tot beperkte handelingsruimtes (figuur 5.5). Kaarten verschillen, zoals we hieronder zien, ook in de manier waarop ze zijn opgebouwd en gestructureerd. Sommige bewoners nemen het stratenpatroon van de wijk als uitgangspunt, op andere kaarten zijn elementen losjes of schematisch met elkaar verbonden (cf. Pocock 1976). Dergelijke discrepanties tussen fysieke ruimte en grafische representatie laten zien hoe bewoners de stedelijke ruimte ordenen op basis van vaak moeilijk grijpbare grensmarkeringen. Tijdens interviews en groepsgesprekken ontstond zo een gevarieerd beeld van de naoorlogse wijk als alledaagse leefomgeving. Hieronder maken we een rondgang door Nieuwland waarin een topografie van de alledaagse ruimte wordt gemaakt aan de hand van vier soorten ruimtes: de 'volle' ruimte van intimiteit en privacy, de ambiguïteit van de 'lege' ruimte, de 'hot spaces' van spanning en conflict, en de 'herinnerde' ruimte van geschiedenis en persoonlijke biografie.

FIGURE 5.4 Kaart van de 16-jarige Suzanna, die sinds drie maanden woont in een nieuwbouwwoning in het complex Nieuwe Tuinen. De kaart laat een brede actieradius zien (de routes naar het centrum van Rotterdam en Schiedam, waar ze danst en winkelt) en het lege en onontgonnen gebied van de nieuwe wijk.

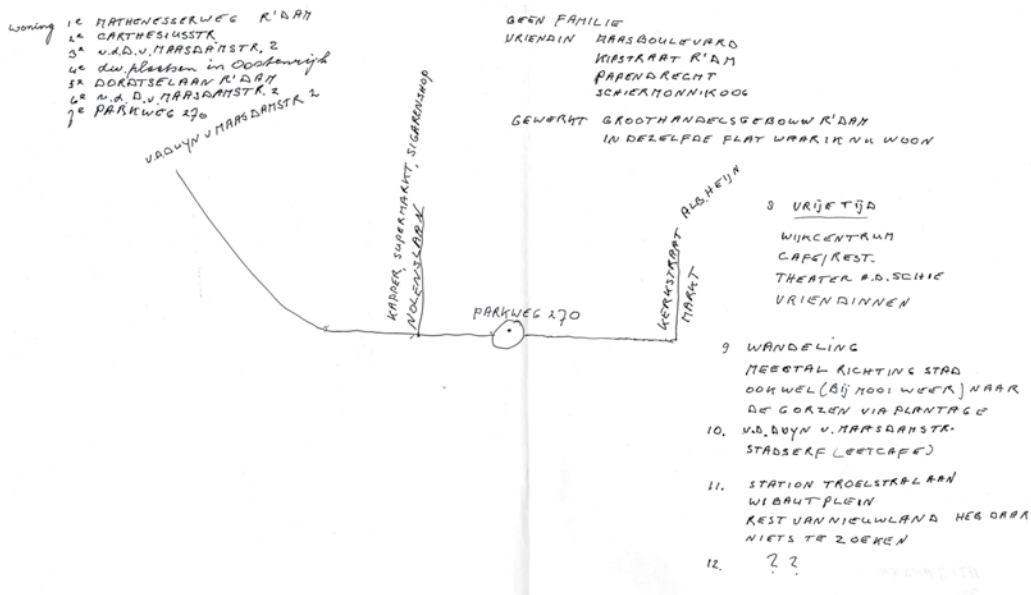

FIGURE 5.5 De alledaagse leefwereld gereduceerd tot één lijn. Kaart getekend door oudere bewoonster van Nieuwland die haar handelingsgebied in de loop der tijd zag inkrimpen.

§ 5.5 Volle ruimte: intimiteit en privacy

Noties van binding en thuis zijn worden hieronder gezien in relatie tot *terrains of belonging*, de verschillende domeinen waarmee mensen zich verwant en verbonden voelen (Fortier 1999:41-42). Om de alledaagse leefwereld van bewoners te onderzoeken wordt de fysiek-ruimtelijke omgeving van een wijk verbonden met hun persoonlijke biografieën. Het optekenen van verhalen is nodig om de aard en complexiteit te begrijpen van het traject dat mensen tijdens hun leven afleggen en hoe dit hun gebruik en perceptie van ruimte beïnvloedt (Winstanley, Thorns & Perkins 2002:819). De narratieve kaarten geven hiermee inzicht in de manier waarop mensen ruimtelijke percepties structureren op basis van episodes in hun leven. Episodes hebben betrekking op de manier waarop mensen zich oriënteren ten aanzien van verleden, heden en toekomst (Gurney 1997:375). De hieronder opgenomen verhalen hebben hiermee altijd een relationele laag. Wanneer bewoners vertellen over hun wijk of buurt verhalen zij ook over hun relaties met burens, familie, vrienden, bekenden en vreemden (Mason 2004).

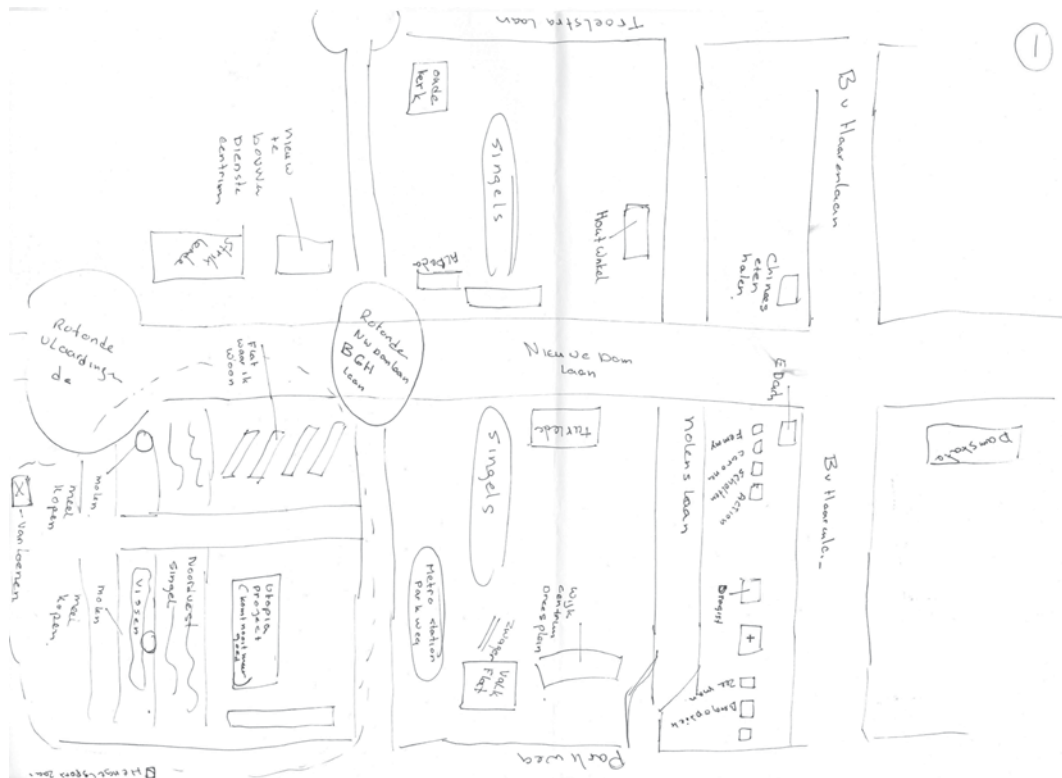

FIGURE 5.6 Nieuwland als een raster van straten, woningblokken, rotondes en natuurgebieden. Kaart getekend door Guus.

Ter illustratie volgt hieronder een fragment uit een groepsbijeenkomst waarin Guus aan de hand van zijn kaart (figuur 5.6) de groep rondleidt door de wijk.

Guus: "Dit is de Nieuwe Damlaan. Dit is de rotonde bij de BGH-laan, hier zo. Dit is de rotonde van de Vlaardingerdijk. Dit zijn, schuin, vier flats. In die derde, daar woon ik. Bij Nel in de flat. Dit is de Noordvestsingel. Dat vind ik een heilig stukje, want daar zit ik vaak te vissen".

Groep: "Wat is het adres dan waar je woont?"

Guus: "Dat is deze flat hier" [wijst aan op kaart].

Groep: "Wat is je adres?"

Guus: "Damlaan. Dus die flats staan tussen de Damlaan en de Nieuwe Damlaan. Bij de Kwikfit, daar zo. Dit is het vreselijk mooie Utopia-project [niet gerealiseerd renovatieproject]. Ik heb er ook bij gezet: "Komt nooit meer goed". Groep: "Het blijft Utopia" [gelach].

Guus: "Nou, hier heb je dan die verzaak waar die mevrouw [de vorige spreker] het over had. Van Loenen, waar ik nog wel eens een keer kom. De molens, om meel te kopen. Dit is het metrostation Parkweg en hier zo zit dan de Troelstralaan. Dit zijn de singels.

Als ik hier 's avonds tussen loop dan loop ik meer rond te kijken dan dat ik voor mij uit kijk, want er lopen meer Turken en ik durf er bijna niet meer te lopen. En dit is het dienstencentrum. Dit is de torenflat, wat hiernaast zit, en daar zit mijn zwager in. En hier heb je Damstaete [bejaardenhuis]. Dat is tegenover het politiebureau. Daar hebben mijn schoonouders gewoond, maar die zijn nou verhuisd, want die zitten nou in de Beukenhof. Hier zo, bij de begraafplaats”.

[gelach in groep]

Guus: “Dan heb je hier op de Nolenslaan een houtwinkel waar ik nog vaak kom. En dan is dit de Nolenslaan bij de rij winkels waar ik kom en hier de hengelsportzaak, waar ik altijd kom en dan heb je het wel zo'n beetje gehad”.

Groep: “Ga je daar de vis kopen?”

Guus: “Nee, die ga ik zelf vangen. Ik heb wel mijn attributen nodig. Nou, dat was het voor mij wel zo'n beetje. Verder kom ik uit Rotterdam en ...”.

Groep: “Veel mensen weten ook niet dat dat andere stuk ook nog Nolenslaan heet. Dat weten ze vaak niet”.

Guus: “Nou ja en dan hier ehh, hier zit dan nog ...”.

Arjan: “Nee, tot aan het Wibautplein”.

Groep: “Ja, ja”.

Guus: “O, hier zo heb je dan nog de apotheek zitten, op de 's Gravenlandseweg. Dit is nu het dienstencentrum, tijdelijk, wat nu op de BHG-iaan zit. En dan heb je hier, hier komt het nieuwe te staan. Dus dan moet dat, dat moet volgend jaar klaar zijn, weer terug zijn, maar dat moet ik ook nog zien. Het gaat wel hard momenteel, ja. Maar ze zijn aan het bouwen. Eindelijk!”.

Groep: [onverstaanbaar]

Guus: “Ja, die komen er boven ja, maar die komen in een hele kleine vorm terug.

Er komen maar twee biljarttafels terug van de vier. Dat vind ik wel erg jammer. Maar ik zeg, echt hier zo bij die singeltjes hier, achter dat stationnetje zal ik maar zeggen, dat is als wij van de VBO terugkomen. Dan ga ik al helemaal achterom, want er wordt al gelijk gekeken met een brede grijns. Als je maar even je ogen op slaat dan komen ze al naar je toe. En ik ben ook half invalide nou, dus ik durf niet zo erg meer”.

Groep: “Wij hebben ook hangjongeren aan de overkant gehad, maar als ik die zie of hoor dan denk ik ...”.

Guus: “Ik zeg al: ‘Wij zitten in een stukje niemandsland ...’”.

Arjan: “Nee, mevrouw, nou dan laten ze je gewoon niet door ...”

Guus: “Ik zit dan op een stukje niemandsland gelukkig, want die vier flats waar wij dan wonen, daar heb ik geen last. Want ik woon er heerlijk. Ze motten me ook eruit dragen, want ik gaat er ook nooit meer weg. Ze zijn nou opgeknapt door Woonplus [de woningcorporatie]”.

Victor: “Dan heb je nog tien jaar”.

Guus: “He? Nee, nee, nee. Wij hebben de zekerheid dat we er meer [jaren] zitten. Anders hadden ze dat niet meer gedaan. We hebben zelfs cv-ketels en alles gehad. Het staat zeker nog twintig jaar. Ja, dan zien we wel”.

Groep: “Inderdaad”.

Guus: "Dan mag je misschien ook naar het oude mannenhuis, dus dan maakt het niet meer uit".

In het bovenstaande fragment maakt een bewoner aan de hand van een aantal plekken een rondgang door de wijk. Op de kaart is een beperkt fragment van de wijk afgebeeld, dat aan weerszijden begrensd wordt door doorgaande straten die bewoners vaak als onveilig benoemen. Binnen het raster van doorgangswegen, zijstraten, singles en rotondes zijn enkele natuurgebieden genoteerd, waarover de bewoner met affectie spreekt, zoals de visvijvers en de Vlaardingerdijk, een geaccidenteerd terrein dat Nieuwland scheidt van het stadscentrum. Naast deze structurele elementen benoemt de informant op de kaart ook winkels en voorzieningen die zijn geruikersruimte markeren, zoals de verfzaak, houtwinkel, hengelsportzaak, apotheek, garage, biljartgelegenheid en begraafplaats, waarnaar zijn schoonouders "verhuisd" zijn. Onderaan de kaart zijn twee molens getekend, die de grens tussen de wijk en het stadscentrum markeren. Op de kaart zijn, met uitzondering van het bejaardenhuis, twee torenflats, het complex van woningen waar de informant zelf woont ("bij Nel in de flat") en de "Valk Flat" van zijn zwager, geen woningen getekend.

Narratieve kaarten bevatten topografische elementen, zoals straten, pleinen en natuurgebieden, maar ook subjectieve noties zoals ervaringen en evaluaties van ruimte. Zo sprak Guus met affectie over plekken die hem een gevoel van rust en intimiteit verschaffen, zoals het "heilige stukje", de vijvers aan de singel waar hij vaak gaat vissen, en het "stukje niemandsland", waar hij "nooit meer weg" wil. Dergelijke connotaties worden gebruikt in oppositie met elementen die deze rust verstoren, zoals de rondhangende jongeren "aan de overkant". Dergelijke opposities tussen rust en afscherming (de eigen flat, de vijvers, de begraafplaats) en mobiele plekken (het metrostation, een bedrijvige straat) en tussen gevoelens van affectie ("heerlijk", "heilig") en afkeer van ongewenst gedrag en als gevaarlijk aangemerkte plekken zijn terugkerende elementen op kaarten en tijdens conversaties. Narratieve kaarten zijn hiermee opgenomen in collectieve ervaringen en herinneringen. In het bovenstaande fragment zien we bijvoorbeeld hoe naar aanleiding van de kaart een gesprek ontstond over de vernieuwing van de wijk. Bewoners laten zich, enigszins cynisch, uit over hun gevoelens van onzekerheid over het wonen in een herstructureringsgebied en veranderingen die het tij kunnen keren, zoals in de verwijzing naar "het nieuwe", een nieuwbouwcomplex dat indertijd nabij het plein gerealiseerd werd, maar dat op de kaart nog geen vorm heeft of naam draagt, en het iconische Utopia-complex, waarover besmuikt gezegd werd dat het "nooit meer goed" komt.

Informanten nemen bij het tekenen van een kaart niet altijd de stedenbouwkundige structuur van de wijk als uitgangspunt. Op de kaart van Achmed bijvoorbeeld, een Turkse man van middelbare leeftijd die sinds drie jaar in Nieuwland woont, zijn enkele in zijn ogen markante gebouwen afgebeeld (figuur 5.7). De gebouwen zijn schuin van boven getekend en staan los in de ruimte, hoewel enigszins gepositioneerd op basis

van hun ligging in de wijk. Linksboven is de “Turkse moskee” afgebeeld, een gebouw dat op de meeste andere kaarten ontbreekt. Achmed, die zichzelf omschrijft als “modern” en “gematigd”, omschrijft het gebouw als een “zwartekousenkerkmoskee”, een benaming die onder de aanwezige bewoners tot discussie leidde over de in hun ogen prominente aanwezigheid van de islam in Nieuwland. Onderaan de kaart staan drie molens en het water van de Noordvestsingel, die Nieuwland van de binnenstad scheiden. In het midden van de kaart zijn vier appartementencomplexen getekend. De derde flat van rechts, herkenbaar aan de ingekleurde balkons aan de straatzijde, is de flat waar de informant zelf woont. Op de kaart zijn verder ook twee schoolcomplexen en drie kerken getekend. De kaart laat, zowel in de positionering van gebouwen als het perspectief van waaruit ze getekend zijn, zien hoe elementen in de stedelijke ruimte worden uitgelicht en verbijzonderd. “Wat mij opvalt zijn bijzondere gebouwen”, zo verklaart Achmed. “Kijk, ik kan een aantal woningen tekenen maar dat zegt voor mij niets. Er zijn duizenden woningen. Voor mij zijn mooie plekjes meer bijzonder”.

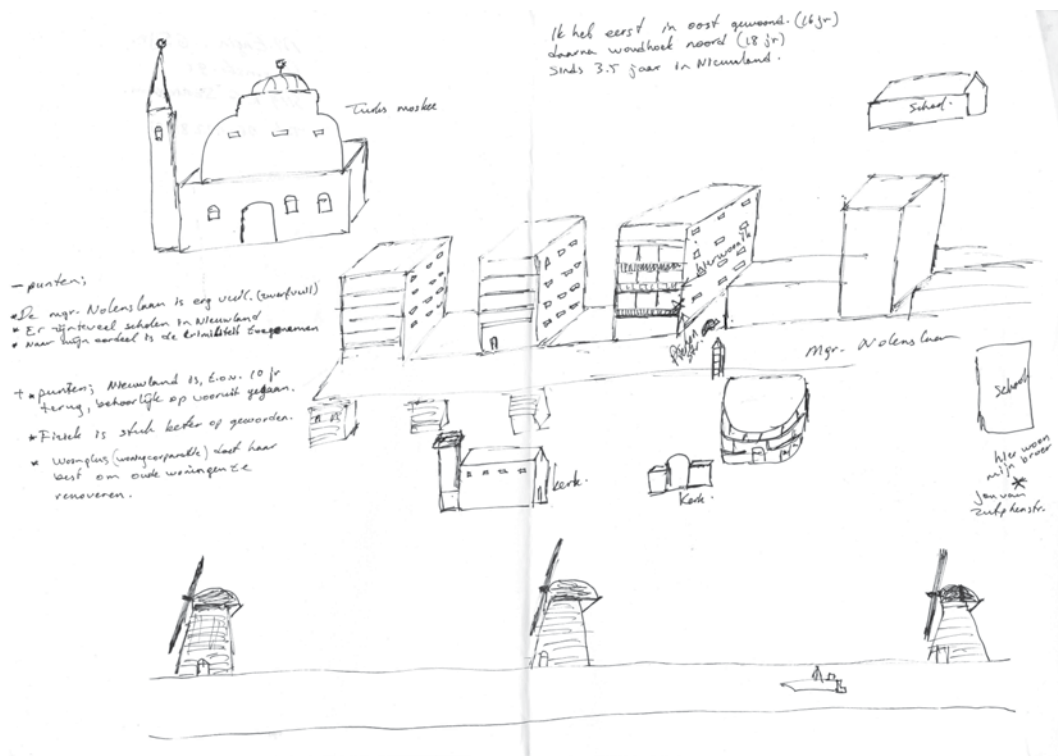

FIGURE 5.7 Kaart van Achmed, een Turkse man die de wijk voorstelt als een verzameling op zichzelf staande landmarks die losjes in de ruimte zijn gepositioneerd.

Ook op de kaart van Nejla, een 35-jarige Turkse vrouw, zijn specifieke objecten uitgelicht en vanuit afwijkend perspectief getekend (figuur 5.8). Nejla heeft haar tekening in tweeën gesplitst. Het bovenste gedeelte laat een deel van Nieuwland zien, waar haar huidige woning ligt, het onderste deel twee straten in De Gorzen, een wijk in Schiedam-Zuid waar de informant vijftien jaar woonde. Op de kaart zijn specifieke elementen uitgelicht: bomen, grasvelden, pleintjes, een kerk, winkelcentrum en het wijkcentrum waar de informant vaak komt. De “huisjes” onderaan de kaart zijn getekend vanuit zijaanzicht en met puntdaken. Nejla omschrijft haar oude wijk als een “apart dorp”, waar bewoners intensief contact met elkaar onderhielden. In beschrijvingen van Nieuwland daarentegen refereert ze herhaaldelijk aan de “chaos” op het kruispunt voor haar deur, waar veel ongelukken gebeurden, en het drugsverkeer in haar straat. Ze verwijst ook naar veranderingen in de sociale compositie van de wijk, zoals de “Hollandse” burens die plaats maakten voor Turkse gezinnen die volgens haar “rotzooi” naar buiten gooiden en hun kinderen tot laat in de avond op straat laten spelen. Deze associaties leidden in de groep tot consensus over het gebrek aan toezicht van allochtone ouders en hun gebrekkige participatie in buurtactiviteiten.

FIGURE 5.8 Kaart van de Turkse Nejla, die in twee delen is opgesplitst: haar huidige woongebied in Nieuwland (boven) en voormalige woonwijk in de Gorzen (onder).

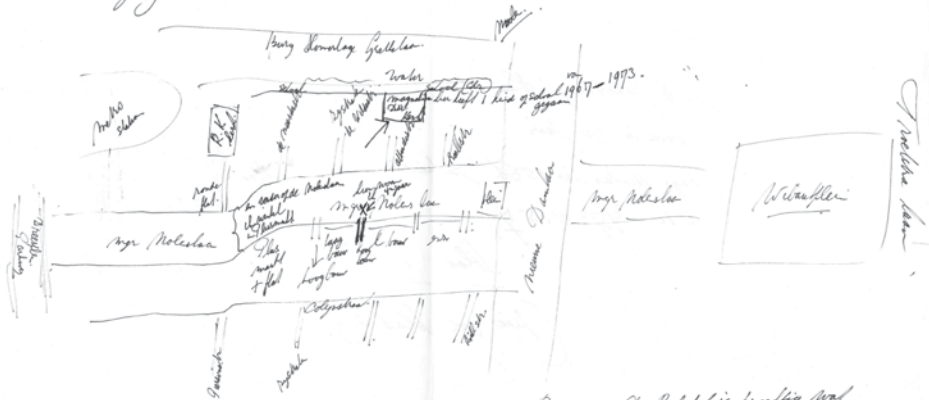
De narratieve kaarten zijn, zoals bovenstaande voorbeelden laten zien, gemotiveerd door de persoonlijke leefwereld van bewoners, zoals die vorm krijgt in dagelijkse activiteitenpatronen en waarmee zij een mate van vertrouwdheid uitdrukken. Bewoners associëren de plekken waar zij zich thuis en op hun gemak voelen met een behoefte aan afscherming en privacy. Termen als “eiland” en het “heilige stukje” beschrijven meestal plekken die zich in de luwte van de wijk begeven. Bewoners refereren ook vaak aan ‘groene’ plekken in de stad, zoals een speeltuin of het park aan de rand van de wijk. Het zijn plekken die een weg uit de drukte van de wijk bieden, zoals voor Adrienne, die opgroeide tussen de “straattegels en stoeptegels” in het centrum van Rotterdam.

“Wat mij opvalt en dat is heel positief van Schiedam is dat het ontzettend groen is. Als je komt vanuit Rotterdam en je komt Schiedam binnen: overal bomen, struiken, groen, parken (...) Het is in ieder geval iets anders dan straattegels en stoeptegels, zoals je alleen maar in Rotterdam ziet. Wat ik fijn vind is dat de wijk heel dicht bij de polder zit. Je bent er zo uit en je gaat de polder in en gaat zo heerlijk twintig kilometer fietsen”.

Bewoners projecteren gevoelens van rust en comfort niet alleen op plekken maar ook op routes en verbindingen. Figuur 5.9 laat twee tekeningen zien van Eva, een zeventigjarige bewoonster van Nieuwland. Eva besteedde ruim twee uur aan het tekenen van haar kaart, die ze gedurende de avond steeds aanvulde naar aanleiding van thema's die in de groepsdiscussie ter sprake kwamen. Aangezien de informant moeite had om haar gedachten en associaties grafisch te vertalen heeft zij deze vaak in geschreven vorm op papier gezet. Hoewel ze lange tijd in Nieuwland woont is op haar kaart slechts een beperkt gedeelte van de wijk weergegeven. Het bovenste gedeelte van de kaart omvat het gebied rondom de Nolenslaan, een winkelstraat waar de informant woont en haar boodschappen doet, en de driekamerwoning waar ze vijf jaar met twee kinderen woonde. Het gebied is met oog voor detail getekend, waarbij vooral het patroon van straten en zijstraten gevolgd wordt, maar bevat geen aanduiding van woningen. Het oostelijk deel van de wijk is niet in de tekening opgenomen omdat de informant zegt daar nooit te komen en het daarom ook niet als onderdeel van de wijk beschouwt. Tijdens de bespreking van haar kaart vertelt Eva over haar gevoel van vertrouwdheid met de buurt.

“Ik rij met de auto als ik thuis kom. En dat zeiden ze: ‘Joh, je moet een garage nemen!’ Maar dat ga ik echt niet graag doen, want nou stap ik voor de deur uit bij de hoogbouwflat. En dan kijk ik of het rustig is, of ik zie nog een Turkse familie en dan voel ik me rustig, want dan gebeurt er niets en dan schiet ik zo naar binnen. Maar die garage! Daar achter in die zijstraat heb je een garage, daar zou ik niet in durven. Stel je voor dat er iemand met me meekomt! Maar ik kan geen slechte plekken noemen, omdat ik 's avonds niet op straat loop”.

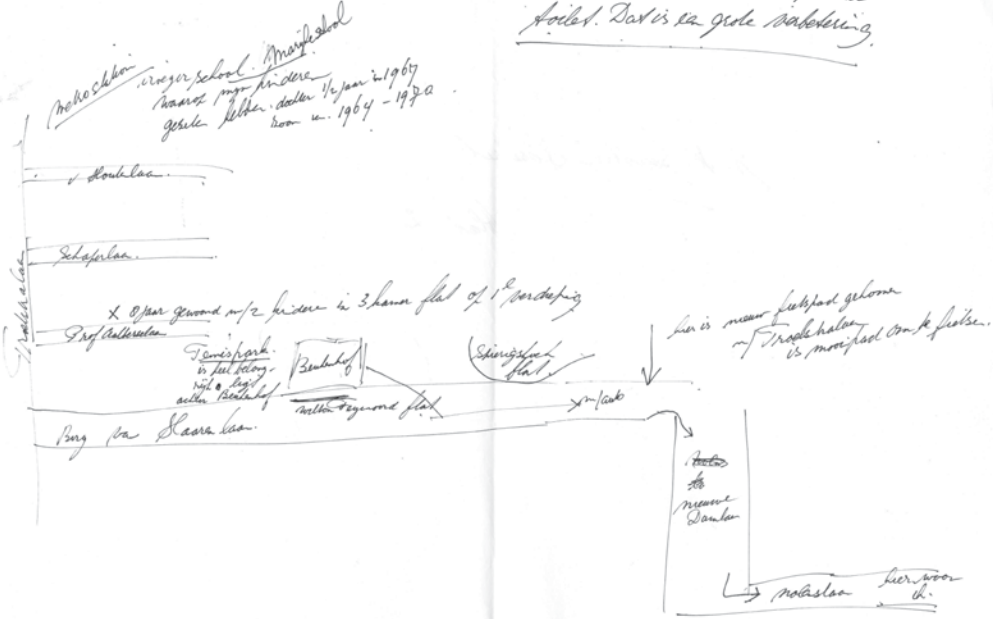
De metro is een prachtige barokke bouw aan Meentland in Rotterdam & Hydrant
 is de belangrijkste van Meentland.

25) Nije tijl bezig doe bieder Meentland
 de handel met cas. langs de scholen
 v. metro slaken in Meentland
 das is bewijzig a/d Molenaar.
 en in Beatrix park.

Bevestigings De Beatrix is prachtig met
 de natuur behaft. In middel gang van
 de kerk, als id. bij mij. men gewast
 dan, die dan begraaf is.
 Edele bevestigings plaatsen bij is
 met Molenaar mij.
 Mij. bouw is de Molenaar.

In komt in het Beatrix park opabaar
 foelst. Dat is een grote bevestiging.

2

FIGURE 5.9 De wijk als handelingsruimte. Kaart van Eva, opgesplitst in twee delen, waarin alleen het westelijke deel van de wijk is opgenomen.

De gevoelens van vertrouwdheid, die de informant verwoord, zijn verbonden met dagelijkse routines zoals het parkeren van de auto en de herkenning van buurtgenoten op straat. Op de tweede kaart is de route getekend die de informant regelmatig bewandelt. Hierover zegt zij:

“Als ik wandel, dan wandel ik altijd hier, langs die scholen. Daar is een pad naar de metro toe. Dat is een heerlijk pad. Dat zijn bomen en als het warm is dan loop ik gewoon lekker in mijn eentje (...) Ik wandel ook graag in het Beatrixpark (...) Ik fietste er vroeger maar nu mijn man ligt er begraven, in de Beukenhof. Ik weet niet of jullie er wel eens komen, maar dat is een prachtige natuur. Het is schitterend en ik wandel daar graag. Als het zomer is en ik even bij mijn man geweest ben, even bloemen water geven, dan loop ik daar gewoon lekker rond te wandelen”.

De intimiteit van een buurt wordt behalve door plekken en routes ook gemaakt door de mensen die er wonen. Bewoners verhalen in hun kaarten ook altijd over vormen van sociabiliteit die het leven in de wijk, vroeger en nu, kenmerken. Zo spreken bewoners naar aanleiding van de kaart van Adrienne over de verschillen tussen buurtcontacten in Nieuwland en Rotterdam.

Adrienne: “Ik woon in Dalsland. Ik heb mijn burens allemaal genoemd [op de kaart], waar ik contact mee heb. Twee van het rijtje van zes niet. En de rest eigenlijk wel en dat is goed contact. Wij spreken elkaar aan in de buurt, groeten elkaar, komen niet bij elkaar binnen, dat dus niet. Maar wel op straat, je spreekt elkaar”.

Groep: “Dat heb je in Rotterdam wel, he? Want dat miste ik toen ik hierheen kwam”.

Adrienne: Wij groetten elkaar allemaal wel in de wijk, dat is waar”.

Groep: “Ja, nee. Tenminste bij ons in Rotterdam was het zo: dan de ene avond bij die, dan de andere avond bij die”.

Adrienne: “Nee, dat is niet belangrijk. Dat vind ik ook niet belangrijk. Ik vind wel dat ik op mijn burens moet kunnen bouwen als het nodig is, maar niet dat ik daar nu dagelijks binnen hoeft te zitten, dat hoeft van mij dan weer niet”.

Bewoners zeggen contacten met burens te appreciëren maar ook gepaste afstand te houden. “We hebben een leuk contact”, zegt een oudere bewoonster, “iedereen praat met elkaar, maar we overlopen elkaar niet”. De Turkse Nejla zegt over de contacten tussen haar buurtgenoten:

“Ik woon hier. Dat huis [wijst naar tekening] lijkt nergens op, maar het huis is in een punt gebouwd. Drie etages, een tuin (...) Ik voel me prettig in de straat. We zitten allemaal in de tuin. We praten, op een enkeling na, met elkaar. We helpen elkaar. Als er eens wat is, met vakantie. Een ander verzorgt de vogeltjes. Ik heb niet gemerkt dat mensen bij elkaar binnenkomen. Dat niet, maar wel als we elkaar buiten tegenkomen dat we allemaal een praatje maken. Aan de overkant, die mevrouw die is er komen wonen toen het gebouwd werd, twaalf jaar geleden. Die ziet het wel achteruit gaan.

Ik heb daar geen erg in, want ik woon er pas twee jaar. Maar zij zegt: 'We woonden allemaal met Nederlanders en nou komen er daar donkere mensen en daar een Nederlander die weggaat. En dan zitten er drie, vier goeie tussen en dan weer twee die het verpesten voor een ander'. Waar je je voor schaamt als je zelf Turk bent of zelf uit Suriname komt. Dat ze het bederven voor de ander'.

Tijdens de groepsgesprekken ontstond tussen deelnemers consensus over de omgangscodes die het sociale leven in de wijk volgens hen kenmerken. Buurtgenoten helpen elkaar in tijden van nood, groeten elkaar op straat en in de winkel, maken een kort praatje, maar houden ook op gepaste afstand tot elkaar. Het zijn vormen van *latent neighborliness* (Keller 1968:32), die zich bewegen in een subtiel evenwicht tussen openheid en intimiteit, zoals dat ook in het gedrag van 'intieme vreemden' in het sociale verkeer in publieke ruimte is waargenomen (Blokland et al. 2005). Bewoners drukken tegelijkertijd ook hun onvrede uit over groepen die zich niet aan deze codes conformeren. Afwijkend gebruik van publieke ruimtes, zoals het rondhangen op straat, het plaatsen van een bankstel op de stoep of in de voortuin of het organiseren van een barbecue op binnenplaatsen, worden collectief veroordeeld als ongepast gedrag.

In de verhalen van oudere bewoners overheersen sentimenten over het verlies van omgangsvormen die hun gevoel van vertrouwdheid met de buurt bedreigen. Op de kaart van Willem wordt zichtbaar hoe dergelijke sentimenten doorwerken in de perceptie van ruimte. De kaart is een minutieuze representatie van de wijk, die de plattegrond van Nieuwland nauwkeurig volgt (figuur 5.10). De informant besteedde dan ook ruim twee uur aan de tekening, waarbij hij tijdens de bijeenkomst met een schuin oog en oor de verhalen van andere bewoners volgde. Rechtsonder op de kaart is het woongebied van de informant afgebeeld, dat hij omschrijft als een "bevoorrecht hoekje" waarvoor hij "moet knokken om het goed te houden". "Als je het goed bekijkt", zegt hij, "is het een hele fijne buurt". De openbaar vervoersnetwerken zijn dichtbij, de oude binnenstad ligt om de hoek en de wijk is vol met "groen en water". Op de kaart zijn ook verschillende waterlopen getekend, die wijzen op een oriëntatie op natuurlijke elementen in de wijk. De kaart is verder aangevuld met aantekeningen, die normatieve verwijzingen bevatten naar het slechte onderhoud van groenstroken en de veranderende sociale samenstelling van de wijk. Links op de kaart zijn de contouren van een nieuwbouww gebied weergegeven, dat de informant omschrijft als een "hoek", waar "best wel mensen zitten die een baan hebben, die ambitieus zijn, die geslaagd zijn in de samenleving". "Dat zijn bijna allemaal allochtonen", zegt Willem, "maar dat zijn toch mensen die het niveau van de wijk omhoog halen". Op de kaart spreekt de informant zich echter ook uit over ontwikkelingen, zoals de "islamitische concentratie", die de reputatie van de wijk in zijn ogen bedreigen.

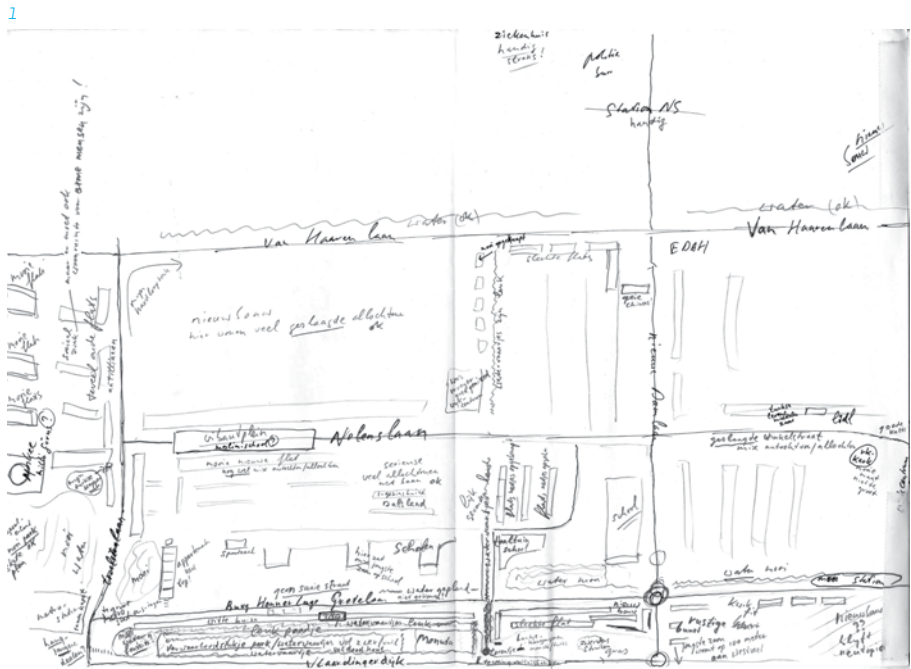

FIGURE 5.10 Een grafische representatie van Nieuwland, getekend door Willem, die de bestaande plattgrond van de wijk nauwkeurig volgt. Onderaan de kaart het dicht beschreven woongebied van de informant.

“Zo’n moskee en zo’n school. Dat gaat toch steeds meer islamitische mensen aantrekken en op een gegeven moment kom je over een bepaalde grens heen, hè? Als dat zeventig procent wordt dan gaan die dertig procent autochtonen, die gaan dan weg, want die vinden het dan niet meer prettig en dan heb je gewoon straks een islamitisch getto (...) En die islamitische mensen die er wonen, die vinden het allemaal wel prettig, maar ik denk niet dat we dat moeten hebben”.

Verderop in zijn verhaal duidt de informant echter ook op positieve aspecten van etnische diversiteit, die hij in zijn leefomgeving waarneemt, zoals de dynamiek van kleine bedrijvigheid in de wijk.

“Ik ga zelf bijvoorbeeld graag naar die multicultibakker op de Nolenslaan. Dat is een hele goede bakker. Ik ga naar een Turkse kapper. Mijn vrouw heeft laatst Turkse sieraden gekocht bij een winkeltje aan de Parklaan, de Parkweg. Ja, en dat is echt van niveau. Dus als er wat welgesteldere Turken komen, krijg je ook wat betere winkels. Nou, dat is toch prima, als je daar mooie sieraden kunt kopen die je verder nergens kunt kopen! Ik vind ‘t mooi. De Turkse levensmiddelenzaak aan de Nolenslaan, daar kun je een heleboel dingen kopen die je verder nergens kunt kopen in Schiedam. Bepaalde kruiden en dingetjes en zo, dat hebben ze allemaal. De Nolenslaan vind ik eigenlijk op dit moment een best geschikte winkelstraat, van alles wat, Nederlandse zaken”.

De wijk van vroeger speelt, zoals we hierboven zagen, een belangrijke rol in de verbeelding en uitdrukking van een collectieve gemeenschap, aangezien deze voor velen een gevoel van veiligheid en support vertegenwoordigt die zich over langere tijd ontwikkeld heeft. Bewoners refereren daarbij vaak aan sociale verbanden die het leven in de wijk vroeger kenmerkten. In hun herinneringen van de wijk van vroeger drukken zij een voorkeur uit voor ruimtes die vol leven en activiteiten zijn. Ruimtes die niet bewoond of gebruikt worden vaak als onveilig gezien. In hun evaluatie van de huidige wijk keert dit zich opmerkelijk genoeg om: drukke en chaotische plekken worden gemeden, rustige plekken opgezocht.

De emotionele identificatie met plekken handelt niet alleen over de eigen woning en het erf maar heeft ook betrekking op de *sacred structures* in een wijk, ogenschijnlijk modale plekken, zoals winkels en restaurants, die het dagelijkse leven in een wijk mede structureren (Manzo 2003:50). Tijdens interviews verhalen bewoners vaak over dergelijke “regularized settings for activities and interactions” (Fried 2000:195), die voor hen binding met lokale en territoriaal gewortelde gemeenschappen symboliseren. Het zijn plaatsen die als ‘nuclei van sociale solidariteit’ (McDonogh 2003) fungeren, waar bewoners en gebruikers de buurt als gezamenlijk territorium construeren.

Herinneringen aan een collectief gevoel van thuis komen, zoals we hierboven al zagen, deels voort uit een begrip van elementen die deze vormen van collectiviteit bedreigen. Oudere bewoners in Nieuwland vertellen vaak hoe Nieuwland in de loop der jaren is

veranderd. Zij zien sociale verbanden uit de wijk verdwijnen door het uiteenvallen van de oorspronkelijke arbeidersgemeenschap en de komst van migrantengroepen. Dergelijke sentimenten en conflicten openbaren zich het sterkst in de publieke ruimtes en sociale ontmoetingsplaatsen van een wijk, zoals winkels, pleinen en buurthuizen. Dergelijke semi-publieke settings fungeren, zoals we hieronder zien, als locales waar verhalen en mythen worden verteld en doorgegeven. Verwikkelingen rondom een sigarenzaak aan de Troelstralaan laten zien hoe loopjes uit de buurt verdwijnen. De winkel van Elly is een ankerplaats waar passanten en buurtbewoners elkaar treffen om te schuilen en een praatje te maken.

De sigarenzaak van Elly en het loopje dat uit de wijk verdween

De sigarenwinkel van Elly ligt in het midden van de Troelstralaan, een straat die voert van het nieuwbouwcomplex Nieuwe Tuinen tot aan de metrohalte. De straat heeft een slechte naam. Bewoners refereren vaak aan groepjes jongeren die de straat bevolken. Aan de Troelstralaan zijn naast de sigarenwinkel een frituur en een restaurant gevestigd. In de straat ligt ook de buurtpost van een van de drie complexbeheerders van Nieuwland, de iedere werkdag kantoor houdt in de wijk.

Het is een koude ochtend in december. De winkel van Elly oogt smal en klein. Aan de wand bij de deur en voor de lange toonbank staat een rek met tijdschriften en kranten. Aan de andere kant van de winkel is een kantoortje ingericht met een bureau, computer en directeurstoel. Vanaf het bureau kun je de winkel in kijken, al is het zicht beperkt. Aan de linkerwand van de winkel staat de voorraad met snoep. In de ruimte zijn verder nog een kachel en een paar dozen geplaatst. Op de plank boven het bureau staan foto's van Elly's overleden man en haar kleinkinderen. Er hangt ook een foto van haarzelf, van jaren geleden, poserend voor een vakantiehuis in de Loire, waar ze eens met haar man op vakantie is geweest. Sinds het overlijden van haar man beheert Elly de winkel alleen. Ze woont in een seniorenflat op loopafstand van de sigarenzaak.

Sinds de winkel doelwit was van een gewelddadige overval durft Elly niet meer alleen achter de toonbank en met gesloten deuren in de winkel te staan. De overval vond tweeënehalf jaar geleden plaats, nadat ze het jaar ervoor al was geconfronteerd met een ramkraak. Om zeven uur in de ochtend stonden twee Slavisch ogende mannen in de winkel, een ervan had de dag ervoor nog onrustig om een pakje sigaretten gevraagd. Elly vertrouwde het niet, maar stond niet dicht genoeg bij de alarmbel onder de toonbank om de politie te waarschuwen. De man handelde met grof geweld. Elly werd volgens haar de lucht in geslagen. Ze kon geen weerstand bieden en raakte door de klap bewusteloos. Een echtpaar aan de overkant van de straat was ooggetuige. De buurman vertrekt namelijk iedere ochtend om zeven uur naar zijn werk en met zijn vrouw zwaait hij dan nog even naar Elly. Bij de winkel aangekomen waren de mannen reeds verdwenen en trof het echtpaar haar gewond achter de toonbank aan. Elly vertelt dat

de politie verbaasd was dat ze slechts een paar gekneusde ribben had overgehouden aan de overval. "Het had gezien de klap veel erger met mij af kunnen lopen", zegt ze. "Ik ben er ook van overtuigd dat als de burens mij niet hadden gezien ik er nu niet meer zou zijn geweest". De overval is vastgelegd op camera. Het beeld was helder, maar de politie houdt zich niet meer met de zaak bezig. Sinds de overval is Elly op zoek naar iemand die haar zaak wil overnemen. Ze is in gesprek met een Antilliaanse man en zijn financiële adviseur, maar de onderhandelingen verlopen moeizaam. Eén keer in de week komt een oudere buurvrouw, Greet, tegen betaling een ochtendje helpen. De winkel sluiten wil ze vooralsnog niet. "Ik hoop hier nog wel wat geld aan over te kunnen houden", zegt ze. "Als ik de winkel zomaar sluit dan lijdt ik er straks nog verlies op". Elly zet koffie in het kleine keukentje aan de achterzijde van de winkel. Ze draait af en toe een sigaret, maar legt die neer als er een klant binnenkomt. Achter de toonbank en bij de kassa staat een asbak. Elly kent bijna iedere klant van gezicht, zowel de scholieren als de oudere bezoekers.

Een oudere man komt de winkel binnen. 'Schipper Kees', zoals Elly hem noemt, is een oude zeeman. De man heeft een ruig en doorleefd uiterlijk, maar is ondanks zijn leeftijd van 72 jaar nog gespierd. Hij rookt niet en loopt, anders dan de meeste oude mannen die de winkel bezoeken, fier de winkel in. Kees is ook, anders dan de meeste klanten, niet uit Nieuwland afkomstig. Hij wacht met betalen totdat de klant, die net na hem de winkel in is gekomen, wordt geholpen en is vertrokken. Daarna geeft hij Elly, zonder iets direct te bestellen, een briefje van vijf Euro en wat muntgeld. Elly loopt met het geld naar haar kantoortje en blijft enige tijd weg. Als ze terug komt zegt Elly dat hij morgen nog maar even terug moet komen omdat ze thuis iets na moet kijken. Kees vindt het allemaal best. Vanuit het kantoortje reikt ze hem een *Troskompas* aan. De gids wordt door Kees zonder omhaal van woorden aangenomen.

Kees verhaalt over de tijd dat hij op de Holland-Amerika Lijn voer. Hij vertelt over de drank die onder de matrozen rijkelijk vloeide, de panty's die ze in de jaren vijftig voor de Latijnse dames meenamen en met dat handeltje wat geld bij verdienden. De matrozen schnabbelden bij door de verkoop van een kleine hoeveelheid van de vracht. En dan waren er de vrouwen. "Je kon in Indonesië voor 100 roepie trouwen en voor 150 weer scheiden", zegt Kees. "Hoe vaak ik getrouwd ben? Nou, een keer of drie".

Rond het middaguur komen twee jongens het winkeltje van Elly binnen. De één, een gespierde jongen van ongeveer dertien jaar, vraagt om een chocoladereep. Hij draagt een grote donkergekleurde winterjas van stof en met een bontkraag. Zijn vriend is een stuk kleiner en houdt zich wat op de achtergrond. De grote jongen bestelt een Bountyreep.

"Moet je niet op school zitten?", vraagt Elly.

"Nee", zegt de jongen, "vanaf het vijfde uur is de les uitgevallen."

Elly kijkt hem indringend aan, turend over haar bril. "Echt waar?"

“Echt waar”, zegt hij. De jongen lacht.

Enige tijd later wandelen een jongen en een meisje uitbundig lachend de winkel binnen. Het meisje komt voor een buskaart. Ze heeft een donkere huid en lange donkere krullen. De jongen heeft lange haren die voor zijn ogen hangen. Zijn gezicht is oneffen en flets. Hij pakt het meisje bij haar middel vast.

“Zeg nu eens tegen haar dat ze mijn vriendinnetje moet worden”, zegt hij.

Elly lacht.

“Dat gaat niet gebeuren, dat weet je toch?”, zegt het meisje zonder geïrriteerd te raken en op een wat ouderlijke toon.

Het stel verdwijnt even druk pratend weer uit de winkel. Elly vertelt dat de jongen en het meisje “van de Lindehof” zijn, een in Nieuwland gevestigde school waar moeilijk lerende en moeilijk opvoedbare kinderen intern verblijven. Elly kent de meeste kinderen van gezicht. Ook de begeleiders komen regelmatig bij haar in de winkel. Sommige mensen in de buurt klagen vaak over overlast, maar zelf is ze op haar gemak bij de kinderen. “Ik heb doorgaans geen last van ze en ken een aantal mensen van de leiding inmiddels ook”, zegt ze. “Dat zijn leuke mensen”.

In de winkel is plotseling een doffe klap te horen. Het geluid komt van buiten, ergens aan de voorkant van de winkel. Elly vloekt en loopt direct om de toonbank heen naar de deur. Als ze net een stap buiten de winkel heeft gezet blijft ze staan en tuurt vanuit de deuropening met een boze blik in de richting van drie jongens op een fiets. Als ze haar zien gaan twee jongens met hun fiets wat verder van de winkel vandaan staan. De derde jongen, waarschijnlijk degene die de condoomautomaat van Elly een ram heeft verkocht, blijft staan. “Goedemiddag mevrouw”, mompelt hij. Elly zegt niets, maar blijft staan, waarop de jongens er gedrieën vandoor gaan. “Er zijn altijd wel van die vervelende gasten”, zegt Elly.

Meneer Smit is een vaste klant. Hij woont in een verouderde flat boven de winkelpanden op het Wibautplein, aan de overzijde van de winkel. Als hij zijn honden uitlaat komt hij vaak even bij Elly binnen en rookt een shagje. De man is dun en heeft een norse blik. Hij zegt het niet zo op “de buitenlanders” in de buurt te hebben. Terwijl hij zijn shagje rookt, ziet hij twee dames met zwarte hoofddoek en lange jurk voorbij lopen. “Daar heb je weer van die Turkse vrouwen”, zegt hij. Als Elly niet reageert begint de man met een klaagzang over de woningcorporatie, die het pand waar hij woont in beheer heeft. “Daar deugt niets van, van dat hele beleid niet. Boven mij heb ik een grote woning, vier kamers, en die stond laatst leeg. Mijn Turkse buurman woont met zijn gezin van vijf mensen veel te klein en de corporatie weet dat hij groter wil. En wie woont er nu in dat huis boven mij? Iemand alleen! Dat snap ik niet, daar klopt geen donder van”. Voordat de man met zijn honden de winkel verlaat krijgt ook hij vanuit het kantoortje een *Troskompas* aangereikt.

Enkele weken later vertelt Elly dat de winkel opnieuw overvallen is. “Gewoon op een dag”, vertelt ze. “Een jongen met een mes. Vijftien, zestien jaar misschien. Hij wilde de inhoud van de kassa. Het vervelende was dat de lade klemde, waardoor hij achter de toonbank kwam. Hij heeft ‘m er met geweld uitgerukt. Ze hebben de bebloede kassalade in de struiken teruggevonden en onderzoeken nu het bloed”. Elly komt verward over, ze praat van de hak op de tak. In haar keuken en op verschillende plekken in de woonkamer staan spullen uit de winkel. “Ik heb de sigaretten kunnen verkopen aan een jongen van een sigarenzaak wat verderop”, zegt ze. “Maar verder niets. De winkel is nu leeg. Ik had gehoopt dat iemand de zaak had kunnen overnemen. Dat is nu niet meer gelukt. Ik had gehoopt nog wat centjes over te houden, het zal nu wel krap worden.” De winkel is nu definitief dicht, ze is er meteen mee opgehouden.

Elly ziet er de laatste keer dat we haar spreken opgeknapt uit. Ze is naar de kapper geweest, haar gezicht is opgemaakt en haar nagels zijn gelakt. Op de bank en op een houten krukje naast de driezitsbank staan twee stapels met papieren. “Administratie van de winkel”, legt Elly uit. Verder herinnert niets in het huis meer aan de sigarenzaak. De eetruimte bij de keuken is leeg geruimd. “De zaak is opnieuw verhuurd”, vertelt Elly. “Een jonge knul. Ik had ‘m nog gezegd dat hij de inventaris over kon nemen. Kaarten, de rekken. Hij wilde het op afbetaling doen. Maar daar begin ik niet aan: meteen betalen! Hij heeft nu alleen de kassa overgenomen. Misschien neemt hij de kaarten nog. Hij is nog niet open, maar hij betaalt wel. Ik snap het niet. Je moet toch wel wat geld hebben als je een winkel begint. Ik krijg ook nog iedere keer post van hem. De postbode wist dat ik hier woonde. Ik heb ‘m gezegd dat hij dat moet regelen. Ik ga niet iedere keer de post brengen of hem bellen”.

§ 5.6 Lege ruimte: de leemtes van een herstructureringswijk

De door bewoners getekende kaarten leggen naast de ‘volle’ ruimtes van intimiteit en sociabiliteit ook de lege ruimtes in een wijk bloot. Narratieve kaarten staan vol met lege plekken. Dit zijn vaak ruimtes die geen deel uitmaken van de dagelijkse leefomgeving van bewoners of ruimtes die in hun ogen geen identiteit hebben of waarmee zij minder bekend of vertrouwd zijn. “Dat stuk sla ik over”, zei een bewoner over de vele lege plekken op haar kaart, “Ik weet niet precies wat er zit”. Lege ruimte kan ook betrekking hebben de ‘grijze gebieden’ in een wijk, plekken die als onbestemd of ongepland gezien worden. De lege plekken op een kaart duiden vaak op zones die de overgang tussen delen van de wijk markeren. De Nederlandse landschapsarchitect Adriaan Geuze duidt dergelijke leemtes als een essentieel bestanddeel van het stedelijke weefsel omdat ze vrijheid bieden ten opzichte van de rigide gestructureerde en gebruikte ruimtes van de stad. “The void is the absence of architecture”, schrijft hij. “The void is the domain of

unfulfilled promise and unlimited opportunity” (aangehaald in Borret 1999). Leemtes die in de stedelijke ruimte ontstaan hebben ook betrekking op aspecten die vergeten worden of als ongewenst beschouwd. Zo hadden bewoners de neiging om voor hen bekende plekken in de wijk relatief groot en gedetailleerd te tekenen en ongewenste elementen in de omgeving te negeren, zoals het gebied rondom de Parkweg in Nieuwland, dat velen buiten de wijk plaatsten, en de moskee die door een bewoner als “de grote onbekende” werd omschreven.

Een lege kaart is dus niet leeg aan betekenis. De mate van dichtheid van een kaart hangt bijvoorbeeld niet altijd samen met de hoeveelheid kennis die een bewoner van de omgeving heeft. Dit is bijvoorbeeld merkbaar op een kaart getekend door Herman, een bewoner die lokale bekendheid geniet door zijn columns over de wijk in een lokale stadskrant (figuur 5.11). Herman werkt bij de gemeentelijke reinigingsdienst en woont 24 jaar in Nieuwland. Op zijn kaart is de wijk in enkele grove lijnen getekend. Drie straten, twee pleinen, een park en daartussen een aantal rechthoeken die verwijzen naar waterlopen en bouwblokken. De “krabbeltjes” op de kaart verwijzen naar de vijvers waar hij vroeger vaak viste maar die tegenwoordig zijn dichtgegroeid met waterlelies en daardoor niet meer toegankelijk. Herman verhuisde anderhalf jaar geleden van een sloopgebied naar een drukke winkelstraat in Nieuwland. Op een plein, vlakbij zijn vorige woning, zat een grillroom waar “altijd dingen gebeurden”, zoals steek- en schietpartijen.

FIGURE 5.11 Een kaart vol met lege plekken, getekend door Herman

“Eerst was het gewoon een patatzaak. Naderhand werden het een opvang voor de mensen die uit de stad kwamen. Bioscoop, de kroeg. Uit de stad. Toen waren ze tot drie uur open. Dan konden ze nog wat eten en wat drinken. Dat ging prima. Nou, van lieverlee sluipt dat erin, dat gaat weg. Er komt er een andere eigenaar, die heb wat andere ideeën erover. Nou, toen ging de wijk toch een beetje achteruit”.

In de volgende conversatie, die ontstond naar aanleiding van de kaart van Herman, zien we hoe bewoners een common sense ontwikkelen over hoe de fysieke herstructurering van de wijk ingrijpt op hun gevoelens van vertrouwdheid met hun directe leefomgeving. Herman, Eva en Adrienne verhalen hier over vormen van overlast die de komst van nieuwe, vaak tijdelijke bewoners, met zich meebrengen.

Herman: “Ik heb dus al een hoop dingen meegemaakt met wijken, dat je denkt: ‘Zit er geen opzet achter dat ze daar mensen inzetten in zo’n wijk?’ Dat ze denken: ‘Nou ja, zo lang het heb, heb het, maar dan hebben wij een excuus om het plat te gooien”.

Eva: “Je haalt hele wijken uit elkaar. Buren die altijd met elkaar samen hebben geleefd”.
[...]

Herman: “Je hebt daar altijd prettig gewoond. Ondanks dat er wel eens wat was, zoals die meneer zei [vorige spreker], er was wel eens overlast. Bewoners die een homevideo dinget hebben met dat surround en dat lekker drumt en dat je dan weer eens moet gaan bellen en dat ze dan zeggen: ‘Daar hebben we niets mee te maken’. En dat dan de politie weer moet komen, en Woonplus [de woningcorporatie]. En zo gaan die dingen allemaal door. Ergernissen heb je wel. Maar je hebt er toch ... toch heb ik daar 24 jaar gewoond. Altijd leuke burenhada”.

Adrienne: “Door die sloop moeten ze soms mensen onderbrengen in wijken waar ze helemaal niet op d’r gemak ...”.

Herman: “Maar je hebt mensen die hebben geen binding met de wijk. Die komen ergens en dan denken ze bij d’r eigen: ‘Nou ja, ik zit hier mijn tijd uit’. Wat zal het zijn? Vijf jaar. En dan ga ik daar weer heen, hoe lang staat het er nog?”

Verderop in hun conversatie vertelt Herman:

Herman: “Wij woonden daar met wat oudere mensen. Maar ik kende die mensen wel, omdat ik in een slagerij heb gewerkt, kende ik die mensen nog van vroeger. Dus je komt daar en dan zeggen ze: ‘Hé Hans, leuk joh, kom jij hier wonen?’. ‘Ja, ik kom hier wonen’. ‘Nou, leuk joh’. Dus ik had een hele goede trap, hele goed burenhada naast me, andere kant ook. Met iedereen een praatje maken, maakte allemaal niet uit. Ja, totdat ... er gaat er eens een dood. En dan blijft de vrouw achter of alleen de man over en die gaat weer verhuizen. Die krijgt een vriend of een vriendin. Of het huis is te groot, of te veel herrie beneden, wil toch ergens anders gaan. Dat soort dingen. Dan gaan die mensen weg en dan komt daar iemand weer in. En dan op een gegeven moment heb je er een persoon inzitten. Ik heb er een gehad die hield nogal van housemuziek en dat was zo hard dat de ene kant van de Van Haarenlaan waar ik woonde werd er muziek gedraaid en aan

de andere kant van de Van Haarenlaan, waar verkeer voorbij raasde, waar nieuwbouw was gebouwd, daar kon je het horen. Dus dit zijn een heleboel mensen die er niets van durven zeggen. En die denken van: 'Nou, weet je wat, ik ga weg'. En die zoeken een ander huis. Dan krijg je een kettingreactie. Want dat huis wordt weer bewoond door anderen". [...]

Herman: "Het is mijn wijk. Je ken daar toch ontzettend veel mensen. Ze hebben geen koude kak. Als er wat is, iemand die echt uit Nieuwland komt, die zegt gelijk tegen je hoe het erop staat, vind ik. Als je in andere gebieden komt van Schiedam, dan heb je nog wel eens van die kakmadammetjes die zoiets hebben van 'wie ben jij dan?'. Dat heb je hier niet".

Eva: "Je kent elkaar. Veel mensen kennen elkaar".

In het bovenstaande fragment verhalen bewoners over hoe transities in de directe leefomgeving inbreuk doen op vertrouwde omgangsvormen in een buurt. In de conversatie keren elementen terug die tijdens interviews en groeps gesprekken vaak naar voren kwamen, zoals de verstoring van de ervaring van rust en intimiteit als gevolg van afwijkende woonculturen, het verlies van vertrouwdheid met de buurt, zoals in referenties aan versnelde veranderingen in de sociale samenstelling en leefgewoonten in de portiekflat, en het verdwijnen van sociale markeringspunten in de wijk. Op narratieve kaarten zijn dan ook vaak plekken aangegeven die als gevolg van sloop en nieuwbouw fysiek niet meer bestaan en alleen in herinneringen voortleven.

Thuis-zijn gaat over de dingen die vertrouwd zijn en hetzelfde blijven, maar is ook ontvankelijk voor externe invloeden. Buren of huisgenoten kunnen immers vreemden voor elkaar worden. Mensen kunnen zich bovendien thuis voelen in een andere tijd en plaats dan waarin ze daadwerkelijk wonen. Als mensen ergens wortelen kunnen zij ook ontworteld raken.⁹

Het huiselijke territorium kan veiligheid en geborgenheid bieden, maar ook in het teken staan van angst en gevaar (Blunt 2005, King 2004). Hieronder volgen twee verhalen van oudere bewoners, die meer in detail laten zien hoe disrupties in de directe leefomgeving inwerken op gevoelens van veiligheid en vertrouwdheid met een buurt. In het verhaal van Margiet, een bewoonster die als gevolg van sloop in de wijk verhuisde, zien we hoe de wijk waarin zij woont symbool wordt voor een gevoel van verlies van persoonlijke autonomie. Het verhaal van Hans toont hoe een bewoner als gevolg van de veranderingen om hem heen zijn woondomein deels verplaatst naar buiten de eigen buurt.

9

Godkin (1980) maakt onderscheid tussen uprootedness ("a sense of non-belonging to place") waarbij plaatsen als bedreigend worden ervaren, en rootedness ("a feeling of belonging to a place").

Van de hel in de hemel: de versplinterde kaart van Margiet

Margiet woont sinds drie jaar in een tweekapper tegenover het nieuwbouwcomplex Nieuwe Tuinen. Vanuit haar woonkamer kijkt ze uit op de plek waar de portiekflat stond waar zij vroeger woonde. Nadat bekend werd dat de flat gesloopt zou worden, bood de woningcorporatie haar een andere woning in de wijk aan. Ze wees het aanbod af omdat ze het “angstig” vindt onder “vreemde mensen” te wonen. Ze huurt de huidige woning van haar zoon, die het huis naast haar heeft betrokken met zijn vrouw en kind. Haar zoon, die tot aan de verhuizing bij zijn moeder inwoonde, wilde altijd al in het huis wonen waarop hij in zijn jeugd uitkeek. “Hij is hier geboren”, zegt Margiet, “en wilde hier niet vandaan”. Haar zoon vindt het ook een geruststellend idee zijn moeder naast zich te hebben. Mocht er iets vervelends gebeuren dan is hij in de buurt. Het huis van Margiet en haar zoon is een opvallende verschijning in de straat, dat andere bewoners in beschrijvingen van de wijk als markeringspunt gebruikten. Aan de voorkant van het huis is een terras aangelegd van beige-kleurige tegels, dezelfde kleur als de gordijnen en vloertegels in de woonkamer. In het midden van het terras staat een twee meter hoge fontein. Op de hoek, aan de doorgaande weg, staat een stellage waarop de speedboot van haar zoon is geparkeerd. De achtertuin van het huis grenst aan het water.

In de jaren zestig verhuisden Margiet en haar man van een arbeiderswoning in de binnenstad van Schiedam naar een portiekflat in Nieuwland. Het oude huis in de binnenstad werd in die tijd nog verlicht door een gaskousje, waarvoor gaspenningen nodig waren. In het huis was het altijd koud. De gezinsleden wasten zich in een zinken teil. De verhuizing naar de nieuwe flat in Nieuwland markeerde voor Margiet de overgang naar een modern bestaan. “Ik kwam van de hel in de hemel”, zegt ze. De huur ging omhoog van drie naar tien gulden. Het huis was modern ingericht, met een douche, een geiser en een lavet, een bakje waarin men zich kon wassen. “Ik wilde niet anders meer dan dit”, zegt Margiet, “want voor je gevoel kwam je terecht in een villa, je oude huisje valt daarbij in het niet. Dat is eigenlijk niet te beschrijven, het gevoel wat je daar dan bij hebt”. De man van Margiet kon echter moeilijk aarden in de flat. Hij woonde liever in smalle, lage huisjes, zonder boven- of benedenburen. Het appartement op de derde etage dat zij in 1961 betrokken werd daarom na anderhalf jaar omgeruild met dat van een benedenbuurvrouw, twee etages lager. Na de verhuizing naar de begane grond huurden Margiet en haar man een stukje grond van de gemeente, 12 bij 15 meter voor 15 gulden per jaar, dat als tuintje werd ingericht: een grasveldje met daaromheen bloemperkjes en een pad van grindtegels. Aan de rand van het lapje grond stond een schuurtje. “Ik zat er altijd”, zegt Margiet. “De mensen [bovenburen] vonden het ook fijn dat als je op je balkonnetje stond, dat je in een mooie tuin keek”.

Margiet beschrijft de flat van die tijd als “netjes”. In de flat woonden “allemaal Hollandse mensen”. In de woning boven haar woonde meneer Tebbes, een bouwvakker, met zijn vrouw. In de flat woonden ook een worstenmaker, een hopman van de scheepswerf, en Van Bijster, die bij Philips in Rotterdam werkte. De man van

Margiet werkte in de jaren zestig op een boerenbedrijf in Schiedam en later bij een oud-ijzerhandel in de Schiedamse binnenstad. Nieuwland grensde destijds nog aan weilanden en landbouwgrond. Ondanks de prettige sfeer in de flat en in het portiek onderhield Margiet echter geen intensieve contacten in de wijk. "Ik houd eigenlijk niet van burens", vertelt ze. Ze had vijf kinderen op te voeden en vijf kamers schoon te houden. Margiet maakte wel eens een praatje met mensen, op straat of vanaf het balkon, maar had geen tijd voor mensen om haar heen te hebben. De mensen in de buurt noemden haar 'het wasvrouwje'. Soms ging Margiet, op weg naar haar oma in Kethel, een tuindorp aan de rand van Schiedam, langs bij het sportcafé aan de voormalige overweg.

Margiet herinnert zich het buurtleven in de jaren vijftig en zestig, toen mensen elkaar vaak troffen op het nabij gelegen Wibautplein. Het plein was destijds een levendige plek met een uitgebreid arsenaal van winkels. Op de ene hoek zat een Jamin filiaal. Er was een kruidenier, een winkeltje voor dameskleding, een "ouderwetse bank", een fietswinkel en een slager. Op de andere hoek zat een speelgoedwinkel. "Het was er gezellig", zegt Margiet over die tijd, "want je had altijd een praatje: je kwam altijd iemand tegen in de buurt (...). Op den duur leerde je iedereen kennen van gezicht. Dan stond je weer bij de groenteboer. En je kende altijd wel iemand. Dus je had ook veel meer contact in de buurt". Op het plein was het overdag altijd druk, omdat iedereen er zijn boodschappen deed. "De mensen kenden je ook echt bij de slager en de groenteboer, want je deed alles hier. En nu, wat hebben we nu nog? Helemaal niets meer".

In de jaren zeventig veranderde de sfeer in de portiekflat. De meeste flatbewoners trokken weg. Voor hen in de plaats kwamen mensen "met van die moeilijke namen". Het werd een "beestenboel", vertelt Margiet.

"Na verloop van een paar jaar, toen kwamen al die buitenlanders hierheen, en toen werd het echt een rotzooitje hier. Want die had een paar planken neergezet en die weer wat anders. Het zag er armoedig uit. En als je daar langs reed, dan had je zoiets van: 'dat wil ik niet'. Toen het verslonsde zei de gemeente dat die tuinen weg moesten. Dat moest dus gehalveerd worden. Ik kreeg maar een klein tuintje terug. Maar mijn man is zo makkelijk niet. Dus die heeft veel brieven naar de gemeente geschreven, de krant erbij gehaald".

Met het verlies van haar tuintje en de intrek van nieuwe groepen ontstonden conflicten over de heersende wooncultuur. Margiet vertelt hierover:

"Ik heb er altijd met plezier gewoond. Het is zonde. We hadden echt heel fijne mensen, hoor. We deden met elkaar elke week het trappenhuis bijvoorbeeld. Iedere week. De kinderen mochten niet in het trappenhuis spelen bijvoorbeeld, die horen buiten te spelen. Maar als je dan andere mensen krijgt en je vraagt of ze niet zo met de deuren willen slaan, weet je wat je dan krijgt? Dan komen ze met een pistool of een mes naar je toe. Dan word ik bang".

Margiet relateert de achteruitgang van de wijk aan een verloren besef van collectiviteit en onderlinge communicatie tussen bewoners. Mensen hielden volgens Margiet geen rekening meer met elkaar.

“Mensen bij mij in het trapgat, dat waren Marokkanen. Een vrouw met een kindje. Heel aardig. Niks geen last ervan. Maar in een half jaar tijd woonden we er met twintig mensen. En dat kan je jezelf niet voorstellen! Dan werden er allemaal bedden op de grond gelegd. Dan kwam er weer een taxi, bepakt en bezakt, en dan kwam er weer een familie uit Suriname. De bovenbuurvrouw was geloof ik toch een Surinaamse. En dan ga je naar de gemeente, maar de gemeente doet er niets aan. Als er zoveel mensen leven dan verpaupert dat, de woning wordt dan uitgeleefd. We hebben ook wel gehad dat er geen gordijnen meer opgehangen werden, maar dat de ramen beplakt werden met krantenpapier”.

Over veranderingen in wooncultuur zegt Margiet:

“Ze leven meer 's nachts. Als wij naar bed gaan, dan gaan zij leven. Ze hebben een hoop visite. Ze letten niet op een ander. Als wij visite hebben dan zeggen we: ‘Doe een beetje voorzichtig op de trap als je naar buiten gaat’. Maar dat doen zij niet. Ook met de kinderen, die blijven wel tot vier uur wakker. En ook hollen en draven tot vier uur. Ze houden geen rekening met een ander, dat bedoel ik”.

Als gevolg van veranderingen in de nabije woonomgeving verplaatste Margiet haar dagelijkse activiteitenpatroon. Sinds een aantal jaren haalt ze haar dagelijkse boodschappen in de binnenstad van Schiedam. Bij de Turkse kruidenier, die tegenwoordig op het plein zit, komt ze niet. De grote boodschappen doet ze iedere dinsdag met de auto bij een grote supermarkt in Rotterdam, vlakbij haar woonhuis. Dat is ook de dag waarop ze met een groep vriendinnen in Rotterdam gaat zwemmen. Enkele jaren geleden, na het overlijden van haar man, kreeg Margiet een hondje van haar zoon, die bezorgd was dat zijn moeder in een sociaal isolement zou vervallen. Margiet zegt:

“Toen kwam ik ook niet meer buiten. Maar toen kocht ik bijvoorbeeld voor drie dagen vlees, dan hoefde ik ook niet elke dag weg. Toen kwam mijn zoon en die zei: ‘We kopen een hond voor je’. Dat wilde ik eerst niet, dan was ik weer gebonden. Maar toch gedaan. En met dat hondje moet ik naar buiten. En ik wil hem niet meer missen. Ik heb zoveel aanspraak aan hem. Ik moet toch drie keer per dag een wandeling met hem maken. Ik kreeg hem met zes weken. Nu kom ik dus buiten. En als je met een hondje loopt, dan kom je ook weer iemand tegen met een hondje. En dan krijg je ook aanspraak”.

Margiet kijkt uit haar raam naar buiten. De pas opgeleverde nieuwbouwwoningen aan de overkant vindt ze “keurig netjes”. Ze is tevreden over de mensen die er zijn komen wonen. “Dat zijn allemaal Hollanders”, verklaart ze. “Dat vind ik toch belangrijk”. Ook de allochtone kopers vindt ze geen probleem omdat het mensen zijn “met een

bepaald inkomen". Toch had ze het liefst nooit meer in een benedenhuis gewoond. "Ik had het liefst op tien hoog gezeten", zegt ze, "omdat ik gewoon bang ben. Zó bang ben je geworden. Ik ben nooit bang geweest, maar je wordt het wel". Ze wijst naar een braakliggend terrein verderop, waar de corporatie een appartementencomplex gepland had. "De mensen willen dat niet meer", zegt ze. "Ze willen allemaal een vrij huisje. Maar ik vind het geweldig om daar naar te kijken. Misschien denken de mensen wel dat ik naar binnen zit te kijken, maar ik zit gewoon naar buiten te kijken en te genieten van het uitzicht".

FIGURE 5.12 De versplinterde kaart van Margriet. De aanduidingen 'boeren' en 'landbouw' verwijzen naar de tijd waarin Nieuwland nog grensde aan weilanden en landbouwgrond. Aan de linkerkant van de kaart is de portiekflat getekend waar Margriet woonde, inclusief een afbeelding van een lavet en de namen van voormalige flatbewoners. Onderaan de kaart staat een lijst met winkels die zich in de jaren zestig rondom het Wibautplein bevonden. In de linker benedenhoek zijn het sportcafé en het tuindorp Kethel getekend, waar Margriet vroeger vaak kwam. In de rechter benedenhoek het hondje dat ze van haar zoon kreeg.

Het hierboven opgetekende verhaal van Margriet laat zien hoe veranderingen in de sociale omgeving ingrijpen op gevoelens van thuis zijn in een wijk. De kaart die Margriet tekende (figuur 5.12) is een grafische representatie van haar persoonlijke levensloop,

van haar geboortehuis en het arbeidershuis in de binnenstad naar de portiekflat in Nieuwland en haar huidige woning. De kaart is gevuld met herinneringen aan mensen en plekken die de eerste jaren van haar verblijf in de wijk bepaalden, zoals de referenties aan de landbouwgronden, de burens in haar flat en de namen van winkels op het plein. De verhuizing naar de moderne portiekflat van de jaren vijftig markeert een transitie in haar persoonlijke biografie alsook de opname in een gemeenschap van "nette" bewoners, zoals te zien is aan de herhaalde opmerkingen over netheid en properheid in het onderhoud van de portiek en tuin, de decoratie van ramen en het toezicht op kinderen. Dergelijke bindingen aan een gelokaliseerde gemeenschap van arbeidersgezinnen zijn weliswaar relatief, zoals merkbaar in Margiet's ambivalente houding ten opzichte van burens, maar haar beeld van de oude wijk wordt bepaald door vertrouwdheid met een gemeenschap waar mensen elkaar van gezicht kennen en een nog een praatje maken, op het plein, in de winkel en over het balkon.

Met de komst van "vreemde mensen" in haar flat en de als vreemd ervaren geuren en geluiden die haar appartement binnendrongen heeft Margiet zich echter van de wijk afgekeerd. De kaart die zij tekende toont het cognitieve principe van place aversion, waarmee mensen zich identificeren met dat wat verloren is geraakt en dissociëren met wat als bedreigend ervaren wordt (Nowell et al. 2006:41). Het gebied dat op de kaart is afgebeeld laat een versplinterde ruimte zien, waarin de verschillende elementen geïsoleerd zijn weergegeven en niet met elkaar verbonden. De narratieve kaart is een defaitistische representatie van de wijk die laat zien hoe een bewoner, gedreven door angst voor vreemde elementen en een verloren vertrouwen in instituties, haar activiteitenpatroon verlegd heeft naar plekken buiten de wijk. In het volgende verhaal zien we hoe gevoelens van vervreemding, ontstaan als gevolg van veranderingen in de leefomgeving, een bewoner noopt om zijn verblijfsruimte deels te verleggen.

Hans kijkt de andere kant op

Figuur 5.13 laat een kaart zien, getekend door Hans, één van de eerste bewoners van Dalsland, een complex van 'Zweedse' huur- en koopwoningen aan de westelijke rand van Nieuwland. Dalsland oogt als een kleine oase in het stedelijke weefsel van Nieuwland. Het is er rustig en autoluw. De straatjes kronkelen door kortgemaaide grasveldjes. De huizen hebben overhangende daken en zijn opgetrokken in rode bakstenen. Huurwoningen staan er haaks op de koopwoningen. Hans woont in Dalsland met zijn vrouw en drie kinderen. Hij omschrijft zijn familie als een "technisch gezin". Zijn vader werkte als machinaal houtwerker bij de Gusto-werf, zijn zoon werkt in de mechanica en ook zijn dochter is "in de elektronica". Hans groeide op in een appartement boven een filiaal van de Zeeman in de Nolenslaan, een drukke winkelstraat in Nieuwland, en verhuisde later naar een nabij gelegen portiekflat. Hij omschrijft het Nieuwland van zijn jeugd als een "open plek".

“Het was heel open, heel anders. Ruim. Heel mooi beneden aan de dijk, met grasvelden en vijvers. En ik kwam uit straten, hele smalle straten met altijd gezeur over een balletje trappen. En hier kon je gewoon eens voetballen! De huizen stonden lekker ver uit elkaar. Als je die straten had vroeger, dan had je een straat en een stoep en er konden twee auto's naast elkaar doorheen rijden. Die auto's waren er nog niet eens altijd. Dan had je weer een stoep en weer een woning. Dat waren de straten van vroeger”.

“De mensen werkten vroeger tot een uur of zes”, herinnert Hans zich. “Dan kwam je thuis om zes uur of half zeven. En 's zomers liepen wij daar dan een beetje te donderjagen met de meiden”.

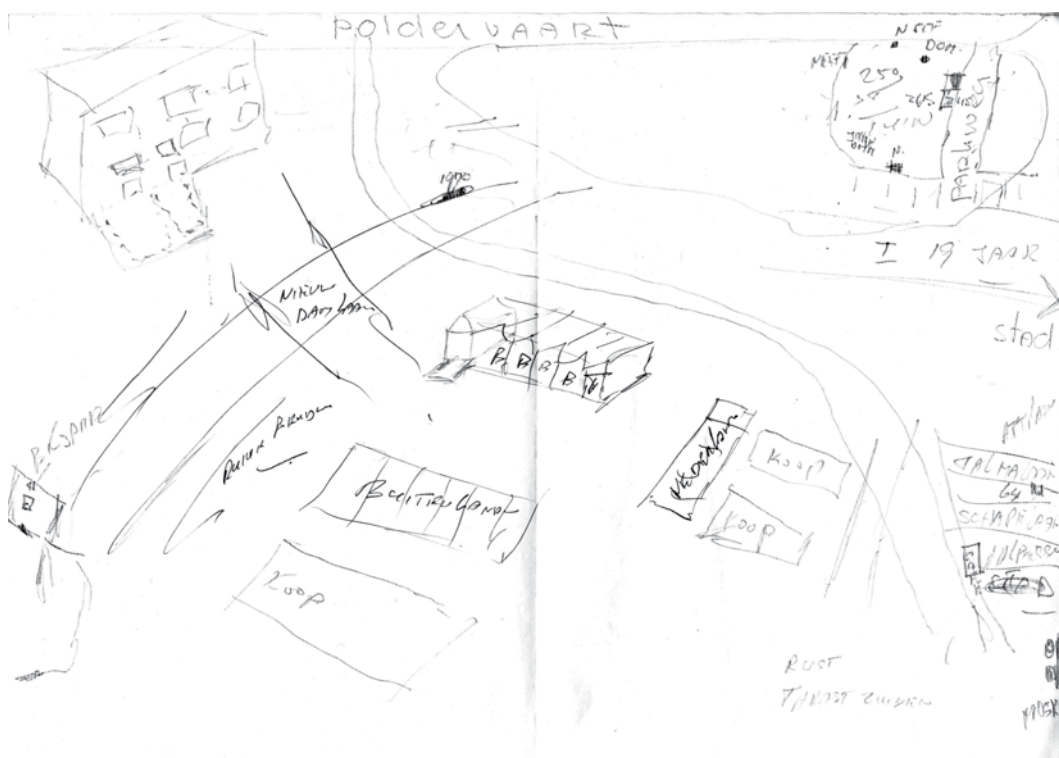

FIGURE 5.13 Kaart getekend door Hans. In het midden van de kaart ligt Dalsland, waar koop- en huurwoningen haaks op elkaar staan. Linksboven de vorige woning die het gezin van Hans bewoonde: een portiekflat in Groenoord. Bovenaan het natuurgebied de Poldervaart en het volkstuintencomplex.

In de jaren vijftig trouwde Hans en betrok met zijn vrouw een woning boven zijn werkplaats, een ijzerwarenwinkel in de Schiedamse binnenstad. Volgens Hans was het destijds gezellig wonen in de stad. Hij kende er “God en alleman” en dronk 's avonds

een biertje in de kroeg om de hoek. Later verhuisde hij met zijn vrouw en twee kinderen naar een flat in “het groene gebied” van Groenoord, waar het gezin twaalf jaar woonde. De overgang van de flat naar hun grondgebonden woning in Dalsland was voor Hans geen grote stap. “Je woont hier en slaapt hier”, zegt hij. “Je moet ergens je rotzooi kwijt: daar komt het eigenlijk op neer”. Toch is het in Dalsland volgens hem aanmerkelijk rustiger wonen. Mensen zitten er niet zo “op elkaar geprakt” als in een flat. Rondom de flat lagen winkels en er reden veel auto’s. “Het is daar bewegend”, zegt hij, “je hebt altijd actie”. De flat was als een “vogelkooi” met een gemeenschappelijke opgang, waar je rekening moest houden met de mensen om je heen. Mensen liepen er langs je deur en kinderen tennisten tegen de muur. Met de naaste burens had hij veel contact, de mensen hogerop in de flat zei hij alleen gedag.

Hans omschrijft Dalsland als een “stukje eigen gebied”. Dalsland was tijdens de eerste jaren na oplevering een “witte wijk”. Op de hoek van zijn straat is het echter sinds een aantal jaren een komen en gaan van mensen. In een huis hebben al vier of vijf verschillende gezinnen gewoond. Hans merkt soms niet eens als er nieuwe mensen zijn ingetrokken. Met de directe burens heeft hij wel contact, maar de bewoners van de koopwoningen ziet hij zelden; ze werken en trekken zich ‘s avonds terug in hun huizen. Dalsland ligt in de lichte van de wijk, maar in de straten eromheen is er volgens Hans “altijd wat aan de hand”. Rondom een complex van portiekwoningen “hangen” groepen jongens rond die herrie maken. Sommige gezinnen parkeren hun bankstellen op de stoep. Ook het winkelgebied in het centrum van Schiedam en rondom de Nolenslaan is in zijn ogen achteruit gegaan. In de avond zijn de straten uitgestorven en zijn de ramen met rolluiken afgeschermd. Over de komst van de moskee en de islamitische school in de wijk heeft Hans zijn bedenkingen. Vanuit zijn slaapkamer kijkt hij tegen “die toren” aan. “Die mensen mogen best hun geloof belijden”, zegt hij, “daar gaat het me helemaal niet om, maar het heeft niets meer te maken met Schiedam”. “Ze pakken daar een stukje gebied af”, zegt hij over de school, “wat eigenlijk bestemd is voor de kinderen die daar wonen”.

Uit onvrede over jongeren die rondom en in Dalsland hun tijd verdrijven richtte een groep bewoners van Dalsland een buurtpreventieteam op die op gezette tijd de buurt surveilleert. Hans ziet de noodzaak van de buurtwacht niet in. “Ze hebben netjes een jasje aan met het opschrift ‘buurtwacht’”, zegt hij. “Ze lopen meestal met zijn tweeën met een hond erbij. Maar er gebeurt haast nooit wat”. De oprichters zijn in zijn ogen vooral mensen uit de aanpalende flats, die neerkijken op de speeltuin. “Misschien zien ze wel iets meer”, oppert hij. “Wij kijken naar de andere kant natuurlijk”.

“De helft van de bewoners zei: ‘waar hebben ze het over?’ Ik zei ook: ‘we zitten hier aan de speeltuin en ik begrijp niet eens waar ze het over hebben’. Kijk, ‘s avonds zit hier niemand meer in die speeltuin, hoor (...) Er schijnt één keer bij iemand aan de overkant, ik weet niet eens welke woning het was, daar stond dus een deur open en daar is een bal naar binnen gerold. Die is tegen de glazen kast aangekomen. En dan denk ik bij

mezelf: 'dat is maar één keer gebeurd'. En sindsdien mochten de kinderen daar dus niet meer voetballen (...) Als het echt te gek wordt dan zeg je een keer: 'jongens, kunnen we niet even opletten?' Dan hoor je ze de hele dag niet meer. En de kinderen spelen hier lekker. Het is alleen overdag. 's Avonds zie je er geen kip meer. Je ziet echt de kinderen weg gaan. Misschien komt het wel omdat wij in de zomer meer op de tuin leven, dat we minder zien. Want wij hebben ook wel eens gehoord dat ze hier wel eens gaan picknicken of proberen te barbecueën, maar dat maken wij dus allemaal niet mee".

Hans huurt sinds achttien jaar een volkstuin van 250 vierkante meter in een complex nabij het Beatrixpark, aan de rand van de stad, waar ook zijn zus, een oom en drie neven een tuin hebben. Hij komt er ieder weekend en iedere avond. Het huisje is vier meter breed en tien meter lang. Hans heeft er een hoekkeuken in geplaatst. Er staat een koelkast in, die op butagas loopt, en op het dak zijn zonnecellen geplaatst. Vroeger sliepen zijn kinderen in het tuinhuisje. Tijdens de zomervakanties verbleef het gezin soms wel zeven weken in het complex. De volkstuin is echter geen camping; je zit er privé en het is hard werken om de tuin op orde te houden. Hans doet het grove werk, zoals het kisten, zijn vrouw het 'voortrekken' van de sla en het kweken van de planten, die ze in het tuintje bij hun woning in kassen houden. De volkstuin ligt op fietsafstand van zijn woning in Dalsland. Het complex ligt midden in een natuurgebied, dat Hans als zijn thuis beschouwt. Als Hans niet "op" de tuin is, zit hij meestal binnen of in zijn achtertuin. Vroeger kwam hij wel eens in het buurthuis om te biljarten of een kaartje te leggen, maar in de wijk komt hij weinig meer. "Ik ga hier niet gezellig lopen rondwandelen", zegt hij. "Ik wandel waar ik heen moet, maar verder niet".

Evenals bij Margiet is in het verhaal van Hans getekend door een gevoel van dissociatie met de huidige buurt. Op zijn kaart is een deel van de wijk afgebeeld, vanuit een zijperspectief, alsof schuin van boven een blik op de wijk geworpen wordt. De tekening bevat, anders dan de kaart van Margiet, twee wegen die allebei de grenzen van Dalsland markeren en naar zijn tuinhuis leiden. Twee kortere straten, links en rechts van de kaart, zijn geen fysiek bestaande wegen maar linken het huidige woongebied met de woningen waar Hans vroeger woonde. Op de kaart zijn enkele elementen uitgelicht door ze in detail en in perspectief te tekenen, zoals de afbeelding van daken en de gedetailleerde tekening van de volkstuin. Dalsland is op de kaart afgebeeld tegen de achtergrond van de Poldervaart, het natuurgebied dat als een horizon de grenzen van een leefomgeving markeert. Hans omschreef zijn huidige woongebied in functionele termen: de buurt is voor hem niet meer als een plek om te eten en slapen. Op de kaart zijn ook verschillende normatieve elementen genoteerd, zoals de verwijzingen naar stille en drukke plaatsen. In beschrijvingen van de wijk gebruikt de informant positieve connotaties met open en stille plaatsen (zoals het natuurgebied en het Nieuwland van zijn jeugd als een "open plek" waar de huizen "lekker ver uit elkaar" stonden) in oppositie met aanduidingen van drukke plekken die "bewegen" en waar "altijd wat aan de hand is". Hans geeft ook uiting aan gevoelens van onbehagen met als vreemd beschouwde elementen in de omgeving, zoals in verwijzingen naar "die toren" en

naar de komst van een islamitische basisschool waarmee een “stukje gebied” van “de kinderen” wordt afgepakt. Anders dan in het vorige verhaal spreekt hij ook zijn relativering uit over de onrust onder andere wijkbewoners.

Lege ruimte is in sociaal-cultureel opzicht dus een betekenisvol element van de stedelijke ruimte dat conflicten en spanningen in een wijk blootleggen. “(...) such spaces”, stelt de antropoloog Gary McDonogh, “do not define a vacuum, an absence of urbanness, so much as they mark zones of intense competition: the interstices of the city” (1993:13). In heterogene samenlevingen, zoals die in wijken als Nieuwland zijn ontstaan, geven bewoners, zoals Hans, Margiet en Herman, uiting aan gevoelens van nostalgie naar tijden waarin territoriale groepen als betrouwbare vormen van associatie functioneerden. “The idea of the small, tightly knit, ascribed community”, schrijft Suttles, “can remain an uncontested ideal, not much resembling any actual communities, but powerfully attractive to those heavenly burdened by the continuous necessity to negotiate interpersonal relations” (1972:186). Het discours over het verlies van gemeenschapszin, zoals zich dat onder oudere bewoners van Nieuwland openbaart, is gedreven door de komst van nieuwe groepen in de wijk. Deze nieuwkomers verstoorden in de ogen van gevestigde bewoners een cultuur van familiariteit die de interacties tussen bewoners kenmerkte. Zij introduceerden andere gewoonten en omgangsvormen. Verhalen over binding en thuis-zijn zijn hiermee opgenomen in ideeën over een verbeelde gemeenschap zoals die ooit heeft bestaan. Gevoelens van verlies en nostalgie worden ook gedreven door de komst van classed others, hoewel nieuwkomers die zich conformeren aan de door hen gebruikte codes door gevestigde bewoners welwillend worden benaderd.

Bewoners, zoals Hans en Margiet, vertellen over hoe de wijk zich verwijderd heeft van vormen van sociale interactie uit vroeger tijden. Nostalgie werkt hier niet in de vorm van letterlijke referenties aan vroeger, maar als een middel om een huidige claim op een gebied te maken. “This kind of ‘boundary work’ creates divisions between ‘insiders’ and ‘outsiders’, and allow the relatively under-privileged to counter the moral claims of the newly arrived” (Savage 2010:117). Veranderingen in de sociale en fysieke leefomgeving kunnen leiden tot extreme vormen van territoriaal engagement, zoals in vijandelijke strategieën van controle en surveillance (Low 2004). Maar hoe werken dergelijke conflicten over de betekenis en het gebruik van ruimte door in de ruimtelijke perceptie van bewoners?

§ 5.7 Hot space: grenzen en conflicten

De betekenissen die mensen aan 'hun wijk of stad toeschrijven worden mede gedefinieerd door spanningen en conflicten zoals die zich in de dagelijkse leefomgeving voordoen. Narratieve kaarten leggen behalve de 'volle' ruimte van intimiteit en vertrouwdheid en de 'lege' ruimte van verlies en ambiguïteit ook de hot spaces van de stad bloot. Bewoners gebruiken symbolische codes om plekken en groepen, die als 'anders' en bedreigend ervaren worden, te mijden en uit het zicht te houden. "Rather than a backdrop of social actions and relations, hot spaces are a 'field of action' as well as 'basis for action'", schrijven Gotham en Brumley, "(it) offers 'prescriptive and proscriptive and permissive guides to action" (2002:279). *Hot spaces* werken op basis van cognitieve grensmarkeringen en normatieve evaluaties van plekken en sociale groepen in ruimte. Zo geven bewoners op hun kaarten vaak gebieden aan die als positief en negatief, veilig en onveilig, of mooi en lelijk worden beoordeeld. Dit doen zij bijvoorbeeld door met strepen, kruisjes of stippellijnen grenzen te markeren tussen de eigen buurt en plaatsen die als bedreigend of ambigue ervaren worden. De narratieve kaart is hiermee niet alleen verknoopt met de persoonlijke biografieën van bewoners en hun activiteitenpatronen, maar ook met collectieve identiteiten, statusverschillen en sociale structuren.

Ter illustratie volgt hieronder een fragment, afkomstig uit een groeps gesprek, waarin Henk vertelt over zijn kaart (figuur 5.14) en vier andere bewoners reageren. Henk woont in Dalsland, een nieuwbouwcomplex van 'Zweedse' huur- en koopwoningen aan de westelijke rand van Nieuwland.

Henk: Vroeger was dat een bosgedeelte, eigenlijk aan de rand. Daar kon je heerlijk ravotten en doen en uit het oog blijven, alle kattenkwaad uithalen die je maar kon verzinnen zonder dat iemand het zag. Dat was het leuke ervan, maar als je nou door de bosjes loopt, dan ziet iedereen je. Als je vroeger door die bosjes heen liep, dan zag niemand je. Dat was drie meter hoog en echt twintig, dertig meter diep. Dan had je hele kleine sluiptwegen [lacht]. Heel veel leuke, gemene dingen kunnen doen (...) Ik woon in Dalsland, dat is bij het Wibautplein. Ik heb het hier getekend. En ik heb gewoon een heel leuk huisje, daar woon ik gewoon fijn. Ik loop hier ook een beetje rond voor de buurtpreventie. Het is een heel klein stukje dat wij lopen. We lopen meestal maar een half uurtje, drie kwartier, en dan zijn we de wijk wel drie keer rond geweest. Maar het is wel belangrijk om het te doen, want je ontdekt wel dat je veel foute dingen ziet. Dat kan je melden of je spreekt mensen zelf aan (...) Ik heb vroeger op de Troelstralaan gewoond, tegenover de toenmalige kroeg. Daar heb ik tien jaar gewoond. Toen zag je heel langzaam de buurt achteruit gaan. Steeds meer allochtonen kwamen erin, overlast op de trap, wat steeds erger werd. Je kreeg ineens stukken was voor je raam te hangen. Toen dacht je: 'Oef, zijn dat vlaggen of zo?'"

Ien: "Plassen op de trap!"

Henk: "Plassen op de trap! Het was gewoon heel erg. Tot vier uur gezellig feest boven

en dat soort dingen. Het mag dan wel weekend zijn, maar sommige mensen moeten werken, zoals ik. Dus toen zijn we lekker gaan kopen en dat bevalt prima. We hebben heel veel overlast gehad van voetballende jeugd voor onze deur, dus gelukkig hebben we dat ook kunnen bestrijden (...) Waar ik mij op het ogenblik zeer matig voel of zeer slecht is bij de patatzaak op de Troelstralaan. Vanwege al die hangende jeugd. Je kunt het haast geen jeugd meer noemen, zo tussen de vijftien en de dertig jaar. Ze staan daar geloof ik 's avonds. En als je daar doorheen loopt dan heb je echt zo'n gevoel van: daar voel ik me niet echt prettig bij. Ik ga ook nooit meer naar de patatzaak. Ik ga nu hier naar toe [wijst naar de kaart]. Hier had je vroeger een snackbar, dat is nu een shoarmazaak geworden”.

FIGURE 5.14 Kaart van Henk, een bewoner van Dalsland, een nieuwbouwwijk uit de jaren negentig, die als buurtwacht de grenzen van zijn buurt markeert.

Bewoners lezen de overname van de publieke ruimte van de buurt af aan afwijkende woonculturen, die als asociaal en overlastgevend ervaren worden, zoals de was die voor ramen hangt, plassen op de trap, ongewenste geluiden in de avonduren en jongeren die op straat voetballen en rondhangen voor de snackbar. De informant vertelt hoe hij “foute dingen” in zijn leefomgeving wil “bestrijden” door zijn parcours te verleggen (van de snackbar op de Troelstralaan naar de Hap Snap op de Nolenslaan), een woning te kopen en zijn buurt territoriaal te markeren, zoals door middel van het opzetten van een buurtwacht. Bewoners maken hierbij ook vergelijkingen met de buurt van vroeger.

Door het ophalen van herinneringen claimen zij het eigendom van 'hun' wijk, zoals het onderstaande fragment uit het groepsgesprek laat zien.

Guus: "Ik heb eigenlijk maar tot de Parkweg getekend, want ik heb vroeger op de Parkweg gewoond. Voor mij houdt hier Nieuwland ook een beetje op. Dat klinkt heel vreemd. Wat hierna zit, is voor mij eigenlijk geen Nieuwland meer. Voor mij is dat centrum. Het hoort wel bij Nieuwland. Het heet zo, maar mijn gevoel zegt dus van niet. Nieuwland is van de Parkweg tot aan de Westdijk. Dat is mijn gevoel, maar dat is gewoon mijn gevoel (...) Waar ik vroeger heel veel gespeeld heb, is op de Vlaardingerdijk. Het speeleiland staat er nu. Dat was er toen nog niet. Het Frans Halsplein, daar ben ik geboren en getogen tot mijn veertiende. Het Frans Halsplein was ons plein! Daar kwam ook niemand op, om het zo maar eens te zeggen, en we maakten uitstappen naar de Vlaardingerdijk. We zaten ineens soms weken op de Vlaardingerdijk".

Celia: "Wat vroeger ook was: je ouders gingen mee".

Henk: "Neeee".

Celia: "Naar het Beatrixpark".

Henk: "Ja, naar het Beatrixpark wel. De Vlaardingerdijk niet. Zoals ik al zei: die bosjes waren zo dik, niemand had last van ons. Ja, misschien die bosjes en de dieren die er woonden, maar niemand van de omgeving. We kwamen misschien ineens die bosjes uit en dan schrokken mensen zich wezenloos, maar meer ook niet. Ik denk dat er op het ogenblik alleen maar rotte dingen mee gedaan worden".

Guus: "Het is gewoon een mentaliteitskwestie en dat is met alles. Dan gingen we vroeger dansen en dan kreeg je met een andere groep ruzie en dan was het 'pang pang' met de vuisten en dan had je een blauw oog veertien dagen en dan was het over en klaar. En als je nou naar buiten gaat en je zegt wat, dan heb je een mes in je rug".

De bovenstaande dialoog toont hoe veranderingen in de fysieke en sociale leefomgeving ingrijpen op gevoelens van vertrouwdheid met een buurt en het dagelijkse activiteitenpatroon. De kaarten van bewoners zijn ingebed in een discours van *residential credentialism*, waarbij een arbeidersklasse met lede ogen aanziet hoe zij controle over een wijk verliest (May 1996:204). Verhalen over het verval van de wijk gaan, zoals we ook in het hoofdstuk over *branding* zagen, altijd gepaard met noties over solidariteit en gemeenschapszin die als kenmerkend worden gezien voor de arbeidersklasse die de wijk in de jaren vijftig en zestig bevolkte. Oudere bewoners vertellen bijvoorbeeld vaak over het verdwijnen van gemeenschapsplaatsen en systemen van sociale support en controle, zoals de dagelijkse rondgang van de melkboer en groenteman. Zo vertelt Celia, een bewoonster van Dalsland die hierboven ook op Henk reageerde, over het ontstaan van het "zwarte gebied" op haar kaart (figuur 5.15).

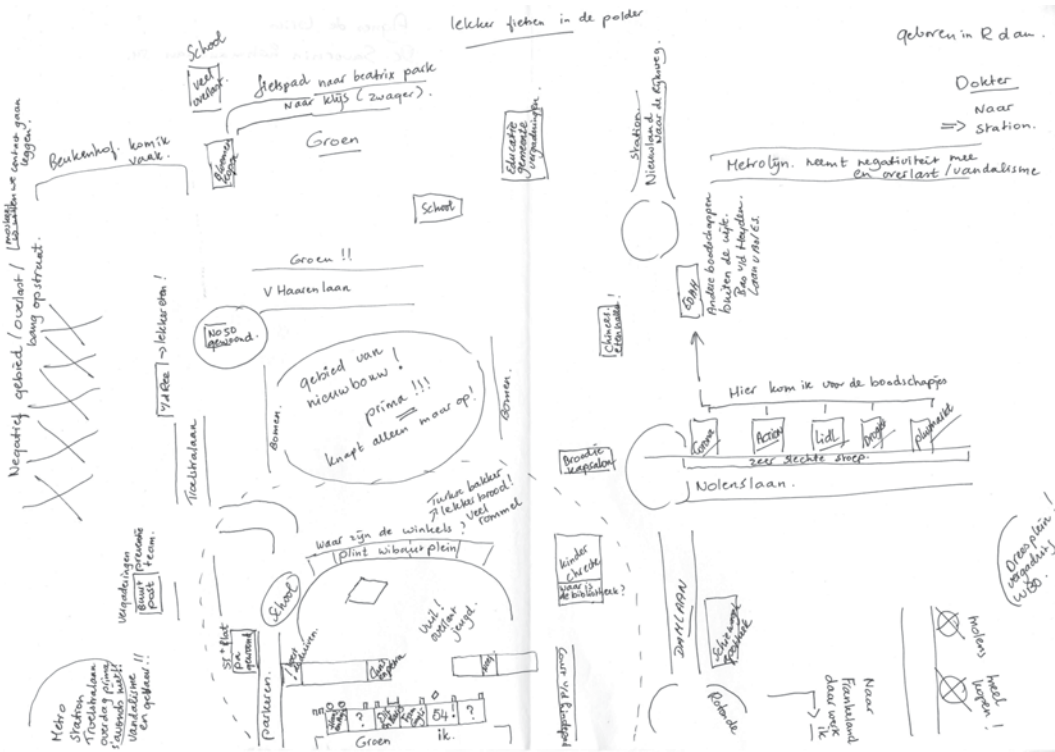

FIGURE 5.15 Grensmarkeringen en normatieve evaluaties op de kaart van Celia, een bewoonster van Dalsland.

“Het Wibautplein heb ik erbij gezet: vuil, overlast, jeugd. Daar zit de Turkse bakker, die heeft echt lekker brood, dat wel. Dat ga ik ook regelmatig halen. Bij de bakker in de Nolenlaan kom ik ook regelmatig. Maar daar is wel veel rommel, want alle kinderen halen daar pizza’s en het is: hop, alles over de vloer (...) Wat ik mis zijn de winkels. De plint van het Wibautplein, daar zaten ze vroeger wel. Er zat een bakker, er zat een kruidenier, een apotheek. Van alles. Dat is allemaal weg. Alles is weg (...) De Troelstralaan is voor mij zwart gebied. Dat noem ik ook echt zwart gebied. Het is letterlijk zwart gebied en figuurlijk zwart gebied, want daar durf ik dus niet langs. En dat is het deel van Van der Rhee tot aan metrostation Troelstralaan. Daar ga ik ‘s avonds niet door. Ik moet ‘s ochtends vroeg om half zeven fietsen naar mijn werk, want dan ga ik naar Frankland. Dat doe ik liever niet, ik zou liever de andere kant op gaan, maar dit is voor mij de makkelijkste route”.

Dit fragment laat zien hoe sociale veranderingen in de leefomgeving gelokaliseerd worden in de trouble spots van de wijk, zoals een plein en een winkelstraat. Bewoners zoals Celia en Henk verwoorden een expliciet begrip van bedreiging en vervreemding, dat zij relateren aan de overname van ruimte door allochtone groepen, zoals zij de

nabijgelegen moskee, een recent gevestigde islamitische school of een Turkse bakker interpreteren. De narratieve kaarten zijn hiermee opgenomen in een ambivalent discours van binding aan een vervlogen tijd van publieke familiariteit en gelokaliseerde netwerken van vrienden, familie en buren.

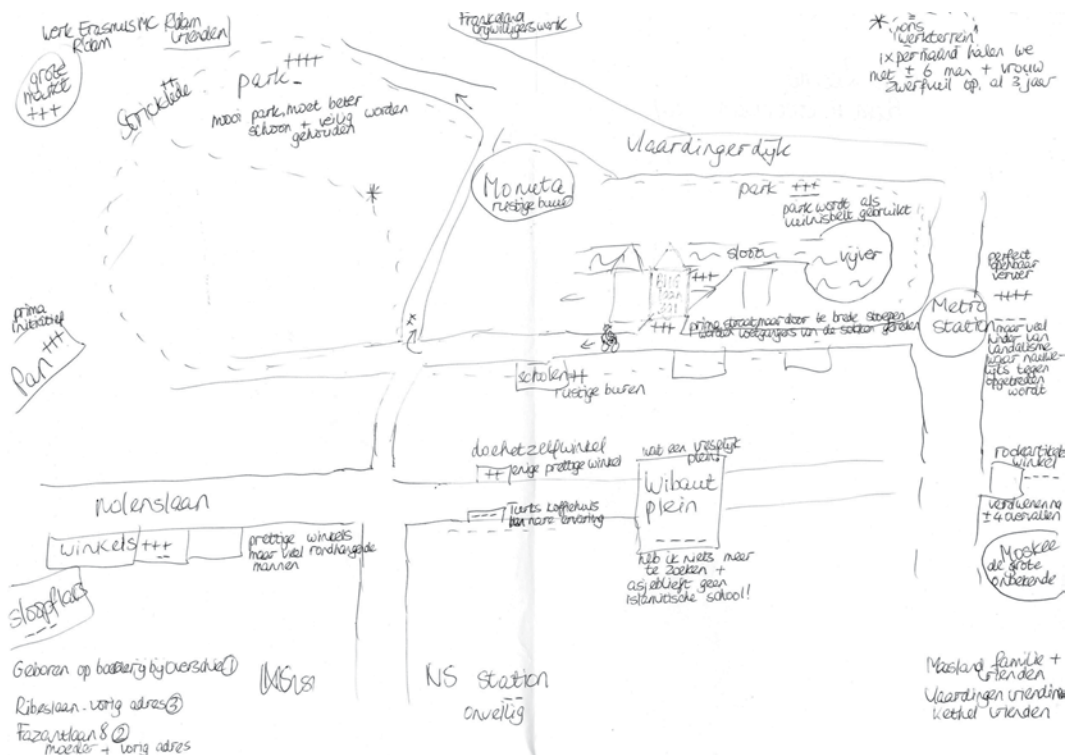

FIGURE 5.16 Kaart van Ria, lid van een buurtpreventieteam dat de buurt op geregelde tijden schoonmaakt en surveilleert.

De kaart van Ria, die participeert in buurtpreventieteam (figuur 5.16), is ook gevuld met tal van grensmarkeringen, zoals stippellijnen die "ons werkteerren" begrenzen, en normatieve evaluaties zoals door middel van plus- en mintekens. Ria vertelt hoe ze tijdens een fietstocht opmerkte dat het "steeds viezer" werd in de buurt. "Het zal me toch niet gebeuren dat de wijk waar ik woon gaat verloederen", zegt ze. "En als dat gebeurt dan ga ik daar niet bij staan kijken". De informant wijst ook op een zwerf die een tijdlang in de buurt sliep en op "de oudjes" die delen van de wijk vermijden vanwege het slechte onderhoud en uit angst om lastig gevallen te worden. Sindsdien haalt ze één keer in de maand met buurtbewoners zwerfvuil op. Ria noemt verschillende plekken die voor haar het verval van de wijk symboliseren, zoals het metrostation, waar veel

jongeren verblijven, en het verdwenen sigarenwinkeltje op de Troelstralaan dat vanwege meerdere inbraken de deuren moest sluiten. Ze omschrijft dit als "een dieptepuntje in mijn buurtbestaan". "Nou rook ik niet zelf, maar ik ging er regelmatig een krantje kopen". Rechtsonder op haar kaart is de moskee getekend, die zij "een hele grote onbekende" noemt. In het midden van de kaart wordt het Turkse koffiehuis genoemd met als toevoeging: "nare ervaring".

FIGURE 5.17 Kaart van Nelly.

"Om het contact te bevorderen ben ik met de buurvrouw naar het Turkse koffiekuis gegaan om te lobbyen bij de mensen die daar zaten om te helpen om de buurt schoner te maken en ook om mee te doen met het buurtpreventieteam. We waren er op woensdagmiddag. Het zat helemaal vol. We mochten binnenkomen. We mochten ons praatje houden van wie we zijn, wat we doen en dat we iedereen uitnodigden om mee te helpen of om zwerfvuil op te halen. Dat iedereen welkom was: mannen, vrouwen, kinderen. Uurtje in de maand en als je wilt meer. We hebben briefjes achtergelaten met de meest hartelijke uitnodiging die we konden bedenken. Nou, we werden niet eens

uitgenodigd om te gaan zitten, een kopje thee of koffie. Ja sorry hoor, ik vertel alleen maar zoals het was (...) We zijn weggegaan en we kregen van iemand die bij de deur zat een vriendelijk knikje en een vriendelijke lach en dat was het! En het heeft helemaal niets opgeleverd. Ik heb me zelden in mijn leven ergens zo onwelkom gevoeld als daar. Dus daar staan een paar minnen bij”.

De kaarten laten behalve als bedreigend ervaren plekken ook zien hoe veranderingen in de directe omgeving doorwerken in het dagelijkse gebruik van de wijk. Bewoners verbinden sentimenten over het verlies van controle vaak met falende strategieën van beheersing en surveillance, zoals het gebrek aan ouderlijk toezicht op straat, camera's op metrostations, slecht functionerende politiepalen en de ontwijkende bewegingen van de “zwartblauwe brigade”. Bewoners vertellen hoe zij plekken en zones in de wijk vermijden door bijvoorbeeld in de avonduren een blokje om te lopen of fietsen. Nelly vertelt naar aanleiding van haar kaart (figuur 5.17) over een “helder moment”, twee jaar geleden, toen ze over een singel in de wijk liep.

“Wat is het daar achteruit gegaan! Met die zijstraten ... oh, wat is dat vreselijk (...) De rotzooi! Ik zei het tegen mijn kleindochter: ‘Kijk eens, je zou daar maar wonen! Ramen bij de flats, geen gordijnen of dekbedovertrekken ervoor of zomaar een ouwe lap. En met kranten, je zal daar tussen wonen!’ (...) Dus daar in de wijk kom ik niet. Als ik naar het station moet dan loop ik wel zo de Van Haarenlaan door en rechtsom en niet de Johan de Wittsingel. En dan moet je wel een eind omlopen, want ze hebben, heel leuk, de trap aan deze kant gezet [...] Je moet een tamelijk eind lopen om op het perron te komen naar Rotterdam. Maar dat heb ik er heel graag voor over”.

Nelly zegt last te ondervinden van jongens die een plein bij een nabij gelegen school intensief gebruiken. De jongens maken rondjes door de buurt, drinken alcohol en gooien hun breezers in de prullenbakken. In een vergelijking met vroeger zegt ze:

“De kinderen konden vroeger alleen naar het park. Mijn oudste jongens gingen 's woensdagsmiddags met een kledingstuk en een fles limonade, siroop en een bal en een paar kaakjes alleen naar het Beatrixpark. En dan was je niet bang. Dat was niet angstig. Daar moet je nou niet aan denken bij jongens van zes, zeven, acht, dat die daar naar toe zouden gaan. Maar toen kon dat. Toen ik in '83 naar de Claes Catestraat ging kreeg ik huisbezoek. Of ik wel netjes genoeg was om in de Claes Catestraat te komen wonen! Er werd in mijn kasten gekeken, onder mijn bed”.

Nelly plaatst nog enkele relativerende opmerkingen bij het gebrek aan toezicht in de wijk.

Nelly: “De Molens, daar ben ik gek op. Ik liep hier op de Parkweg richting de stad. Dat was, dacht ik, op Hemelvaartsdag ... loop ik naar Els ... ik liep te kijken van dan kom je de Brandenspoor uit. Wat ziet het er toch uit! Bij de brug, die kan open, dan heb

je zo'n slagboom. Een verroeste bak staat daar [...] Dus ik denk: 'Het ziet er niet uit'. Opeens hoor ik achter me: 'Oh, Simon, kijk eens wat een beeldig Frans balkonnetje!' [praat met kakstem] Dus ik kijk zo om en dan staan er wat toeristen met van die fotoestellen. Maar die stonden op het bruggetje, dus die keken richting ... ja, het is ook maar hoe je kijkt. Ik kijk zo voor me, de hele weg van dat is slecht en dat is slecht ". Groep: "Die kwamen uit Wassenaar. Dan had je gelijk moeten zeggen: ruilen?".

§ 5.8 Herinnerde ruimte: biografie en geschiedenis

Bewoners definiëren hun gevoel van thuis zijn in relatie tot episodes in hun persoonlijke biografie. Thuis is gebonden aan plekken en sociale relaties, maar ook aan het minder tastbare domein van herinnering en geschiedenis. Hieronder worden twee informanten besproken, wier kaarten licht werpen op de manier waarop noties van binding en thuis-zijn verbonden zijn met transities in hun persoonlijke leven. De kaart van Tineke toont een bewoner wier leven vertakt is met verschillende plekken in de wijk. Het verhaal van Natasha, een nieuwkomer in de wijk, is dat van een kosmopolitische stedeling die de stad prijst om haar diversiteit aan mensen en activiteiten.

Tineke: van volks naar dorps

Tineke (figuur 5.18) woont met haar man en drie kinderen in een koopwoning in nieuwbouwcomplex Nieuwe Tuinen. Het huis ligt op twee minuten loopafstand van haar vorige woning in Dalsland, dat door een plein van de nieuwbouwuurt is gescheiden. Hoewel het gezin een andere woning in de Gorzen [volksbuurt in Schiedam uit het begin van de twintigste eeuw] in het vizier had, wilde ze graag in haar "vertrouwde buurt" blijven wonen. Het huis ligt "vrij" in een straat en op gepaste afstand van de Troelstralaan, een notoire hangplek van jongeren in de wijk. Tineke zegt weinig overlast te ervaren van jongeren die in de straat verblijven. Ze zat jarenlang in het jeugdbestuur van de voetbalvereniging, waar ook veel allochtone jongeren lid zijn. Ze stoort zich vooral aan het drukke verkeer en de jongens die rondjes rijden op scooters. Tineke's leven speelt zich grotendeels in Nieuwland af. Ze werkt bij een verzekeringsmaatschappij, die kantoor houdt aan de rand van de wijk. Bij gebrek aan buitenruimte huurt ze met haar man een volkstuintje in een complex, waar ook haar ouders en schoonouders zitten. Vooral in de zomer is er veel leven in de tuinen. Tineke organiseert activiteiten, zoals een bingo of karaoke-avond in de kantine. Het lijkt op een camping, al zijn mensen er ook op zichzelf. Ook in haar jeugd bracht ze een aantal jaren in Nieuwland door. Als kind speelde Tineke op de grasvelden tussen de flats. In de zomer zetten de kinderen tenten op, moeders lieten het eten met een touw aan een mandje naar beneden zakken.

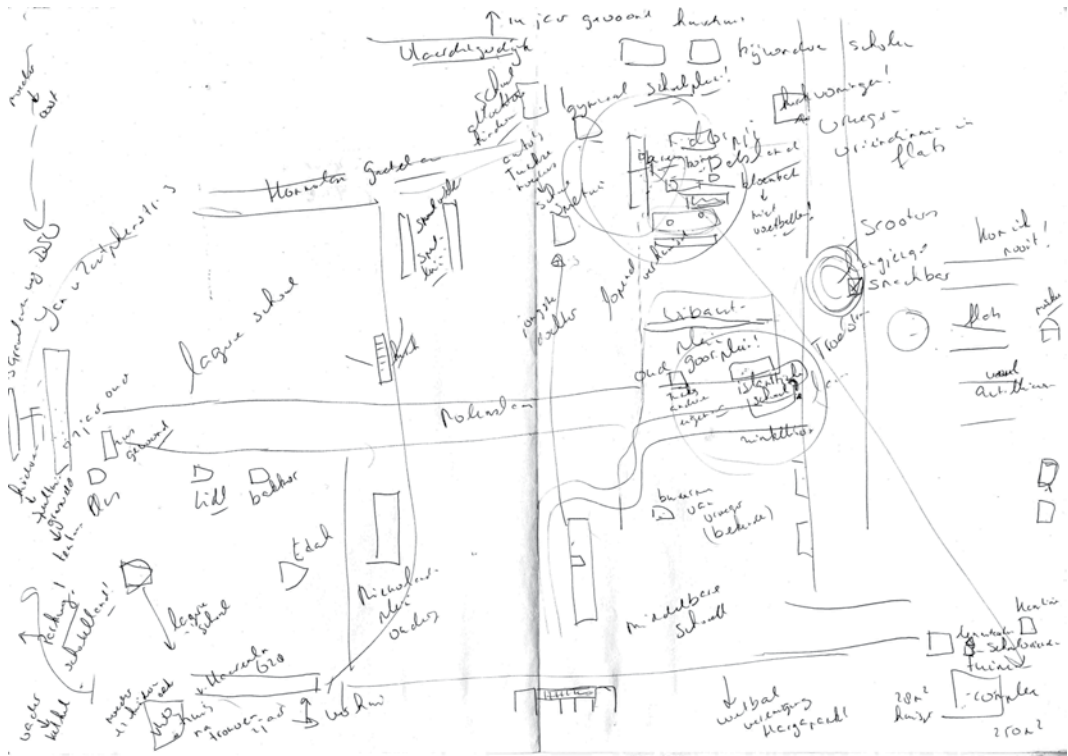

FIGURE 5.18 De narratieve kaart als een historisch gelaagde representatie van de wijk als leefwereld. Kaart getekend door Tineke, wier leven zich voor een groot deel in Nieuwland afspeelt.

Dit “volkse gevoel” kenmerkte ook het leven in Schiedam West, waar het gezin veertien jaar in een bovenwoning woonde. Tineke omschrijft de wijk als een “volkse buurt”, waar de huizen dicht op elkaar stonden en iedereen elkaar “echt” kende. Dalsland, een nieuwbouwbuilt waar Tineke de laatste jaren woonde, voelde voor haar daarentegen meer als een “dorp”. Vooral de eerste jaren heerste in de buurt een sterke sociale controle. Kinderen, die op auto’s zaten, werden door buren vermanend toegesproken. Toen het op een “gegeven moment” uit de hand liep, richtten buurtbewoners een burgerwacht op. In de wijk kwamen nieuwe gezinnen wonen, die zich van het leven op straat weinig aantrokken. Een surveillanceteam is volgens Tineke in Nieuwe Tuinen niet nodig, omdat de huizen aan de achterzijde zijn afgeschermd. Tineke maakt zich wel zorgen om de komst van een islamitische school, vlakbij haar huidige woning. Met de nieuwe moskee heeft ze geen moeite. Die ligt in haar beleving niet in de buurt; ze ziet en hoort hem niet. “Nieuwland is mijn wijk”, besluit Tineke, “omdat ik er al jarenlang met plezier in woon. Anders waren we hier niet gebleven en hadden we geen huis gekocht. Ondanks dat wat er zo om ons heen gebeurt. Kijk, wat er bij de snackbar [aan de Troelstralaan] gebeurt, dat is eigenlijk buiten mijn eigen stukje”. De wijk is niet meer zoals vroeger, zegt Tineke, maar ze is zelf ook veranderd. “Toen wij hier kwamen

wonen, ging mijn jongste dochter naar school. Ik ben toen gaan werken. Dan ga je zelf ook een ander leven leiden. Dan kan het zijn dat je het door de omstandigheden ook zelf anders bent gaan zien”.

De kaart van Tineke laat zien hoe de persoonlijke biografie van een bewoner vertakt is met het leven in een wijk. De tekening is een dicht beschreven, gedetailleerde en historisch gelaagde representatie van de wijk. In de linker onderhoek is de geboorteplaats van de informant weergegeven, inclusief referenties aan de basisschool en de collectieve tuinen waar zij als kind speelde. In het bovenste gedeelte van de kaart is Dalsland getekend, de buurt waar zij de voorbije jaren woonde en die omschreven is als een dorpsachtige ambiance. In de rechter benedenhoek is de locatie van haar nieuwe woning genoteerd, in oppositie met de drukke straat en de populaire hangplek van jongeren uit de buurt. Deze gebieden zijn met elkaar verbonden door een dicht vertakt netwerk van wegen en straten. Daartussenin staan kleine notities, zoals normatieve verwijzingen naar plekken die de informant vermijdt en een referentie aan “schotelantenneland”, een gedeelte van Nieuwland waar veel migrantenfamilies wonen.

Natasha: klein Curaçao

Het nieuwbouwhuis van Natasha (figuur 5.19), een tussenwoning van het complex Nieuwe Tuinen, is recent opgeleverd. De straat is nog niet geasfalteerd en de overvloedige regenval heeft kuilen in het mulle zand doen ontstaan. Ook in de woning blijken de werkzaamheden nog niet voorbij. Tegen de muur staan ingepakte schilderijen. De glazen pui, die de tuin van de woonkamer scheidt, is met huisvuilniszakken beplakt. “Ik heb nog geen gordijnen en de burens kijken, nu er nog geen schuttingen zijn, zo bij me naar binnen”, zegt Natasha. “Dat vind ik niet zo fijn, ik wil toch wel wat privacy als ik hier voor de televisie zit”. In de woonkamer staat een televisietoestel van ongeveer anderhalve meter lang en een halve meter hoog. Aan de inrichting te oordelen duldt Natasha geen kleine snuisterijen. Ze houdt van een strakke inrichting en een ruimtelijk effect. De kleuren in haar woonkamer zijn met zorg op elkaar afgestemd. Op de laminaatvloer van de woonkamer staan twee grijzen banken, twee donkerrode stoelen, een bijpassend roodgrijs vloerkleed en twee roodpaarse vazen. Aan de rechterzijde van de huiskamer bevindt zich de keuken, die aan de achterzijde door een wand wordt gescheiden van de zitkamer. Links van de keuken en zichtbaar vanuit de huiskamer, staat een varenplant, die Natasha doet denken aan Curaçao, het Antilliaanse eiland waar ze opgegroeide.

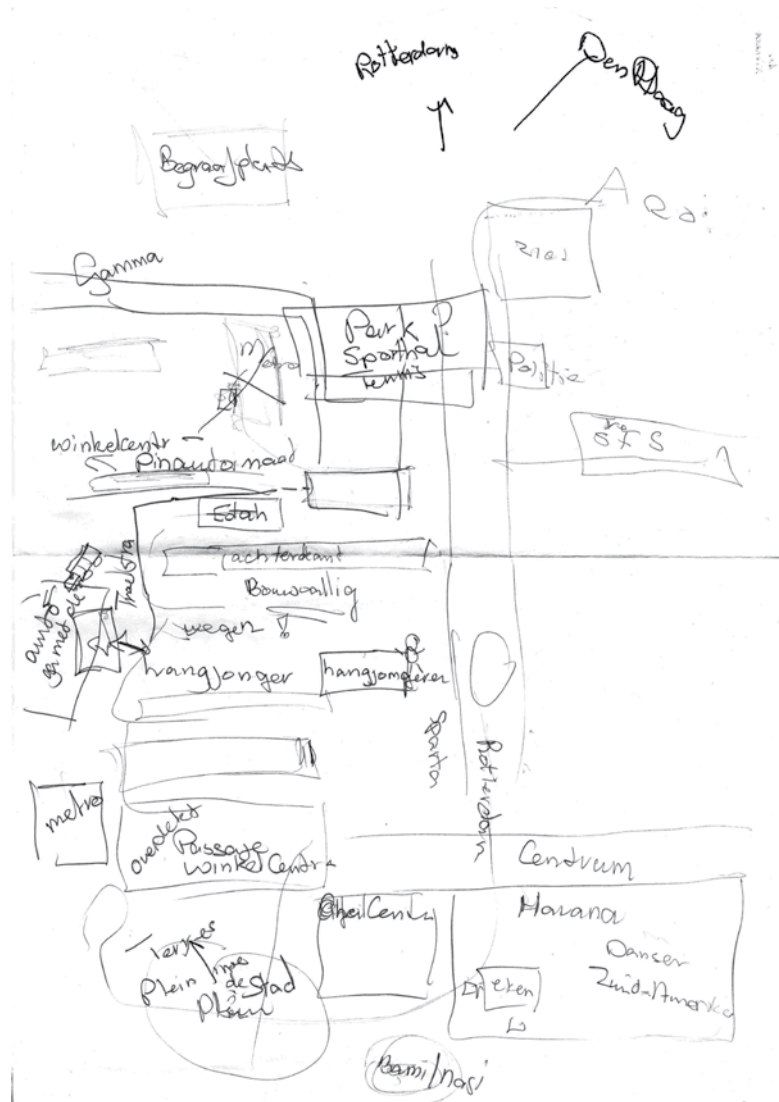

FIGURE 5.19 De wijk gezien door het oog van Natasha, een nieuwkomer in de wijk. Linksboven de begraafplaats, één van de eerste plekken waar Natasha in Nieuwland naar op zoek ging. Onderaan de kaart de eet- en dansgelegenheden in de Schiedamse binnenstad, die haar een vertrouwd gevoel geven. Op de kaart is ook de dagelijkse route genoteerd die Natasha per auto aflegt om van haar woning naar het metrostation te komen, vanwaar ze naar haar werk in Rotterdam reist.

Natasha kwam 27 jaar geleden na een scheiding van haar eerste man met haar twee kinderen naar Nederland en woonde op verschillende locaties in het land. Bij een vriendin in Amsterdam, een nicht in Helmond, en later met haar tweede man in een eengezinswoning in Zwolle-Zuid. Hoewel ze in een lusterrijke omgeving woonde ("een

mooi huis bij een laan met veel groen”) kon ze er nooit aarden. In een vergelijking met haar huidige woonwijk zegt ze:

“Zwolle was eigenlijk heel boers en conservatief. Alles wat anders is, is raar. En onwetendheid. Ze willen gewoon geen kennis maken met anderen. Er zijn daar best veel racisten hoor en ook skinheads. Kinderen hebben soms problemen en op je werk heb je soms problemen. Op mijn werk had ik veel goede collega’s, dat moet ik wel zeggen. Maar er zitten er altijd een paar die zeggen dat negers allemaal picknickers zijn of weet ik veel. Dat zeiden ze gewoon op de afdeling en soms gewoon rechtstreeks. In het begin dacht ik echt: ‘waar ben ik nou terechtgekomen?’ Maar ik ben er nooit voor weggelopen, hoor. Ik dacht altijd: ‘jij bent gewoon dom’. Maar zulke dingen maak je dus ook in Zwolle mee. En dat maakte het wel lastig. Geef mij maar Schiedam”.

Nadat haar man anderhalf jaar geleden overleed woonde ze een jaar lang bij haar dochter in Rotterdam. Omdat ze dicht in de buurt van haar zoon in Ridderkerk wilde wonen, ging ze op zoek naar een huis in de omgeving van Rotterdam om een “nieuwe start” te maken. Natasha was na haar eerste bezoek niet erg over Nieuwland te spreken, maar zegt tijdens haar eerste weken al een gevoel van vertrouwdheid te hebben ontwikkeld. Dit verklaart ze als volgt.

“Kijk, hier heb je heel veel buitenlanders. Dus ik voel me niet in Nederland wonen hier. Dan denk ik dat het verschil is dat ik in Zwolle meer heimwee naar Curaçao heb, dan vanuit Rotterdam. Hier krijg je buitenlands eten en eigenlijk alles. Dat is wel een voordeel. Dus ik voel me hier uiteindelijk meer thuis dan in Zwolle. In Zwolle voelde ik me wel thuis, maar je voelde je toch een buitenlander bij wijze van. Niet dat ik een slecht leven had hoor, maar ik had daar meer de behoefte om vaker naar Curaçao op vakantie te gaan. Hier heb je alles wat je daar hebt ook. Eten bijvoorbeeld. Restaurantjes, haarspullen en weet ik wat allemaal”.

In het centrum van Schiedam heeft Natasha een Antilliaans restaurant ontdekt, ‘Havana’. Ze heeft er al verscheidene malen gegeten. Het eten en de sfeer (“er komen veel Antillianen”) doen haar denken aan Curaçao.

“Ik voel dat ik daar op Curaçao ben. Het zit ‘m in de muziek en ook in de mensen. Er gaan heel veel Antillianen daar uit eten. En als ergens veel mensen gaan eten, dan zal het daar wel goed zijn. Wij zijn heel kritisch op ons eten. Het moet wel schoon en goed zijn. En de smaak is echt goed. Soms eet ik het goedkoopste daar. Saté met patat bijvoorbeeld. En dan krijg je de jus. Dan voel je echt: ik zit op Curaçao. Dan hoef ik niet helemaal daarheen te vliegen om een speciale nasi te halen. Het smaakt hetzelfde. En ook lekkernijen en drankjes. Ik hoef niet meer drie jaar te wachten om dat te krijgen”.

In haar woning heeft Natasha een doos met muziek staan, waarmee ze probeert de sfeer van de Antillen in huis te creëren. “Ik heb cd’s, dvd’s en een palmboom”, zegt ze. “Ik ga geen tierelantijntjes met beeldjes en zo neerzetten”.

Hoewel Nieuwland relatief onontgonnen terrein is heeft Natasha in twee weken tijd reeds enkele routines ontwikkeld. Ze vertelt dat ze, op weg naar haar werk, sommige plekken in de wijk mijdt. Collega’s bij de dienst Stadstoezicht in Rotterdam vertelden haar over de slechte naam van Nieuwland: schietpartijen, steekpartijen, inbraken. Natasha relateert dergelijke verhalen (“misdrijven gebeuren overal”) maar ze hebben haar wel genoopt haar dagelijkse route aan te passen. Zo gaat ze op weg naar haar werk in Rotterdam liever niet te voet door de Troelstralaan.

“De Troelstralaan vind ik wel eng om te lopen. Dat komt door wat ik van verhalen heb gehoord, volgens mij. Alles went. Maar je hoort van die enge verhalen dat er wordt geschoten of dat je moet uitkijken voor je tas. Je hebt ook van alles daar zitten. Dan denk ik dat het beter te voorkomen is dan te genezen. En ik ken het hier nog niet zo goed, dus dan pak ik de auto. Het is wel maar een klein stukje, maar ja.”

Na schooltijd en op weg van en naar haar werk treft Natasha regelmatig groepjes jongeren aan in de straat en bij de flat tegenover haar huis. De jongeren geven de wijk volgens haar geen goede indruk, ook al zijn ze Antilliaanse komaf.

“We wonen nu in Nederland. Op Curaçao is dat de gewoonte. Het is daar altijd 25 of 30 graden warm. De meeste mensen zitten op het balkon, maar in ieder geval nooit binnen. Je hebt wel snackbars, waar je even wat gaat halen, even wat drinken, even hangen en dan weer naar huis. Sommigen blijven wel dag in dag uit onder een boom domino spelen, maar daar leef je buiten. Maar men moet beseffen: je gaat in een ander land wonen. Hier is het niet de gewoonte en ik vind het ook niet kloppen. Om elke dag niets te doen en alleen maar te zitten, dat is vragen om problemen. Ze moeten het niet vergelijken. We zijn wel Nederlanders, en er zijn heel veel Westerse dingen daar. Maar voor het hangen buiten, daar is het hier ook geen weer voor. Je ziet trouwens ook geen Indische mensen hier buiten rond hangen. Het zijn altijd Antillianen of Marokkanen. En waarom? Ga toch iets nuttigs doen!”

Natasha komt uit een welgestelde familie. Haar stiefvader was hoofd directeur van Economische Zaken, die haar niet toeliet op straat rond te hangen. “We woonden in een groot huis”, zegt ze. “Alle huizen hebben tuinen daar en daar ga je spelen, je gaat niet op straat rond hangen.” De verschillen tussen Antillianen ziet ze niet alleen op Curaçao, maar ook in Nederland.

“Sommigen denken dat ze jaar in jaar uit van een uitkering mogen leven. Ik snap niet dat het nooit in hun hoofd opkomt om iets te gaan doen of zo. Ook om altijd maar in het minimum te moeten leven. Dat vind ik ook vragen om problemen. Ze moeten het

natuurlijk zelf weten. Ik ben heel anders opgevoed: je ging studeren of werken. Maar er is een groep Antillianen, die dat niet ziet”.

Met een aantal van haar nieuwe burens heeft Natasha reeds kennisgemaakt. Ze vindt een “prettig contact” met de burens belangrijk. Een gezellig praatje doet haar aan vroeger en aan Curaçao denken. Ze vindt het ook een “prettig idee” dat ze voor hulp kan aanbellen bij de burens.

“De burens vind ik heel belangrijk. En desnoods hierachter ook. Maar ik hoef niet de hele wijk te kennen. Met mijn burens wil ik gewoon een normaal gesprekje voeren. Als er hier ooit iets met mij gebeurt, dat ik even kan aanbellen. Of andersom. Je hoeft niet bij elkaar de deur plat te lopen, maar je moet wel goed zijn met je burens. Je moet goede contacten hebben, weten wie er naast je woont”.

Het eerste contact met een Nederlands ouder echtpaar op leeftijd is al gelegd. “Een praatje, met de verhuizing en zo. Gewoon buiten”, zegt ze. “Of de buurman komt even kijken hoe ver ik ben”. Natasha verbaast zich over de nieuwe Turkse burens die niet gedag zeiden toen ze hen begroette. Natasha denkt dat de kwaliteit van leven van Nederlanders en Antillianen anders is dan die van Turken. “We zijn allemaal gewoon, weet je”, zegt ze. “Misschien durven hun dat niet, maar wij zien elkaar als heel gewoon. Misschien komt het nog”.

Het gevoel van thuis-zijn, zoals bewoners dat uitdrukken, hangt samen met hun persoonlijke levensgeschiedenissen. Dergelijke gevoelens komen vaak aan de oppervlakte wanneer ze bedreigd worden. Het begrip van relational trauma verwijst bijvoorbeeld naar gevoelens van verlies die opspelen in een tijd waarin mensen geconfronteerd worden met ingrijpende veranderingen in hun persoonlijke levenssfeer, zoals wanneer zij gedwongen uit een woning moeten verhuizen of naar een ander land migreren (Low 2004). Verhuizing en migratie leggen bloot dat thuis geen statisch domein is maar opgenomen in de praktijken van blijven en vertrekken. Thuis, schrijft Mallet (2004), is zowel een ‘*place of origin*’ als een ‘*point of departure*’. “(...) homes always involve encounters between those who stay, those who arrive and those who leave (...) There is movement and dislocation within the very forming of homes as complex and contingent spaces of inhabitation” (Ahmed, aangehaald in Mallet 2004:79). “The study of mobility is therefore inseparable from the study of permanence, of settlement and of the relationships individuals and social groups have with places” (Pascual-de-Sans 2004:350). Welke betekenissen heeft thuis voor mensen die zich in geografisch of mentaal opzicht verplaatst hebben van hun land van herkomst?

Hieronder wordt aan de hand van persoonlijke geschiedenissen beschreven hoe eerste en tweede generatie Turkse migrantenvrouwen in Nieuwland een nieuw thuis verwerven. De vrouwen maken deel uit van de ruim 3500 Turkse inwoners

van Nieuwland, die ongeveer 24% van het totale aantal wijkbewoners uitmaken. De verhalen laten zien hoe noties van vertrouwdheid in en binding aan een buurt verweven zijn met persoonlijke geschiedenissen en veranderingen van sociale identiteiten. De interviews en observaties met Turkse vrouwen zijn verricht door Zeren Aslan, die de gesprekken in het Turks voerde en in het Nederlands transcribeerde.

Zeynep: kwesties van hart en lever

De 35-jarige Zeynep woont in een appartement in een hoekflat, vlakbij het metrostation. Het is een zonnige zaterdagmiddag en het is bedrijvig op straat. “Goed dat je er bent”, zegt ze bij deur, “alleen: ik heb een klein probleem”. Zeynep past vandaag op een gehandicapt buurmeisje en heeft haar een wandeling naar het park beloofd.

“Buiten kunnen we ook praten, toch?”, zegt ze.

“Jawel”, stamel ik, enigszins bevreesd over een goed verloop van het interview. Na een korte wandeling komen we uiteindelijk terecht bij de ingang van de portiekflat.

“Ik voel me zo vrij vandaag”, zegt Zeynep. “Mijn kinderen zijn vandaag naar het strand in Hoek van Holland. Maar het voelt ook een beetje raar. Mijn kinderen zijn toch de mooiste vrucht in het leven”.

Na een paar minuten komt buurvrouw Marian erbij zitten. Marian, een docente biologie op het voortgezet onderwijs, is een beetje aangeschoten. In haar ene hand heeft ze een flesje bier. “Hoe gaat het met je?”, vraagt Zeynep haar. Marian vertelt me dat ze sinds kort weer samen woont met haar gescheiden man. Hij is op dit moment zijn spullen aan het laden. Marian rekt zich uit en gaat liggen op een tapijtje. Een jongen van ongeveer vijftien jaar komt langs op een kinderscooter. Zeynep maakt hier een opmerking over, waarom iedereen moet lachen.

Na een kwartier komt ook Hayriye, de buurvrouw van Zeynep, voorbij. Ze groet ons en gaat zitten. “Je zou toch om tien uur komen?”, zegt ze. Ik weet dat we geen tijd hadden afgesproken, maar antwoordt vriendelijk dat ik had begrepen dat ze de hele dag thuis zou zijn. Als ik vraag of ik een andere keer kan langskomen, reageert ze ontwijkend. “Ik heb toch niets te vertellen”, zegt ze. “Het is allemaal hetzelfde”.

“Het is hier een rustige buurt”, zegt Zeynep. “Tenminste, het was eerst rustig, nu is het drukker. Er zijn hier veel buitenlanders komen wonen”. Ze trekt een vies gezicht. “Ze maken veel herrie en in het trappenhuis ruikt het naar drugs. 's Nachts hoor je bijvoorbeeld luide muziek vanuit de auto's, of het geluid van bromfietsen. Hier, daar heb je ze”. Zeynep wijst naar drie jongens die op scooters door de straat rijden. “Ze groeperen samen”, zegt ze. “Ze drinken in het trappenhuis en gooien de flessen onder de trappen. Ze gooien niets in een prullenbak, of zo”.

Hayriye zegt dat ze haar bovenburen er wel eens op heeft aangesproken, maar dat ze niet luisteren. “Ik doe mijn raam nooit open”, zegt ze. “De burens wassen hun ramen altijd met een tuinslang en het water loopt dan zo naar binnen”.

Zeynep kijkt naar het raam van Hayriye. “Ze spugen ook uit het raam”, zegt ze. Achter een ander raam staat Yildiz met een emmer water.

“Buren zijn belangrijk”, zegt Zeynep, in het Nederlands zodat Marian kan volgen wat ze zegt. “Niet huis alleen belangrijk, burens ook belangrijk, toch Marian?”

Marian kijkt wat versuft op. “Het is hier wel oké”, zegt ze. “Het gaat goed in de buurt, de verschillende bevolkingsgroepen hebben goed contact”.

De moeder van Iknur, het gehandicapte meisje, komt erbij zitten. “We zijn over je aan het roddelen”, grapt Marian en neemt een slok van haar bier.

“Wat vertelde zij nou?”, vraagt Zeynep, nu weer in het Turks. Ze knikt in de richting van Marian.

“Ze zegt dat het contact met de burens goed is en dat er geen onderscheid is tussen verschillende bevolkingsgroepen”, leg ik haar uit.

Zeynep knikt.

De drie jongens op scooters rijden weer voorbij. “Deze herrie maken”, zegt ze tegen Marian. “Toch houd ik van deze buurt”.

Zeynep wijst naar de plek aan de overkant van de straat waar haar vorige woning heeft gestaan. Ze vertelt dat toen haar woning werd gesloopt ze van de corporatie de keuze kreeg. “Ik wilde dit huis”, zegt ze. “Maar nu hoor ik dat deze woningen ook worden gesloopt, maar ja, wanneer?”

“Volgens mij vijf jaar”, zegt Hayriye.

“Nou ja”, zegt Zeynep, “de een zegt dus over vijf, de andere zegt over tien jaar”. Zeynep vraagt of Marian er meer van af weet. Marian schudt van ‘nee’.

“Ik heb zo’n drie of vier jaar in dat oude huis gewoond, maar ik heb er geen fijne herinneringen aan”. Zeynep praat nu op zachte toon. Ze kijkt naar de overkant van de straat. “Mijn baby is daar gestorven, wiegendood. Ik droomde vaak over mijn baby. Ik wilde er niet langer blijven en toen we hoorden dat de huizen werden gesloopt ben ik hier terecht gekomen”. Het jongetje, zegt ze, had blauwe ogen en is vernoemd naar zijn vader. Haar huidige woning bevalt haar beter. Het huis is ruimer. Zeynep heeft sinds enige jaren ook een volkstuintje, waar ze soms met haar kinderen heen gaat.

In het begin was het wennen, vertelt Zeynep. Nieuwland was anders dan Turkije.

“Buitenlanders, de burens, het huis en de taal vooral”, zegt Zeynep. “Je verstaat niks en voelt je dan heel dom (...) Hier heb je van alles: tram, trein ... het is gewoon anders”.

Marian staat op om boodschappen te doen en neemt afscheid.

“Of ik me iets herinner van die eerste jaren? Het was raar. Ik heb veel meegemaakt, maar ja, wat zal ik vertellen? Ik weet het eigenlijk niet meer”. Zeynep is stil en denkt na.

“Het verlies van mijn kind was het meest ingrijpende in die tijd”, vervolgt ze. “Dat zal ik nooit vergeten”. Even later zegt ze: “Het meest opvallende waren de mensen hier, verschillende soorten mensen”.

“Alles is hetzelfde”, zegt Hayriye. “Het huis, het boodschappen, alles is hetzelfde”.

“Hoe bedoel je: alles is hetzelfde?”, reageert Zeynep. “Het is hier heel anders dan in Turkije. In Turkije kwam ik nooit buiten, ik deed nooit boodschappen. Ik ging nooit alleen naar buiten in Konya, naar de markt of de stad”.

“Oh, bedoel je dat?” Hayriye zwijgt.

“Nou, Hayriye”, zegt Zeynep. “Mijn moeder deed alles. Ik kwam nergens alleen. Hier doe ik alles alleen. In Turkije deed mijn moeder al het werk. Ik was meer in en rond het huis bezig. Maar sinds ik in Nederland ben doe ik alles zelf”. Zeynep groet een voorbijganger en nodigt haar uit om erbij te komen zitten.

De meeste mensen in Nieuwland heeft Zeynep leren kennen via haar schoonzus. “Ik was niet zo girisken”, zegt ze. Ik ben niet het type dat meteen over de vloer gaat bij iemand die ik pas ken. Ik ben best voorzichtig. Ik kijk eerst de kat uit de boom en als ik een persoon mag dan begint het pas”.

Het wordt intussen steeds drukker op de stoep. Zeynep vraagt haar oudste zoon om een paar stoelen mee te nemen. Iknur groet een paar voorbijgangers. De moeder van Iknur schuift aan. Even later komt ook Yildiz er ook bij zitten. Ik besluit dat het voorlopig genoeg is en spreek met Zeynep af voor de volgende week.

Als ik op dinsdagochtend arriveer blijkt Zeynep haast te hebben. Om twaalf uur heeft ze les en om elf uur moet ze naar school voor een bijeenkomst. “Als het niet uitkomt kom je vrijdag toch weer langs”, stelt ze voor. In de beslotenheid van haar huis is Zeynep aanmerkelijk spraakzamer dan de eerste keer dat we elkaar zagen. Zeynep leidt een druk leven. Tijdens onze gesprekken zou ze regelmatig opstaan, om de deur open te doen, koffie te zetten, de telefoon op te nemen of voor een plasje. Ze praat veel en wijdt graag uit.

Ik maak met Zeynep een rondgang door de woning. Het huis van Zeynep heeft zeven vertrekken; een woonkamer, drie slaapkamers, keuken, toilet en badkamer. De keuken biedt toegang tot de badkamer en vanuit de badkamer kun je de slaapkamer in lopen. Aan de keuken grenst een smal balkon, groot genoeg om er te kunnen zitten maar te klein voor het uithangen van de was. Hiervoor gebruikt Zeynep een wasdroger, die op de wasmachine in de keuken staat. In de woonkamer staan een vitrinekast en een paar kleinere kastjes, alles in het wit en versierd met handwerkjes, foto's van haar kinderen en de karatebekers van haar dochter. Aan de muur hangt een portret van haar schoonouders. De vloer van de woonkamer is bedekt met een roomkleurig vinyl. Het behang is roze en geel in een streepjesmotief. In het huis van Zeynep staan veel plastic bloemen in verschillende kleurencombinaties. Over een paar dagen zal een nieuw bankstel arriveren, dat ze bij een Turkse meubelhandel in Schiedam heeft besteld: een driezits- en tweezitsbank, in het geel.

Zeynep groeide op in een wijk in Konya, een stad in het zuidwestelijke deel van midden Turkije en hoofdstad van de gelijknamige provincie. Toen haar vader stierf hertrouwde haar moeder met een makelaar. Haar stiefvader, die geen kinderen kon krijgen, was erg aan haar gehecht. Zeynep was het enige meisje thuis en hij wilde niet dat zij met een vreemde zou trouwen. Ze doorliep de basisschool, volgde koranlessen en naaicursussen, en verloofde zich daarna met de neef van haar stiefvader. Zeynep wilde een ander trouwen maar haar stiefvader was daarvan niet op de hoogte. Haar stiefvader overleed zeven jaar geleden. Toen

ze op 18-jarige leeftijd trouwde, woonde Zeynep een jaar in bij haar schoonouders, vlakbij het ouderlijke huis. In het huis van haar schoonouders was het vaak druk. Er woonden drie zonen en drie dochters. Een van de dochters was getrouwd en woonde elders, maar kwam iedere dag over de vloer met haar vier kinderen. In haar ouderlijke huis kon ze tot het einde van de ochtend uitslapen, maar bij haar schoonouders moest ze, zoals het een goede bruid betaamt, elke ochtend om acht uur opstaan. Zeynep zegt in die periode tien kilo te zijn afgevallen en zich weinig van vroeger te herinneren. Ze heeft een vorm van geheugenverlies, dat vooral in drukke tijden opspeelt. Ze kan dan haar spullen niet meer terugvinden. Als ze moet lachen of huilen wordt ze soms duizelig of krijgt hoofdpijn.

Zeynep woont inmiddels zestien jaar in Nieuwland. Na de sloop van haar eerste woning verhuisde ze naar een flat aan de overkant van de straat. Ze wilde graag in de buurt blijven wonen. Haar schoonzus woont om de hoek, in de straat erachter, en komt dagelijks langs; ze hebben kinderen van ongeveer dezelfde leeftijd. Haar overige familie woont in het buitenland. Ze mist vooral haar broers, die in Turkije wonen.

In de loop der jaren heeft Zeynep zich een wekelijkse routine aangemeten. Op vrijdag gaat Zeynep altijd naar de markt in het centrum van Schiedam. Ze doet haar dagelijkse boodschappen bij de Lidl en de Edah in de buurt. Voor Turkse producten gaat ze naar een buurtwinkeltje [süper market] in Nieuwland of naar de markt aan de Schiedamseweg in Rotterdam. Ze kookt in de ochtend en speelt na school tot etenstijd met de kinderen in de speeltuin of in het park. Soms helpt ze oudere vrouwen met vertalingen. Naar de moskee gaat ze op speciale gelegenheden en tijdens feesten, zoals tijdens de Ramadan. Bidden doet ze thuis. In de weekenden maakt ze schoon of gaat met de kinderen naar het park of, zoals in de zomer, naar het strand. Tegenwoordig volgt ze fietslessen met een groep van Arabische, Somalische en Turkse vrouwen. In het wijkcentrum aan het Dreesplein komt ze regelmatig, voor activiteiten met kinderen of voor de organisatie van het carnavalsfeest. Vorig jaar nog is ze met een groep van dertig Turkse vrouwen naar Parijs geweest. Omdat ze doordeweeks veel buiten is, komt ze soms niet aan het huishouden toe. Overdag gaat ze naar school, in haar vrije uurtjes gaat ze wel eens bij burens langs om te helpen of voor een kopje thee en gezelligheid. "Ik houd ervan om mensen te helpen en als ik wat kan betekenen dan doe ik dat ook", zegt Zeynep. "Ze zeggen wel eens: 'meld je aan bij de overheid, misschien betalen ze je wel'. Maar ik doe het uit liefde voor de medemens". Zeynep doet ook handwerk en houdt van muziek. Om op de hoogte te blijven bladert ze soms in de Telegraaf, het Stadsblad of de Turkse editie van de Metro. Ze spreekt en leest de Nederlandse taal niet goed genoeg om alle artikelen goed te kunnen lezen, maar artikelen over incidenten leest ze wel. Ze kijkt ook vaak naar de lokale zender, Look TV. Elke maandag gaat ze naar buurtbijeenskomsten, waar ze terecht kan met klachten over afval en overlast. Met de complexbeheerders heeft ze nooit contact.

Zeynep is de enige Turkse in de flat. In haar portiek wonen vier Nederlandse gezinnen, een Iraakees, een Surinaamse en een Antilliaanse. De burens maken soms een praatje

bij de ingang of in de portiek, maar komen zelden bij elkaar over de vloer. Als er problemen zijn willen burens wel eens bij elkaar aankomen, zoals laatst, toen haar Iraakse buurvrouw ruzie had met haar man. Zeynep had vroeger veel contact met de onderburens, maar sinds een ruzie praten ze niet meer met haar. Vrienden moeten echte vrienden zijn, zegt Zeynep: het is een kwestie van hart en lever [*can ciger*]. Ondanks dergelijke incidenten voelt Zeynep zich op haar gemak in de buurt. “*Huzur* [gemak, welzijn] is er als er geen ruzie is”, zegt ze. “Als ik me niet hoeft te stressen om dingen die gebeuren”. Het park, de straat, maar vooral de eigen woning zijn haar thuis: “Er gaat niets boven je eigen huis” [*ev gibisi yok*]. Op sommige plekken in de wijk komt ze niet graag; de Parkweg bijvoorbeeld, en het gebied rondom het station waar het donker is. De belangrijkste plek in haar leven? “Mijn vaderland”, zegt ze luid en duidelijk.

Zeven jaar geleden veranderde de wijk, vertelt Zeynep. Er kwamen nieuwe mensen in de wijk wonen. Mensen uit Polen en Bulgarije. “Een paar dagen geleden is mijn zoon geslagen bij de moskee”, zegt ze. “Mijn man was toevallig in de buurt, hij was dronken en heeft die jongens geslagen”. Zeynep vertelt over de vondst van een dode vrouw in een koffer in een beekje vlakbij haar huis. Dat soort incidenten maken haar bang. Laatst vernam ze van een steekpartij tussen een Surinaamse en een Poolse vrouw. “Ik hoorde het ook op TV”, zegt Zeynep, “dat er in Nieuwland veel gebeurt”. Als ik haar voorleg dat Nieuwland op een lijst van achterstandswijken staat, reageert Zeynep verbaast. “*Vallah* [letterlijk: ‘ik zweer’]. Hoe weet jij dat? Er is hier ook een man vermoord. Je hoort ook over groepen Bulgaarse vrouwen. Ze bellen aan en als ze je thuis alleen aantreffen dan ... (maakt zin niet af)”. Zeynep vertelt over een man, die rondhangt rondom de school van haar zoon. Dergelijke incidenten komen volgens Zeynep steeds vaker voor, vooral sinds nieuwe groepen hun intrek in de wijk hebben genomen. “Hun blikken alleen al”, zegt ze. “Misschien kijken ze gewoon zo, maar ik vind het niet prettig. Ze zijn ook arm. En wat doen mensen die arm zijn? Ze pikken onze mannen in”.

Na een uur wordt er gebeld voor Zeynep. De beltoon van haar mobiele telefoon is de populaire zomerhit *Aman*, een liefdesliedje van de in Londen woonachtige Turkse zangeres Eylem. ‘*Aman*’ betekent zoiets als ‘ach laat maar, als een nieuwe dag aanbreekt wordt alles beter’.

Emine: ‘warme’ en ‘koude’ plekken

Emine (37) woont met haar man en twee kinderen in een portiekflat aan de rand van Nieuwland. Het appartement biedt uitzicht op een nieuwbouwcomplex aan de overkant van de straat, vanuit de keuken en het balkon heeft ze zicht op de oudbouw en een binnentuin. Aan de linkerkant van de portiekflat staat een verpauperd bedrijfspand, waarin een snackbar en een internet- en belwinkel zijn gevestigd. Aan de andere zijde staat een eetcafé, *powered by* Warsteiner: “Eine köningin ünter den Bieren”. Boven de

ingang van de flat hangt een portiekportret (zie hoofdstuk 4), waarop door bewoners aangeleverde objecten zijn gefotografeerd. Het portret is een leuk idee, vindt Emine, maar ze heeft haar bedenkingen. “Zo weten ze wie er allemaal in de portiek wonen; racisten kunnen ons makkelijk schade aanbrengen”.

“Mooi, je bent op tijd”, zegt Emine als ze de deur open doet. Emine is gekleed in een pantalon en een T-shirt met lange mouwen in sobere tinten. Ze draagt een bril, haar haren zijn geverfd: bruin als basis met blonde *highlights*. Aan haar pols hangt een goud- en zilverkleurig horloge, gekocht voor zes euro bij de Lidl. “Ik ben heel stipt”, zegt ze. “Het is mijn huisregel: tijd is heel belangrijk voor mij”. Bij de voordeur van Emine’s woning staan een kastje en een paar schoenen; een strategie die door sommige bewoners wordt gebruikt om inbrekers buiten de deur te houden. Emine reikt Chinese slippers aan. Ze serveert oploskoffie, koekjes, cake en kaasstengels.

Het huis van Emine telt vier kamers. De keuken biedt toegang tot de badkamer en van daaruit tot de roomkleurige en sober ingerichte slaapkamer van Emine. Haar zoon en dochter hebben ieder een eigen kamer. In de kamer van de dochter is bijna alles roze: muren, vitrage, het lampje, de bedovertrek van Disney en de voile met Barbie-applicatie. Zo ook de vele prinsessen, hartjes en roosjes die de kamer van het meisje sieren. De badkamer is klein en bevat slechts een douche, wastafel en apothekerskast. De keuken is gevuld met keukenapparatuur en een afwasmachine. Achter de keuken is een soort van washok ingericht, dat voorheen als balkon functioneerde. De kleuren van het appartement van Emine zijn nauwkeurig op elkaar afgestemd. Beukenkleurige laminaten vloer, beuken meubelen, bordeauxkleurig bankstel. De muren zijn gesaust met een champagnekleurige structuurverf die “op zijn Turks”, door middel van boogstructuren, is aangebracht. De romige kleuren keren terug in de kleinste details: vaasjes, plastic bloemen, fotolijsten. Het meubilair oogt als een setje uit een catalogus: een dressoir, een eet- en salontafel, met in de hoek een vitrinekastje. Aan de muren hangen familiefoto’s, van haar dochter en zoon, en van haar man in militair uniform, geretoucheerd door Turkse fotografen. In de hoek van de kamer staat een plantje van haar vroegere Indische buurvrouw. “Dat was net een moeder voor mij”, zegt Emine. “Haar mis ik nog altijd. Soms praat ik wel eens met die plant”.

Emine woont sinds 1989 in haar huidige flat. Nieuwland was destijds volgens haar een schone en geordende wijk. Het huis was ruim en mooi. In haar portiek woonden alleen Nederlandse gezinnen. Na een paar dagen in Nederland nam haar schoonzus Emine mee naar de “gele patatzaak” aan de Nolenslaan [de ‘Hap Snap’, deze bestaat nog steeds], waar ze voor het eerst mayonaise leerde eten. Toch voelde ze zich de eerste jaren in Nederland leeg en zwaarmoedig. Ze was de Nederlandse taal niet machtig en als mensen haar benaderden liep ze weg. ‘Ik kan geen Nederlands praten’ was de eerste zin die ze leerde uitspreken. Emine moest ook wennen aan het doen van boodschappen. In de wijk waren destijds nog geen Turkse winkels en de geluiden om haar heen waren zo anders dan in Izmir en Afyon, de provincies in de Egeïsche regio

waar ze opgroeide. Vooral de kerkklokken, die ieder zondag luidden, maakten haar onrustig. "Als ik in Turkije kom en ik hoor de gebedsoproep, dan voel ik me echt goed", zegt Emine. "Want dat heb ik heel mijn leven gehoord, sinds mijn kindertijd". Ieder jaar gaat ze naar Turkije op vakantie.

Emine is de enige Turkse bewoner in de flat. Ze deelt de portiek met een Britse man en een Kaapverdiaans, Antilliaans en Curaçaose gezin. De meeste burens groeten haar wel eens, maar ze komt er niet over de vloer. "In de buurt wonen veel alleenstaande mannen", zegt Emine. "Ze hebben wel vriendinnetjes, maar echt een gezin met kinderen heb je hier niet". Als Emine in Nieuwland over straat loopt denk ze wel eens 'Allah kahretsin [godverdomme], wat voor een vieze plaats is dit geworden'. Het ging een periode slecht in de buurt, vertelt ze. Buitenlanders verzamelden zich op de stoep, vooral bij mooi weer. "Jongens, mannen: echt foute mensen", zegt Emine, "ze blowden en dronken op straat". In de flat woonde een man, die de gewoonte had om voor zijn voordeur een barbecue aan te doen. Dan zat haar hele appartement onder de rook. Ze overwoog in die tijd om te verhuizen. "Achtervolgingen, een steekpartij: het is soms net Texas hier". In de loop van de jaren is ze delen van de wijk gaan vermijden. Het Beatrixpark bijvoorbeeld, waar het vies is, of het gebied rondom het politiebureau, het NS-station en de buurt bij de oude Mevlana-slager. Ze reist niet per tram, omdat de stations donker en benauwd zijn. Dergelijke plekken zijn vaak verlaten en maken op haar een "koude" indruk.

Haar eigen buurt daarentegen voelt "warm" aan. Het ligt centraal en ze heeft alles binnen handbereik. "Ik houd van mijn woning", zegt ze. "Ik ben eraan gehecht. Hier kan ik rustig slapen. In dit huis heb ik alles meegemaakt. Om die reden is het moeilijk om dat achter te laten". Vooral het vrije uitzicht op de straat bevalt haar goed. "Ik wil geen *tantana*" [geen bestaand woord, komt neer op: 'herrie', 'tamtam']. Omdat Emine de langst wonende in de portiekflat is, geniet ze bovendien gezag onder de bewoners. Toen ze zich laatst bij de burens beklagde over het roken in de portiek hielden ze er onmiddellijk mee op. "Het belangrijkste", zegt ze, "is dat je niet laat zien dat je bang bent".

"De wijk gaat veranderen", zegt Emine. Ze wijst naar de nieuwbouw aan de overkant van de straat. "Niets wordt meer zoals het was. Ik denk dat het beter is om te wennen aan het nieuwe, een nieuw leven". Maar de gemeente mag van haar wel opschieten. Elke dag kan ze het stof van de bouwwerkzaamheden van haar ramen poetsen. Ze ergert zich ook aan de containers, die op de hoek van de straat staan. Misschien, twijfelt ze, kan ze haar vuilnis kwijt in de speciale containers van de nieuwbouwwoningen. "Wat kan ik eraan doen?", vraagt Emine. "De vrouw van de gemeente is weg. Wie gaat zich nou bezighouden met onze problemen dan?" Soms spreekt ze de man van de complexbeheerder erop aan. "Ik weet zijn naam niet", zegt Emine, "maar hij kent me goed. Als ik hem nodig heb dan steek ik mijn hand op. Dan wacht 'ie op me en vertel ik hem wat er aan de hand is. Ik hoef niet eens naar binnen te lopen".

In het dagelijkse leven speelt de buurt volgens Emine geen belangrijke rol. “Iedere dag weer hetzelfde”, zegt ze. “Hoe kan ik me nou bezighouden met de buurt?” Ze werkt in de ochtend voor een schoonmaakbedrijf, brengt haar dochter naar school en slaapt wat bij. In de middag kookt ze het avondeten en ruimt op. Als rond vier uur haar man thuis komt van zijn werk in het scheepsbouwbedrijf, waar ook de man van haar vriendin Nejla werkt, nadert de avond al weer. In het weekend doet ze het huishouden (schoonmaken, strijken, wassen). Als het goed weer is gaat ze wel eens zwemmen of wandelen in het park. In de moskee, waar haar dochter koranlessen volgt, of het buurthuis komt ze zelden. Soms neemt ze deel aan activiteiten, zoals de kermis [een soort van benefietactie]. Iedere maandag gaat ze naar een activiteitenochtend van het opbouwwerk. Hoewel ze aan hobby’s als lezen en handwerk nauwelijks toe komt, volgt Emine een aantal televisieprogramma’s op ATV [soort van Turkse RTL] en Turkse soaps, zoals *1001 nacht* en *Yaprak Dökümü*.¹⁰

De meeste familieleden van Emine verhuisden uit Nieuwland naar elders in Schiedam. Een schoonzus woont op de Parkweg, de ander aan de Vlaardingsdijk, en een schoonbroer woont in de nabijgelegen wijk Groenoord. Familieleden noemden de wijk vroeger altijd een mooie plek, maar tegenwoordig zeggen ze haar wel eens: ‘Jeetje [*aman*], woon je hier nog steeds?’ Sinds kort is een van haar zusjes, die later naar Nederland verhuisde, in Nieuwland komen wonen. Sinds haar komst heeft Emine weinig behoefte meer aan anderen.

“Ik ken veel mensen in Schiedam”, zegt ze, “maar iedereen heeft het druk”. Emine zegt dat ze angstig is tegenover onbekende mensen.

“Er is geen vertrouwen meer”, valt een vriendin bij.

“Als ik bijvoorbeeld boodschappen ga doen bij een market, dan ben ik lang bezig”, zegt Emine. “Iedereen groet me. God zij dank ben ik best geliefd, maar ik kan niet vertrouwen. Ik had vroeger ook burens aan de overkant, we zagen elkaar vaak”.

“Vroeger was het anders”, zegt de vriendin, “toen ging ik ook vaker naar de burens”.

“Ja, maar nu is het gewoon anders”, beaamt Emine. “Iedereen heeft het druk. Mensen zijn afstandelijker geworden tegenover elkaar. Vroeger was er meer *samimiyet* [hechte relaties]. Die waarden van vriendschap, daar is nu niks meer van over”.

Het verhaal van Emine vertoont op het eerste gezicht veel overeenkomsten met dat van de oudere, autochtone bewoners die in dit hoofdstuk aan het woord waren. Ook hier uit een bewoner zich over transities in de directe leefomgeving die haar gevoel

10

Yaprak Dökümü ('Vallend Blad') is een boekverfilming van een familiedrama over een uiteenvallend gezin. Het programma wordt iedere woensdagavond om zeven uur uitgezonden op Kanaal D. Het gezin vertrekt uit Trabzon naar een konak, een vrijstaand en monumentaal pand in Istanbul, waar het ouderlijk huis van de man staat. In de serie, die vertelt hoe na de verhuizing één voor één de bladeren vallen, staat de metafoor centraal van het gezin als een boom met sterke wortels. De soapserie *1001 nacht* wordt ook op Kanaal D uitgezonden. Deze serie verhaalt over gewetenswroeging en de these dat vrouwen alles voor geld over hebben.

van vertrouwdheid verstoren. Nieuwland is in haar ogen een wijk die zich in twee decennia tijd ontwikkelde van een “schone” naar een “vieze” wijk. Ermine leest dit af aan het afval dat op straat ligt, het gebrek aan onderhoud van collectieve ruimtes, maar ook aan veranderingen in de sociale samenstelling van de flat, waar geen gezinnen met kinderen meer wonen. Desondanks geeft de informant uiting aan een gevoel van hechting met een plek, zoals in het gebruik van termen als ‘koud’ en ‘warm’ voor het aanduiden van contrasten tussen de binnenwereld van haar eigen appartement en van plekken buiten die de status van de wijk bedreigen. Dit contrast tussen interieur en exterieur komt ook terug in haar conceptie van de woning als een huis van herinneringen. Ermine is een vrouw die haar plek in de wijk verworven heeft en bepaalde elementen in haar omgeving, zoals de geluiden van de moskee, leest als tekens van vertrouwdheid in plaats van bedreiging. Het verhaal van Ermine staat enigszins in contrast met het volgende relaas van Ayten, een Turkse vrouw die, als gevolg van ontwikkelingen in haar persoonlijke levenssfeer, zich grotendeels heeft teruggetrokken uit het leven in de wijk. Ayten is een bewoner die een relatief solitair bestaan heeft, afstand houdt tot anderen en zich vervreemd voelt van haar omgeving.

Ayten: ‘geen paard, geen auto’

Als ik 's avonds bij Ayten aan bel kijkt ze verrast. “Ben je vergeten dat we een afspraak hebben?”, vraag ik. “Jawel, maar ik was even in de war”, zegt ze. “Kom gauw binnen mijn kind”. Enkele ogenblikken later zit ik met thee en zelfgebakken koekjes in de woonkamer. De vloer van de kamer is, zoals het hele huis, bekleed met vinyl. De woonkamer is spaarzaam ingericht met een klein dressoir, een telefoontafeltje, een salontafel, een tv kastje en een bankstel, dat tevens dienst doet als slaapbank. Op het dressoir staan groene vaasjes en een paar groen omrande fotolijsten. Aan de muur, die is bekleed met een roomkleurig behang met verticale strepen, zijn drie groene vlinders bevestigd. Voor de ramen hangt een m-vormige witte vitrage zonder overgordijnen. Het bankstel is oranje en het meubilair heeft een beukenkleur in verschillende nuances. De woning heeft ook een balkon. Ayten komt er alleen om even over de balustrade te kijken waar haar kinderen uithangen.

Het leven van Ayten (1961) is getekend door tegenspoed. Ze groeide op in een arm gezin in Kirsehir, een provincie in centraal Anatolië. Toen ze op haar zeventiende trouwde betrok ze met haar man een *gecekondu* [huis gebouwd in één nacht] in Ankara. Het huis had drie kamers, maar geen wc, badkamer of waterleiding. Na tien jaar scheidde ze van haar man en trokken haar drie kinderen in bij de vader. Ayten hield jarenlang contact met haar kinderen, maar ziet ze sinds twee jaar niet meer. Na de scheiding trok ze tijdelijk in bij haar ouders om na anderhalf jaar opnieuw te trouwen. Het was een moeilijke periode voor Ayten. De jaren daarvoor overleden twee broers door een verkeers- en een bedrijfsongeval.

Zeven jaar geleden verhuisde Ayten, na haar aankomst in Nederland, naar een portiekflat in Nieuwland, vlakbij haar huidige woning. De flat, die inmiddels is gesloopt, lag tegenover de tramhalte en aan een watertje. Hoewel het huis slecht was geïsoleerd vond ze het er "leuk wonen". Vooral het uitzicht was haar oogappeltje. Nederland was echter anders dan haar vooraf was verteld. Het gezin woonde niet in luxe, maar tussen tweedehands artikelen. Het water droop uit de koelkast, net als in de arme huizen in Turkije. Het huis had geen vloerbedekking. Na de geboorte van haar tweede zoon verzamelde ze lappen tapijt van het grofvuil om kleedjes van te maken. Na acht maanden in de nieuwe woning kwam haar man te overlijden door een verkeersongeval, op straat vlakbij. Na de dood van haar man ging het een periode slecht met Ayten en haar zoon. Ayten is vergeetachtig geworden. Ze kon zich vroeger goed uitdrukken in een *tarzanca* Nederlands ['sesamstraattaal'], maar tegenwoordig kan ze moeilijk op de woorden komen. Lezen en televisiekijken gaan ook moeizaam. Soms kijkt ze naar een soap, maar dan valt ze vaak halverwege in slaap. "Eigenlijk wilde ik weg uit de wijk", zegt ze. Vanuit haar balkon keek ze zo op de plek waar het ongeluk gebeurde. "Ik zat vijf maanden zonder uitkering, ik had niemand: *at yok araba yok*" [gezegde, letterlijk: 'geen paard, geen auto']. Ayten beschrijft haar gevoel van vervreemding die de wijk oproep toen ze terugkeerde van een reis naar Turkije.

"Weet je wat ik het moeilijkst vond? Onderweg van de luchthaven naar huis dacht ik bij mijzelf: 'het is best mooi hier'. Maar toen kwam ik in het huis en dacht ik (ze zucht): 'je bent zo alleen, niemand die je groet'. Ik zat altijd op het balkon met mijn handwerkjes. Op een dag zat ik weer zo op het balkon en liep een grote donkere man voorbij. Hij keek me aan (ze lacht) en zei zo van 'Hallo'. Ik keek op en maakte zo'n gebaar van 'ik ben aan het breien' (maakt gebaren: insteken, omslaan, doorhalen). En daarna ging ie naar huis, we woonden in dezelfde rij. En ik had me die dag opgemaakt, want ik zou boodschappen doen. Toen riep hij: 'Mevrouw, goed, goed: je bent buiten'. Ja, want hij zag me altijd zitten op het balkon, toch? Dat soort dingen maken mijn dag echt goed. Weet je dat Nederlanders me altijd groeten als ze voorbij liepen? Maar een keer liep een Turkse voorbij, die ken ik nu wel goed, maar die groette mij niet. Ik werd zo boos, ik dacht: 'Nederlanders groeten mij wel en zij niet'. Maar goed, op een gegeven moment groette ze me. Bleek dat ze ook hier in de buurt woonde. En later kwam ze een keertje op visite bij me".

Ayten zegt langzaam aan gewend te zijn geraakt aan de mensen om haar heen. Iedere doordeweekse dag brengt en haalt ze haar zesjarig zoontje naar en van school. In de tussenliggende tijd doet ze boodschappen in de buurt, bij de Lidl of de Plus Markt. Ze gaat geregeld naar manuele therapie voor klachten aan haar rug en nek. Thuis doet ze het huishouden. Sinds enige jaren huurt ze een volkstuin, waar ze twee of drie keer in de week komt om te tuinieren, te ontspannen en een praatje te maken met "de oudjes". Soms, als de school van haar zoon uit is, gaat ze eventjes, tot aan bidtijd, bij de vrouwen op het plein zitten. Sinds kort is Ayten overblijfsel op de school van haar zoon. Bij de moskee of het buurthuis komt ze zelden. Ayten kent naar eigen zeggen maar drie

routes: naar school, naar de volkstuin en naar de binnenstad. Ze heeft geen familie in de buurt wonen, een familielid en een jeugdvriendin wonen in Vlaardingen.

Ayten omschrijft het contact met burens als afstandelijk. Ze groeten elkaar wel, maar komen niet bij elkaar over de vloer. Een tijdlang had ze een conflict met de bovenbuurvrouw die klaagde over de kinderwagen in het gangpad. Na het overlijden van haar man toonde ze echter wel medeleven. Toen op een keer de stoppen doorsloegen bood ze haar hulp aan. Ook met 'Mama', haar oude, Nederlandse buurvrouw, onderhield ze een goed contact. Op de eerste etage zat een ouder echtpaar, aan wie Ayten wel eens deegwaar uitleende. Boven haar woont een jongen, die haar altijd groet met "goedemorgen mevrouw". En naast haar woont een Turkse vrouw; ze maakt soms buiten een praatje, maar gaat niet bij haar op visite. "Het zijn jonge mensen die werken en vast geen tijd hebben", zegt Ayten. "Soms heb ik bezoek en dan kan het druk zijn. Een keer kwam de bovenbuurvrouw om te vragen of we iets stiller konden zijn, want ze wilde slapen. Gelijk heeft ze. Ik probeer het zelf ook altijd in de gaten te houden. En ja dit is Nederland, iedereen werkt. Mensen studeren, dus ja je moet wel rekening houden met elkaar". Met een Bosnische buurman hadden de buurtgenoten meer problemen. "Hij maakte altijd luid muziek, die gaf echt overlast", zegt Ayten. "Was ook een heel gedoe met politie en al. Maar hij bleef doorgaan. Maar ik zei er nooit wat van. Ik heb respect voor de mening van anderen".

De veranderingen in haar omgeving, zoals de komst van een islamitische school, kunnen Ayten niet interesseren. "*Dunya yansa yorganim yok icinde*", zegt ze [spreekwoord, betekent zoiets als: 'al brand de wereld, ik heb er geen deken in']. "Weet je, ik voel me net zeventig, ik laat alles op me afkomen. Ik heb geen fut meer. Ik ben ook niet gesteld op mijn uiterlijk. *Ayagini yorganina gore uzatiyorum*" [spreekwoord: 'iemand anders maat kun je niet halen, je past je aan aan wat je kunt uitgeven']. "Het is hier rustig, zegt Ayten. "Ik zit de hele dag thuis, ik kom nergens. Geloof je me als ik zeg dat ik niet eens meer uit het raam kijk"?

Yildiz: geen betere plek dan je eigen huis

Yildiz is een Koerdische vrouw van 28 jaar. Haar wenkbrauwen zijn geëpileerd, ze heeft parfum op en een beetje make-up. Ze draagt een doekje, afgestemd op de kleuren van haar kleding. De woning van Yıldiz ruikt okselfris. Na een brand, een jaar geleden, is de woning compleet vernieuwd. De vloeren zijn bedekt met een roomkleurig vinyl. Ook de muren zijn roomkleurig, evenals de vitrage en overgordijnen. Het huis is spaarzaam en efficiënt ingericht. "Ik houd niet van drukte", licht Yıldiz toe. Op de grond van Yıldiz' slaapkamer ligt een tweepersoonsmatras, in de hoek staat een kledingkast. De woonkamer zou zo uit een catalogus afkomstig kunnen zijn: dressoir, salontafel, tv kastje, allemaal in de kleuren beuken en staal. Vandaag is haar vierjarige zoontje, die een eigen kamer heeft, logeren bij zijn opa en oma, een portiek verderop. Haar

man ligt te slapen op een bank in de woonkamer. We spreken elkaar uiteindelijk in de slaapkamer van haar driejarige dochter, die soms als eetkamer fungeert. In de kamer staat een eettafel met vier stoelen, in de hoek een stofzuiger.

Yildiz groeide op in een gezin met drie zusjes en twee broertjes in Aksaray, een stad in centraal Anatolië. Ze omschrijft haar jeugd als een "fijne tijd". Haar vader werkte als işçi [arbeider] voor de gemeentelijke groenvoorziening. Na de opkomst van het rechts extremisme werd haar vader, na vijftien jaar dienst, ontslagen, evenals andere Koerdische arbeiders, en vertrok het gezin naar Nederland. Yildiz woont sinds acht jaar in Nieuwland: vijf jaar bij haar schoonouders en sinds drie jaar in haar huidige woning. De buurten in Turkije vindt Yildiz "gezelliger" dan die in Nederland. De mensen kennen elkaar en spreken elkaars taal. De vrouwen werken er niet, dus het contact met burens is er intensiever. Voor Yildiz markeert de verhuizing naar Nederland echter vooral een transitie in haar persoonlijke leven.

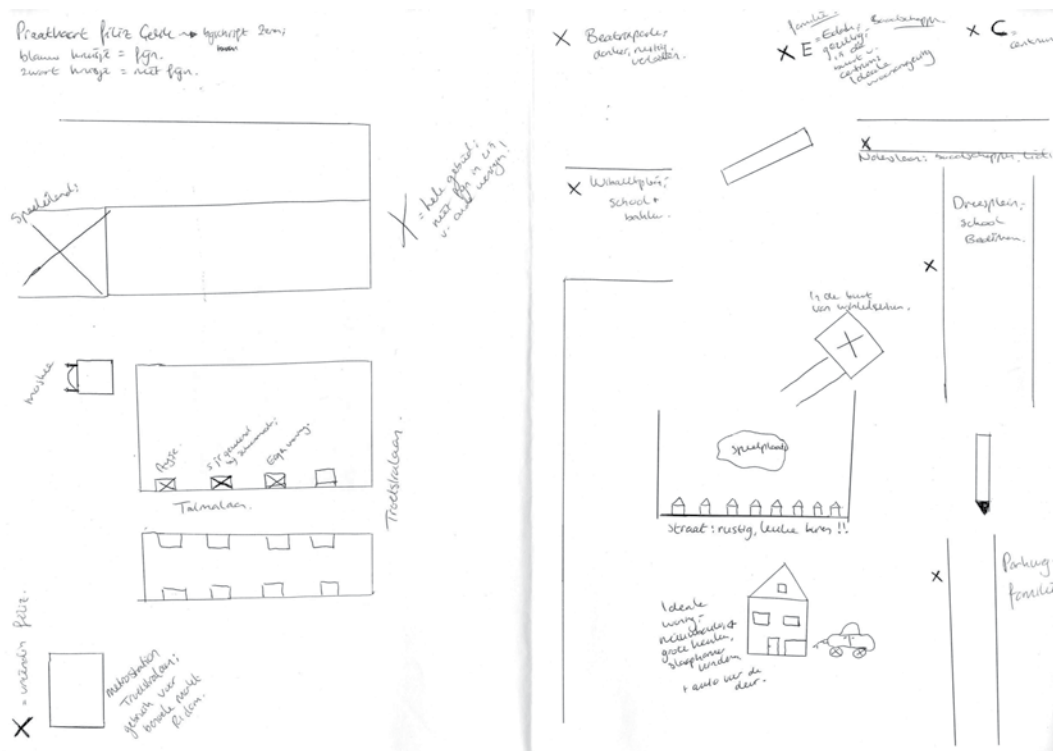

FIGURE 5.20 Kaart getekend door Yildiz. De kruisjes markeren de "fijne" en "niet fijne" plekken in de wijk.

“Het grootste verschil tussen Nederland en Turkije is dat ik daar alleen was. Nu heb ik een gezin. Ik had geen verantwoording over anderen of het huis. Nu heb ik dat heel sterk. Ik ben heel zelfstandig. Ja, daar was het alleen Yildiz. Toen kreeg Yildiz een gezin en ging ze scheiden. Ik ben moeder, ik doe alles zelf. Het is totaal anders dan mijn leven als jong meisje in Turkije. Ik heb twee kinderen, daar houd ik me mee bezig. Ik breng ze naar school, ga zelf ook naar school. Maar ik vind het fijn zo. Ik heb niets te klagen”.

In de flat van Yildiz wonen twee Surinamers, een Marokkaan en twee Turken. Sommige buurtbewoners kent ze van naam, meestal groeten ze elkaar op straat of bij de voordeur. De Turkse vrouwen willen haar soms niet binnen laten, vertelt Yildiz. “Ze zijn erg koud, het is hier niet als in Turkije. Ik zou het wel willen: bij elkaar op bezoek, gezamenlijk koken, en zo. Ze zeggen toch: *kahve bahane, canim sohbet ister*” [koffie is een excuus voor: ik heb zin in een gesprek]. Yildiz zegt echter haar weg in Nieuwland gevonden te hebben. Ze doet overdag haar boodschappen en de huishoudelijke taken. Ze brengt de kinderen naar school en volgt een cursus. Soms gaat ze met de kinderen naar een parkje in de wijk. De boodschappen doet ze bij de Aldi in de binnenstad, de Lidl, de Edah en bij de *Arslan market* vlakbij (“ik ben slecht in straatnamen”, zegt ze). Ze houdt van autorijden en muziek luisteren, maar heeft, anders dan haar zussen, nooit leren lezen en schrijven. In haar vrije tijd zit ze het liefst thuis met koffie en een sigaret. Dan bedenkt ze wat te koken of welke kleren de kinderen aan moeten tijdens schooltijd. Ze kent wel mensen in de buurt, maar ze gaat niet bij hen op bezoek. Iedere week belt ze met haar ouders en zussen. Haar kinderen spelen meestal op het speeleiland achter de moskee of in de tussenruimten. In de buurt woont een Bulgaarse vriendin, met wie ze soms afspreekt, buiten of op school.

Nieuwland is volgens haar een rustige buurt, waar mensen op zichzelf zijn. “Ik ben hier nu op mijn gemak”, zegt Yildiz. “Ik doe waar ik zelf zin in heb”. Vroeger had ze weinig bewegingsvrijheid. Mensen bemoeiden zich met haar. Als er bezoek was dan moest ze van haar schoonouders op haar kamer blijven. Haar schoonvader bemoeide zich ook met haar kleding. Hoewel ze welkom is bij haar schoonouders verblijft ze het liefst in haar eigen woning. “Je eigen huis is toch anders, *insanın kendi evi gibi olmuyor*” [er is geen betere plek dan je eigen huis]. Yildiz zegt tegenwoordig het gevoel te hebben dat ze is gaan leven. Ze begint te begrijpen hoe het “systeem” in Nederland in elkaar zit. “Ik weet niet wat hierachter allemaal gebeurt”, zegt Yildiz. “Ik hoor wel steeds meer over diefstal, dat bezorgt me wel een angstig gevoel. Maar gelukkig zit ik zo hoog”. Vroeger, tijdens haar zwangerschap, maakte ze wel eens een wandeling. Tegenwoordig blijft ze liever in de buurt. Het Beatrixpark is haar te donker en verlaten. “Daar hoef ik echt niet te komen”, zegt Yildiz. “Ik blijf gewoon hier, in de buurt. Hier is het fijn” (figuur 5.20).

De Koerdische Yildiz benadrukt in haar verhaal hoe de verhuizing naar Nieuwland een nieuwe fase in haar leven markeert: de transitie naar een zelfstandige vrouw. Ze maakte tijdens het gesprek herhaaldelijk vergelijkingen tussen de buurt in Turkije, waar ze opgroeide, en haar huidige woonplek, waarbij ze uiting geeft aan een verlies

van intieme contacten met haar buurtgenoten. Tegelijkertijd biedt een meer anoniem georganiseerde leefomgeving haar de mogelijkheid om bewegingsruimte te creëren en zichzelf te ontplooien.

Nejla: 'je weet wie de mensen zijn'

In de straat, waar Nejla woont, staan drie portiekflats, die van elkaar gescheiden zijn door binnentuinen. Nejla woont op de eerste verdieping. Vanuit haar slaapkamer en woonkamer heeft ze uitzicht op de tuin, de andere vertrekken kijken uit op de straat. De gezamenlijke ingang van de flat ziet er, anders dan veel andere flats, onderhouden uit. De wanden zijn met kleurige tegels versierd. De flat heeft ook een lift. De etage waar Nejla woont is versierd met een bijzettafeltje, aan de muur hangen schilderijtjes. Bij haar voordeur, op de galerij, staan plantenbakken. Nejla ziet er verzorgd uit. Gelakte nagels, make-up, hakjes. De vloer in de woonkamer is belegd met een wit laminaat, de muren zijn geverfd met lila structuurverf. De vitrage in de woonkamer is wit en de overgordijnen zijn lila. In de kamer staan een tv-meubeltje, een salontafel, een bankstel en een vitrinekast, allemaal in witte kleuren. In de vitrinekast staan handwerkjes, een foto van het nichtje van haar man, en een beeldje van de Eiffeltoren, een aandenken aan een recente groepsreis naar Parijs. Op de televisie staan felicitatiekaarten voor haar oudste zoon, die kortgeleden zijn rijbewijs heeft behaald. In de hoek van de kamer staat een computertafeltje. Aan de muur hangen een paar lila-kleurige vlinders. De eettafel, die voorheen de woonkamer versmalde, staat nu op de gang.

Nejla woonde de eerste vijf jaren van haar leven in Odemis, een stad in de provincie Izmir in de Egeïsche regio. Ze woonde er met haar moeder, oma, twee tantes en een oom. Na vijf jaar bracht haar vader, die bij de werf Wilton Feijenoord werkte, het gezin over naar Nederland. Nejla keerde, na een mislukte relatie met een Turkse man en perikelen met haar vader, voor korte tijd terug naar Turkije om uit te rusten. In Turkije verbleef ze negen maanden in het huis van haar tante, waar ze meehielp met het bewerken van het land en het oogsten van rode bieten, aardappels en spinazie. In Odemis leerde ze haar huidige man kennen, die erg van haar verschilde. Hij kwam uit het dorp en verkocht peren op de markt. Zij was een moderne meid uit Europa met geblitste haren en gelakte nagels. Haar moeder, die liever zag dat ze geen dorpsjongen trouwde, was in eerste instantie tegen het huwelijk. Na de trouwerij woonde Nejla bij haar schoonouders. Ze omschrijft het huis als "armoedig". De douche stond in de tuin. In het huis was geen kachel, wasmachine of stofzuiger. Bovendien maakte haar schoonvader haar het leven zuur. Hij noemde haar 'modern' en een 'christen'. Ze moest van haar schoonouders gesluierd over straat, gekleed in een lange zwarte mantel en een doek. Korte mouwen en blote voeten waren uit den boze. Na drie jaar vertrokken Nejla en haar man naar de stad. De sluier ging af, maar ze hield nog wel een doekje om, uit respect voor haar man. Toen bij haar jongere broer leukemie werd geconstateerd besloot ze definitief met haar man naar Nederland te verhuizen.

Nejla woont sinds 1990 in haar huidige flat, met haar man en drie zonen, van 18, 16 en 14 jaar. De eerste jaren van haar verblijf in Nieuwland woonden er negen Nederlandse gezinnen in de flat. “Het was gezellig”, zegt Nejla. “Oudjes zijn rustig en je kunt altijd met ze praten. Ze weten zoveel, ze hebben veel ervaring”. Maar na een paar jaren zagen de oudere bewoners zich gedwongen te verhuizen. De flat had geen lift, het was er koud en vies. In die tijd lag er ook veel zwerfvuil op straat. Nieuwland verschilde volgens haar sterk van Schiedam Zuid, de wijk waar ze haar eerste jaren in Nederland woonde. “Dat was een leuke buurt”, zegt ze. “Kijk, als je nou ergens gewoond hebt en je hebt het er niet naar je zin gehad, dan vergeet je dat. Maar Zuid is een plaats die je nooit kan vergeten. Waarom? Omdat je daar hele banden had met mensen. Veel communicatie. Je bent net als familie onder elkaar. Als er wat is dan helpt iedereen elkaar”. Het is de onderlinge verbondenheid die Nejla in Nieuwland mist.

“Hier zie je dat niet. Laat ik het zo zeggen: vorig jaar, uit ervaring, ben ik geopereerd. Niemand weet van elkaar af. Of je nou komt te overlijden of wat dan ook. Het interesseert ze niet. Ze doen de deur dicht en afgelopen: kijk maar wat je doet. Zo hoort het eigenlijk niet. Op een dag zei ik tegen een buurvrouw, zo van: ‘Zeg, weet jij wat ik thuis meemaak of dat ik ziek ben geweest?’ Vraag je je niet af: ‘Hé, ik zie Nejla niet, is er wat aan de hand met haar?’ De bewoners van Nieuwland zijn teruggetrokken. Ze zijn nieuwsgierig, ze willen alles van je weten, maar niet van zichzelf laten horen”.

En met verwijzing naar haar “oude buurt”:

“Bij ons in Schiedam Zuid zijn ze open en eerlijk tegenover je. Maar hier heb je dat niet. Maar op den duur (korte stilte) ik kom ook bij niemand over de vloer. Alleen bij mijn schoonzus hier aan de overkant (wijst naar de flat die vanuit haar woonkamer te zien is) en Feride die hier net was. En Ayla. Die drie. En mijn schoonzus is mijn schoonzus, oké. Maar twee mensen is voldoende voor mij. Ik ga niet naar meer, want ik heb gemerkt dat mensen negatief over je denken als je vaak bij hen komt. De mannen dan vooral, hè? Want ik kom uit het westen van Turkije en ben heel modern. Dan denken mensen vaak anders over je, want ik ben heel open in mijn doen en laten. Die mannen denken dan: ‘Hé, die vrouw wil wat van me’”.

In de loop der jaren is Nejla zich intensief met de wijk gaan bemoeien. Ze voltooide een kappersopleiding, maar stopte met het werk omdat mensen volgens haar wilden profiteren en korting bedongen. Op onregelmatige tijden werkt ze in een bedrijfsrestaurant en bij de milieudienst. Buiten werktijd gaat Nejla vaak naar het buurthuis, waar ze betrokken is bij de voorbereidingen van het Nieuwland Festival, het Vrouwenfeest en de viering van het veertigjarige bestaan van de bewonersvereniging Wonen en Leven. Nejla is veel buiten. Ze maakt praatjes met mensen op straat, op het Dreesplein, in het buurthuis (haar “hangplek”) en op de Nolenslaan, waar ze haar boodschappen doet. “Ik houd van drukte, levendigheid”, zegt ze. “Lekker op het balkon zitten en naar de mensen kijken”. Nejla is ook intensief betrokken bij voortgang van

gemeentelijke plannen in de wijk. Ze beheert een buurtpost van de Stichting Welzijn en schuift een keer in de maand aan bij het Wijk Beheer Overleg, waar plannen en activiteiten worden besproken. Op de lokale zender kijkt ze iedere dag even naar teletekst om op de hoogte te blijven. Ze heeft daarnaast regelmatig contact met politie, opbouwwerkers en complexbeheerders.

In Nieuwland ervaart Nejla problemen met de sterke sociale controle binnen de Turkse gemeenschap. “Kijk, het is wel leuk met al die mensen”, zegt ze. “Maar je weet hoe dat gaat met al dat geouwehoer. Mensen letten veel op elkaar en praten ook veel over elkaar. Zo van: ‘Kijk die en kijk wat ze aanheeft’. Of: ‘Kijk, daar heb je haar weer met haar vriend’. Of: ‘Die en die is gescheiden’”. Nejla heeft geleerd er maling aan te hebben. “Ik zei ook tegen mijn man: ‘Ik doe iedere dag mijn make-up op en kleed me zo en zo en als ze nou eens bij je komen roddelen dan moet je je daar niets van aantrekken’. Daarom zeg ik tegen mijn man: ‘We vertrouwen elkaar en laat de rest maar stikken’”. Nejla vertelt dat ze zich de afgelopen jaren heeft gedistantieerd van de Turkse gemeenschap. “Ze passen zich niet aan”, zegt ze. “Ze moeten een beetje met de tijd meegaan”. Nejla vertelt over een schoonmaakactie die ze recentelijk organiseerde en waar de kinderen actiever waren dan hun moeders. Tijdens de enquêtes die ze in de wijk afneemt geven de vrouwen volgens haar niet thuis. En ook bij vergaderingen en bijeenkomsten, die door de gemeente en corporatie worden belegd, heeft ze zelden een Turkse bewoner gezien. “Er is geen vastigheid”, stelt Nejla vast. “Er is geen binding, geen samenwerking tussen buurtbewoners”. Ze verhaalt over de buurtverbanden in Schiedam Zuid, waar mensen Kerstmis en Pasen samen vierden en de straten tijdens voetbalwedstrijden van het Nederlandse elftal versierd werden. “In Nieuwland zijn de scholen zwart”, zegt Nejla, “wij worden erin meegesleurd”.

Toch zou Nejla niet meer uit Nieuwland weg willen. De wijk is voor haar vertrouwd terrein geworden. ‘s Avonds gaat ze vaak bij één van haar twee buurvrouwen langs. Haar vriendinnen, die allemaal in de buurt wonen, ziet ze iedere dag. In de weekenden doet ze het huishouden, de boodschappen en gaat op bezoek bij haar moeder en soms bij haar broers, die in de stad wonen. “Je weet wie de mensen zijn”, zegt ze. “En de herkenning van mensen en de ervaringen die je opbouwt met mensen in je omgeving. Dit is mijn huis en ik voel me thuis in mijn huis. En als dat in Nieuwland is, dan is dat mijn thuis”.

Evenals bij Yildiz symboliseert de verhuizing naar Nieuwland voor Nejla een omslag in haar leven als modern georiënteerde vrouw. Nejla, die actief is betrokken in het lokale verenigingsleven, geeft uiting aan ambivalente gevoelens over de mate van hechtheid en controle in haar leefomgeving. Enerzijds mist ze het gevoel van verbondenheid, zoals zij dat in haar vorige woonbuurt ervaarde. Anderzijds zegt ze de sociale controle in de Turkse gemeenschap als beklemmend te ervaren. Haar gevoel van binding wordt ook hier gelokaliseerd in de eigen woning. Het is een plek waar de informant zich op gezette tijden terug kan trekken, maar ook, als het even kan, vanuit haar balkon het leven op straat gade slaan.

§ 5.9 Conclusies

De stadswijk is een benoemde entiteit die door binnen- en buitenstaanders wordt herkend. Het is een stedenbouwkundige en administratieve eenheid die gebruikt wordt in gemeentelijke statistieken en als basis voor sociaal en fysiek beleid (Anderiesen & Reijndorp 1990). Wanneer we inzoomen op de alledaagse leefwerelden van bewoners dan ontstaat echter een complexer en gedifferentieerder beeld. Bewoners, zo zagen we hierboven, zijn op verschillende manieren 'geëncapsuleerd' (Welz 1991) in specifieke delen van de wijk. Hun kennis over de stedelijke omgeving gaat over ruimtes, plekken en zones die zij slechts oppervlakkig kennen en waar zij relatief weinig tijd doorbrengen. Zij bezitten daarnaast ook 'intieme kennis' van de wijk die gedetailleerder en complexer is. Het beeld van de stadswijk blijft vaak echter vaag en onbestemd. Nieuwland is geen entiteit waarmee bewoners zich expliciet identificeren of waaraan zij zich binden. Dit hangt samen met de schaal waarop bewoners hun sociale leven organiseren. Het zijn opmerkelijk genoeg juist kleinschalige en duidelijk gemarkeerde woongebieden, zoals het in de jaren negentig ontwikkelde Dalsland, die beter aansluiten bij de door bewoners ervaren huiselijke territoria.

De wijk als object van beleid en planning blijkt in praktijk slechts ten dele te overlappen met de ruimtes die bewoners als hun leefwereld beschrijven. Er bestaat dus een verschil tussen formele definities van de wijk, als postcodegebied bijvoorbeeld of als eenheid van administratieve controle, en de subjectief geladen betekenis van een buurt of gemeenschap. Deze subjectieve organisatie van stedelijke ruimte is voor buitenstaanders moeilijk te herkennen. "It is as if a cartographer used conventional figures in an unconventional way, without providing a key", schrijft Cohen. "The map becomes unreadable. Since community boundaries, now more symbolic, more 'mental' than physical and geographical, are unreadable, they are harder to breach" (1989:37). Onderzoek naar de kleinschalige leefverbanden in een wijk toont ons verschillende '*forms of inhabitation*' (Blommaert et al. 2005:222) die een fijnmaziger beeld opleveren van de stadswijk als geleefde ruimte. Het legt de codes en waarden bloot die mensen aan de stedelijke ruimte als alledaagse setting toekennen.

In dit hoofdstuk is de geleefde ruimte van een wijk onderzocht aan de hand van narratieve cartografie, waarbij bewoners gedurende interviews en groeps gesprekken hun leefwerelden optekenden. Kaarten worden vaak gezien als een objectieve en accurate representatie van de ruimtelijke werkelijkheid. Dit is bijvoorbeeld zichtbaar in het gebruik van kaarten die als gids voor militairen en zeevaarders werden ingezet en die ook als middel fungeerden om nationale gemeenschappen als eenheden voor te stellen (Anderson 1995). Met deze kaarten deed het begrip van 'grond' zijn intrede als een begrensde territoriale ruimte. Cartografie was, evenals de census, een middel van classificatie. De wereld werd ingedeeld in een geometrisch grid waarbij niet ontdekte regio's als boxen werden voorgesteld die door ontdekkingsreizigers en militairen

ingevuld dienden te worden. Het zijn vroege voorbeelden van de vogelvluchtblik van de Verlichting en het modernisme: de kaart als instrument voor de administratieve controle over ruimte. Dergelijke objectiverende representaties van ruimte werden als noodzakelijk gezien om te kunnen navigeren in de wereld, om eigendomsrechten vast te stellen en om politieke grenzen te bekrachtigen. De kaarten waren opgenomen in een abstract en functioneel systeem voor de ordening van ruimte (Harvey 1992:249). Jürgen Habermas (2006) spreekt over “structureel geweld”, waarbij de levenswereld van mensen steeds meer wordt voorbestemd door bureaucratische en rationele systemen.

De kaart is als strategie van verbeelding dus meer dan slechts een representatie van de observeerbare werkelijkheid. “Like the places it claims to describe, the map, as a composite of places, hides as much as it reveals” (Lippard 2004:96). Kaarten worden mede bepaald door het gezichtspunt van de maker, de beschikbare technologische middelen en de geopolitieke belangen van de opdrachtgever (Wege 2004, Doel 2006). Het maken van een kaart is bovendien een interactief proces waarin zowel observant als informant betrokken zijn. In dit hoofdstuk is een methode van cartografie ontwikkeld waarmee de stedelijke ruimte als alledaagse leefomgeving onderzocht kan worden. De narratieve kaarten, die hierboven behandeld zijn, tonen bewoners als actieve participanten in de sociale productie van ruimte. Ze tonen, in al hun vervormingen en vertekeningen van de werkelijkheid, de bewoner als een “expert on the geography of his or her own microcosm” (Anderson & Tindall 1972:4). De kaarten gaan over alledaagse tactieken, waarmee bewoners het hoofd bieden aan praktische problemen van het wonen in een heterogeen samengestelde stadswijk. Tactieken zijn een praktische vertaling van strategieën. Ze zijn kleinschalig en vaak onbedoeld en/of onbewust, en daarmee niet altijd een directe reactie op de strategische productie van ruimte. Tactieken ontsnappen vaak aan de aandacht van professionals, maar vinden wel plaats binnen het kader van de wijk als object van beleid en planning.

De kaarten die in dit hoofdstuk zijn afgebeeld zijn *strange maps*, ze verbeelden “the in-between realities – the multiple, but connected spaces – that I believe are in the process of emerging relationally in [a] particular city” (Dierwechter 2004). Het zijn kaarten die de fysiek-ruimtelijke omgeving van een stadswijk verbinden met moeilijk tastbare aspecten als persoonlijke en collectieve verhalen, betekenissen en herinneringen. De kaarten laten zien hoe mensen thuis maken in alledaagse praktijken van gebruik en betekenisgeving waarin zij bepalen wat in mentale zin als veraf en dichtbij is, wat zij ervaren als binnen en buiten, en wie zij tot de hunnen en de anderen rekenen. Bewoners verhalen in hun kaarten over disrupties in de stedelijke ruimte en vertrouwde patronen van sociabiliteit. Het verhaal is een middel waarmee mensen orde scheppen in een wereld die als diffuus en incoherent wordt gezien. Caldeira noemt dit ‘*symbolic reordering*’, “to recreate a stable map for a world that has been shaken” (2000:20). “The tale confirms that this piece of space actually means something, and it may also tell us who belongs in that space and who does not” (Bird 2002:523). De kaarten en conversaties laten zien hoe het tekenen van een kaart en het benoemen

van plekken informanten de mogelijkheid gaf om delen van de wijk te claimen en toe te eigenen. "Just putting their names on the maps", zoals Chapin stelt, "gives them a spiritual ownership over the things named" (Chapin 1998:7). Het tekenen van een kaart dwong bewoners om, voor even, afstand te nemen en te reflecteren op hun dagelijkse leefomgeving.

De kaarten corresponderen niet altijd met de officiële plattegrond van de wijk. Tijdens het maken en bepraten van de kaarten treedt onvermijdelijk een proces van vervorming en vertekening in gang. De kaarten verschillen dan ook, zowel in het gebruik van symbolen als de mate van structuur en detaillering. Sommige kaarten zijn relatief los gestructureerd, waarbij elementen ogenschijnlijk zonder samenhang in de ruimte zijn geplaatst. Andere kaarten hebben een meer rigide structuur, waarbij onderdelen met elkaar verbonden zijn. Opmerkelijk is dat de mate van detaillering en de dichtheid van kaarten vermindert naarmate de afstand tot de eigen woning groter wordt.

Ondanks dat narratieve kaarten een persoonlijke signatuur dragen zijn ze, eenmaal opgehangen op een prikbord en onderwerp van discussie, ook opgenomen in een collectief proces van betekenisgeving. Hierboven zagen we hoe tijdens groeps gesprekken een *meeting of minds* plaatsvond, waarbij bewoners tot een gedeeld begrip van de werkelijkheid kwamen. Tijdens de groeps gesprekken ontstonden *intersectional stories* (Hayden 1997), waarbij bewoners inhaakten op de verhalen en opmerkingen van anderen. De waarde van een narratieve benadering zit in de manier waarop ze gesprekken aanmoedigen, oproepen en structuren. Dergelijke grafische representaties kenmerken zich door een *vernacular of the collectivity*, zoals die in een communicatieve setting tot stand komt (Auburn & Barnes 2006:42). Narratieve kaarten zijn hiermee relationele voorstellingen van de wijk waarin bewoners zichzelf definiëren ten opzichte van anderen. Het belang van dergelijke representaties ligt, zoals de socioloog Gerald Suttles (1972) betoogt, niet zozeer in de correlaties tussen fysieke en mentale ruimte, maar vooral in de manier waarop mensen door middel van cognitieve kaarten controle uitoefenen over waar te gaan en staan.

"(...) these cognitive maps are part of the social control apparatus of urban areas and are of special importance in regulating spatial movement to avoid conflict between antagonistic groups. In this respect, such cognitive maps provide a set of social categories for differentiating between those people with whom one can or cannot safely associate and for defining the concrete groupings within which certain levels of social contact and social cohesion obtain. These cognitive maps, then, are a creative imposition on the city and useful because they provide a final solution to decision making where there are often no other clear cutoff points for determining how far social contacts should go" (1972:22).

Territoriale segregatie is een bepalend principe in de sociaalruimtelijke ordening van de stad. In het werk van de Chicago School uit de jaren twintig en dertig van de vorige

eeuw werd de stad voorgesteld als een mozaïek van kleine werelden, een *patchwork of differences*, waarin verschillende etnische groepen zich delen van de stad toe-eigenden. Sociaal-ruimtelijke segregatie was het gevolg van een proces waarin verschillende bevolkingsgroepen zich in de stedelijke ruimte uitsorteerden. Stadswijken namen in de loop der tijd de eigenschappen van bewoners aan. De wijk werd beschouwd als een *natural area*, een natuurlijk gegroeide eenheid in het sociale leven van de stad die de basis vormde voor een morele orde. Bewoners vormen territoriale groepen omdat zij in een fysieke ruimte samenwonen. "People who routinely occupy the same place", schrijft Suttles, "must either develop a moral order that includes all those present or fall into conflict" (1970:7). In stadswijken ontwikkelen zich dan ook altijd vormen van publieke moraliteit waaraan sommigen zich proberen te onttrekken door zich in territoriaal opzicht af te scheiden. Dit soort van processen verloopt in naoorlogse wijken als Nieuwland echter moeizaam, aangezien ze nooit het exclusieve domein van een enkele sociale klasse of etnische groep geweest zijn. De wijken zijn, vooral vanaf de jaren zeventig, onderhevig geweest aan ingrijpende veranderingen in demografische compositie. Bovendien is de zeggenschap van bewoners over hun directe woonomgeving beperkt. Het overgrote deel van bewoners woont in sociale huurwoningen en de allocatie van woningen is in handen van de woningcorporatie. Het wonen in een stedelijke vernieuwingswijk is een grotendeels door instituties geleid proces waarbij verschillende groepen, vaak gedwongen, in elkaars nabijheid komen te wonen (Williams 1988).

Met de herstructurering van ruimte en veranderingen in de sociale compositie van de wijk ontstaan nieuwe sociale verbanden, waarin bewoners de stedelijke ruimte opnieuw markeren en van individuele en collectieve betekenissen voorzien. Veranderingen in de directe leefomgeving dwingen mensen om hun persoonlijke en sociale relatie met een plek en gemeenschap te herzien. Een gemeenschap kan worden opgevat als een systeem van collectieve waarden, normen en morele codes die mensen een gevoel van identiteit verschaffen (Cohen 1989). De ervaring van gemeenschapszin of collectieve identiteit, zoals bewoners die uitdrukken, hangt niet alleen samen met de sociale en ruimtelijke structuur van de wijk, maar ook met hoe zij deze in vergelijking met vroeger construeren en verbeelden. Dergelijke noties over de gemeenschap als vertrouwde collectiviteit ontstaan relationeel, waarbij mensen zichzelf definiëren in relatie tot anderen door de eigen groep te begrenzen. Deze grenzen kunnen betrekking hebben op fysieke ruimtes, zoals een wijk of buurt, maar ook sociaal en symbolisch zijn. Sommige grenzen zijn minder goed zichtbaar omdat ze vooral bestaan 'in de hoofden' van mensen en in de betekenissen die zij eraan toekennen. Zoals Cohen schrijft:

"As one goes 'down' the scale so the 'objective' referents of the boundary become less and less clear, until they may be quite invisible to those outside. But also as you go 'down' this scale, they become more important to their members for they relate to increasingly intimate areas of their lives or refer to more substantial areas of their identities" (1989:13).

Het proces van transformatie staat op gespannen voet met noties van stabiliteit, zekerheid en comfort die met thuis-zijn geassocieerd worden. Terwijl de wijk verandert zoeken bewoners juist naar stabiliteit, zekerheid en comfort. De alledaagse leefwereld is, zoals we hierboven zagen, een poreus domein waar verschillende processen, zoals de erosie van voorzieningen, de symbolische overname van ruimte door andere groepen en het wegvallen van de wijk als coherente sociale formatie, doorwerken in de perceptie en het gebruik van bewoners. Het samenwonen van verschillende sociale groepen in een gebied kan leiden tot spanningen en conflicten die hun uitwerking hebben op de sociale organisatie van ruimte. Sociale nabijheid is een potentiële bron van onzekerheid en onveiligheid en vereist regulatie. Segregatie en afstand werken niet alleen om potentiële gevaren af te wenden, maar zijn ook een middel waarmee mensen zich wapenen tegen belediging en statusverlies. Dit is bijvoorbeeld te zien in het gebruik van *boundary displays* waarmee de grenzen tussen etnische wijken gemarkeerd worden (Suttles 1972:186).

Etnografische onderzoeken laten zien dat bewoners ook in sociaal en etnisch gemengde wijken zich, onder bepaalde omstandigheden, met hun leefomgeving kunnen identificeren. Gerald Suttles (1972) toont bijvoorbeeld hoe in multi-etnische stadswijken een principe van 'geordende segmentatie' ontstaat: een complex systeem van in elkaar grijpende sociaalruimtelijke eenheden die georganiseerd zijn op basis van etnische identiteit, leeftijd en geslacht. Albert Hunter (1974) laat zien dat etnisch gemengde wijken de vorming van gemeenschapsidentiteiten in de hand werken. Veranderingen in de fysieke en sociale leefomgeving versterken het belang van territorialiteit als principe in de sociale regulatie van ruimte. Territoriaal gedrag stelt mensen in staat om claims op de stedelijke ruimte te leggen en deze betekenissen en culturele waarden toe te schrijven. De socioloog Lyn Lofland (1985) benoemt de ontwikkeling van dergelijke territoria als '*home territories*'. Dagelijkse activiteiten worden hierbij zo gearrangeerd dat mensen ontmoetingen met vreemden zoveel mogelijk uitsluiten en met bekenden maximaliseren. Met *home territory* verwijst Lofland naar "a relatively small piece of public space which is taken over – either by individuals acting independently or by an already formed group acting in concert – and turned into 'a home away from home'" (1985:119). Een publieke ruimte kan zich dan ontwikkelen tot een semi-privaat domein dat mensen als onderdeel van hun huiselijke territorium beschouwen. Lofland beschouwt dergelijke semi-private domeinen als een essentieel bestanddeel van de sociaal-ruimtelijke organisatie van de stad. De vorming van *home territories* draagt bij aan de ruimtelijke segregatie van groepen en individuen, maar voegt ook complexiteit toe aan een omgeving.

Bewoners definiëren een veilige ruimte als een omgeving die zij zien als in overeenstemming met hun instrumentele belangen en emotionele behoeften. Het is een ruimte die manipuleerbaar en veranderbaar is. Bewoners gebruiken, zoals we in dit hoofdstuk zagen, verschillende strategieën om hun persoonlijke autonomie te vergroten in een als onzeker en soms ook bedreigend ervaren omgeving. Dit is wat Wuertz

(1988:148) de 'symbolische waarde' van ruimte noemt: de manier waarop mensen ruimte betekenis verlenen door deze moreel te 'bezitten' en 'bezetten' en er daarmee status en identiteit aan te ontlenen. Bewoners gebruiken defensieve en offensieve strategieën om met deze gevoelens van onzekerheid, bedreiging en onveiligheid om te gaan. De perceptie van onzekerheid en onveiligheid is sociaal gedefinieerd omdat het samenhangt met beelden over personen en sociale groepen die als 'anders' en 'vreemd' worden ervaren. Noties van onzekerheid en onveiligheid zijn hiermee onderdeel van een idioom dat mensen gebruiken om hun ongemak met het vreemde en voor de ander uit te drukken en legitimeren (Merry 1981:151). Dit zien we terug in de narratieve kaarten, waarop bewoners vaak onderscheiden maken tussen als plaatsen die zij als veilig en bedreigend beoordelen. Als gevaarlijk of onzeker aangemerkte plaatsen zijn niet per definitie plaatsen waar daadwerkelijk geweld plaats vindt. Andere factoren, zoals architectonisch ontwerp, de sociale identiteit van gebruikers en vertrouwdheid met een plek spelen ook een rol in de perceptie en evaluatie van ruimte. De narratieve kaarten werpen licht op categorische onderscheiden die mensen gebruiken om hun leefwereld symbolisch te organiseren en classificeren. Dergelijke scheidslijnen worden uitgedragen in verhalen en discoursen, maar materialiseren zich ook in ruimtelijke scheidingen en grenzen en in de toepassing van veiligheidstechnologieën, zoals het installeren van camera's en het opzetten van een buurtwacht of schoonmaakteam.

De verhalen van oudere bewoners kenmerken zich door toon van pessimisme en desillusie. De gevoelens van dislocatie en vervreemding met hun leefomgeving, die zij tijdens interviews uitdragen, hangen samen met frustraties over het verlies van controle over de publieke ruimtes van de wijk en, soms ook, de idee dat officiële instanties bewoners aan hun lot overgelaten hebben. Dergelijke noties helpen in het codificeren en ordenen van sociale interacties in een context van onzekerheid. Sociale en collectieve onderscheiden die bewoners gebruiken, zoals in concepties van 'wij' en 'zij', worden in sociale identiteitstheorieën gezien als een middel waarmee mensen zich van elkaar differentiëren. Uit onderzoek in middenklassenwijken concludeert Merry (1993) dat bewoners in relaties met hun burens privacy en afstand prefereren boven intimiteit. Het leven in dergelijke wijken wordt gemarkeerd door "patterns of staying away, of building fences, of cutting off relationships, and of moving out in response to problems and conflicts" (1993:71). Orde wordt gehandhaafd door middel van gedeelde gedragsnormen, die worden bekrachtigd door lokale overheden in plaats van door informele sociale controle.

In de geleefde ruimte spelen processen van identificatie en classificatie waarmee bewoners zich een begrip vormen van buurtgenoten en sociale groepen in de wijk. Dergelijke processen laten zien hoe grenzen werken. "Boundaries", schrijft Southerton, "are the point where group similarities end and differences begin" (2000:173). Bewoners trekken grenzen om sociale verschillen te creëren, behouden en uit te drukken (Lamont & Molnár 2002). 'Symbolische grenzen' zijn conceptuele onderscheiden gemaakt door sociale actoren om objecten, mensen, praktijken, tijd

en ruimte te categoriseren. Het zijn middelen waarmee individuen en groepen over definities van de werkelijkheid strijden, alsook een medium waarmee mensen status verwerven en bronnen monopoliseren. 'Sociale grenzen' zijn geobjectiveerde vormen van sociale verschillen zoals die manifest worden in de ongelijke toegang tot materiële en immateriële hulpbronnen en sociale mogelijkheden. Wanneer overeenstemming bestaat over symbolische grenzen dan is sprake van een sterke regulering van sociale interacties en kunnen deze vertaald worden in sociale grenzen. Symbolische grenzen zijn veelal intersubjectief, sociale grenzen manifesteren zich in sociale groeperingen.

De werking van grenzen versterkt zich in tijden van veranderingen in de sociale compositie of fysieke ruimte van een wijk. Wanneer een gemeenschap als gevolg van externe ontwikkelingen onder druk komt te staan wordt het belang van symbolische grenzen en scheidslijnen groter. Cohen gebruikt hiervoor het begrip *boundary work*: "the active maintenance and negotiation with others (whether imagined or in practice) of guiding frameworks for inclusion" (2002:175). Grenzen bekrachtigen sociale werelden. Sociale werelden zijn, zoals Cohen schrijft, collectief ontstane organisaties die werken op basis van principes van reputatie en conventie. Consensus wordt verkregen door middel van sociale interacties en collectieve acties die vorm krijgen in alledaagse routines en conventies (2002:191).

Bewoners gebruiken verschillende vormen van *social distancing*, waarbij zij afstand tot elkaar betrachten (Caldeira, 2000, p. 74, Anderson 1992:5). Caldeira (2000) laat aan de hand van antropologisch onderzoek in Sao Paulo zien hoe leden van de hogere klasse gevoelens van angst voor geweld en criminaliteit gebruiken om zich af te scheiden van de rest van de samenleving. Dergelijke vormen van segregatie zijn zowel symbolisch als materieel; ze markeren verschillen in de stedelijke ruimte en werpen barrières op waarmee bewoners anderen vermijden en uitsluiten. Sociale afstanden worden gebruikt om grenzen te markeren en specifieke ruimtes te claimen. Mensen creëren dergelijke afstanden door gebruik te maken van stereotyperingen en classificaties. In Sao Paulo krijgen dergelijke processen vorm in *fortified enclaves*: geprivatiseerde, omheinde en gemonitorde ruimtes waarmee sociale verschillen en afstanden expliciet worden georganiseerd.

Sociale, fysieke en symbolische grensmarkeringen komen vooral van pas in situaties van onzekerheid en transformatie. In een context waarin mensen zich bedreigd voelen door de komst of aanwezigheid van andere groepen ontstaat vaak de neiging om sociale grenzen te verscherpen. De nabijheid van vreemden werkt de vorming van expliciete en emotionele scheidslijnen in de hand die mensen in staat stellen om een gevoel van eigenheid te bewaren. Dit proces is vergelijkbaar met wat in gentrificatieonderzoek *social splitting* genoemd wordt, waarbij de middenklasse zich oncomfortabel toont met de aanwezigheid van een arme klasse (Watt 2009:2887). Dergelijke processen van sociaal-ruimtelijke segregatie ontstaan wanneer bewoners, zowel symbolisch als in dagelijkse praktijken, afstand nemen van lokale bewoners en

specifieke plekken in de wijk. “Social distinctions”, schrijft Watt, “take an implicit or explicit spatial form as people attempt to sort themselves into a spatial as well as social habitus, i.e. where they feel comfortable with others ‘like themselves’” (2006:779). Bewoners doen dit, zoals we hierboven zagen, bijvoorbeeld door *trouble spots* en vermijdingszones te identificeren of door noties van rust en orde te contrasteren met die van onrust en lawaai. Het eigen domein wordt emotioneel ervaren als eenheid en orde, wat daarbuiten ligt als profaan en chaotisch (Kuper 1972).

Het trekken van scheidslijnen geeft aan welk belang mensen toekennen aan het behouden van controle over hun woongebied. Ruimtelijke grenzen zijn soms expliciet, maar vaak ook informeel georganiseerd. Door de wijk lopen grenzen die mensen in het dagelijkse gebruik van ruimte vorm geven. Anderson schrijft hierover:

“The newsstand where one buys the Sunday paper, the store one runs to for a quart of milk, and the streets one travels to visit a friend express one’s sense of the boundaries (...) Because boundaries are set through collective public action, they are not static; rather, they are created by social habit, situationally shaped and determined by those who share the space. This conception indicates how much background knowledge and work may be required of ordinary passersby just to make their way through the streets” (1992:46-47).

Het gevoel ergens thuis te zijn of te horen is hiermee niet ‘iets’ dat is en hetzelfde blijft maar dat verworven, en soms ook bevochten moet worden. Noties van thuis zijn hangen samen met het streven om een mate van continuïteit tussen vroeger en nu te verkrijgen, maar ook met transitie in de persoonlijke levenssfeer en de vorming van nieuwe sociale identiteiten. Het alledaagse domein van het thuis is daarmee minder soft en onschuldig dan definitie van het begrip doen vermoeden.

De kaarten, die in dit hoofdstuk zijn behandeld, werpen licht op de gelaagdheid, ambivalentie en complexiteit van de stadswijk als relationeel en narratief domein. Het gaat om selectieve lezingen van de stedelijke ruimte, waarbij elementen die niet met het beeld sporen (een moskee bijvoorbeeld) uit beeld gelaten worden. In de wijk ontwikkelen zich complexe scheidingen en imaginaire grenzen. De narratieve kaarten gaan over hoe mensen de stedelijke ruimte verbinden met verhalen, ervaringen en betekenissen. Ze laten zien hoe persoonlijke en collectieve identiteiten gebonden zijn aan kennis van de wijk als sociale, fysieke en symbolische ruimte. De kaarten tonen hoe in een naoorlogse wijk collectieve ruimtes ontstaan, waarbij de parochiale domeinen van bewoners elkaar raken, overlappen en soms ook met elkaar in conflict komen. Een narratieve benadering verschaft ons inzicht in de manier waarop mensen in relationele zin hun identiteit verbinden met microlokale verbanden in een wijk of buurt. Ze laten zien hoe mensen de alledaagse ruimte construeren door middel van dagelijkse praktijken, processen van betekenisgeving en de constructie van grenzen en scheidslijnen. De kaarten leggen de intieme, conflictueuze en collectieve ruimten bloot waarmee mensen zich aan een wijk en een gemeenschap binden of er zich van afscheiden.

6 De verbeelding van een nieuwe stad

“Everyday space is the connective tissue that binds daily life together, amorphous and so persuasive that it is difficult even to perceive (...) trivial, obvious but invisible, everywhere and nowhere (...) these mundane places serve as primary intersections between the individual and the city” (Crawford 1999:25-26).

§ 6.1 Harde en zachte stad

In *Pluk van de Petteflet* van Annie M.G. Schmidt (2007) lezen we hoe Pluk met zijn kleine rode kraanwagentje door de stad rijdt op zoek naar een huis om in te wonen. Hij vindt onderdak in het torentje, een zolderkamer bovenin een hoog flatgebouw, en weet zich tussen de bewoners om hem heen een eigen plek te verwerven. Vlakbij de Petteflet ligt de Torteltuinen, een stukje wild bos aan de rand van een park. De Torteltuinen was eens een tuin met hoge bomen, maar raakte in de loop der jaren verwilderd; de struiken groeien er kriskras door elkaar en de vijver werd een kikkerpoel. De grote mensen komen er zelden, maar de tuin is onder de kinderen in de buurt een gewilde plek. Aan alles lijkt een eind te komen als op een dag de Parkmeester verschijnt, die vastbesloten en minutieus de tuin wil herstructureren. Hij wil de vieze waterplas dempen met beton. De bomen moeten wijken voor een keurig plein met tegels, een grindpad, een parkeerterrein, twee zitbankjes en een met een ijzeren hekje omheind bloemperkje. Het plan leidt tot onrust onder de flatbewoners, die de tuin kost wat kost willen behouden. Maar het komt uiteindelijk goed. Een mysterieus bosje met hasselbramen weerhoudt de planmakers ervan hun plannen door te zetten. Eén hapje van de bramen en alle volwassenen worden weer kind. De parkmeester, de politieagenten, de chauffeur van de bulldozer; ze dansen, springen en spelen vrolijk in het rond. Zelfs Mevrouw Helderder, de onderbuurvrouw van Pluk die erg is gesteld op netheid en orde, raakt van het padje af. Van het plan kon zo natuurlijk niets terecht komen.

Het verhaal over de torteltuinen werpt, op een speelse manier, licht op het spanningsveld tussen de geplande en geleefde ruimte van de stad, zoals dat in dit boek besproken is. Dit proefschrift vertrok vanuit de vaststelling dat het discours over modernistische architectuur en stedenbouw, zoals dat zich vanaf de jaren zestig van de vorige eeuw ontwikkeld heeft, vanuit een eenzijdig en elitair perspectief is geformuleerd. Er zijn inmiddels boekenkasten gevuld met historische overzichtswerken, beschouwingen, biografieën en kritieken over het modernisme (cf. Richards 1965, Benevolo 1971,

Banham 1982, Coleman 1986, Berman 1988, Provoost & Vanstiphout 2000, Frisby 2001, Van der Woud 2008). Met uitzondering van enkele sociologische en antropologische studies, waarvan er in dit boek enkele zijn behandeld (Holston 1989, Ghannam 2002, zie ook Willats 2001, Nio et al. 2008, Baan 2010), is in het corpus van boeken en artikelen echter weinig oog voor de modernistische stad als alledaagse leefomgeving. Dat is vreemd, aangezien de naoorlogse uitbreidingswijken, die op basis van modernistische principes zijn ontworpen, (nog steeds) een groot deel van woningvoorraad uitmaken.

Hoewel de laatste jaren hernieuwde belangstelling is ontstaan voor de cultuurhistorische waarde van de naoorlogse wijken, overheerst ook hier een fysiek-ruimtelijk deterministisch gedachtengoed (Agricola et al. 1997, Vrolijk 2004). Hereijgers en Van Velzen (2001) bijvoorbeeld pleiten voor erkenning van de stedenbouwkundige en ontwerpprincipes van de wederopbouw wijken. De naoorlogse stadswijk wordt geroemd om haar "stille reserves", zoals de "allure" van de stedenbouwkundige structuur, de verkavelingseenheden, de "samenhang" tussen gebouwen en open ruimtes, de "strategische ligging" en de "goede" ontsluiting (Van Velzen 2005). Döll & Meurs (2003) wijzen op de historische waarde van de naoorlogse wijken. In tegenstelling tot de historiserende vormgeving van "retrowijken" als Brandevoort en Haverlei ("afwijkende wijken vol doorsnee woningen") hebben de naoorlogse wijken volgens hen nog een historische gelaagdheid. Het zijn wijken die "nog steeds het optimisme van de wederopbouw uitstralen" (2003:6-7).

De naoorlogse wijk is opgenomen in een cultuurkritiek op het modernisme, die aangedreven wordt door een deterministisch paradigma: de idee dat de fysiek-ruimtelijke omgeving bepaalt hoe mensen zich erin voelen en gedragen. Het beeld dat opdoemt is dat van een stedelijke ruimte die, in schaal en vormgeving, uit de tijd is en roept om sloop en herstructurering. De wijken ontwikkelden zich vanaf de jaren zeventig tot een uitvalshaven voor 'kansarmen', mensen met een lage sociaal-economische status en zonder veel keuzemogelijkheden op de woningmarkt. De wijken zijn in beleidskringen en populaire media als een 'pretext' gaan fungeren, een graadmeter waaraan complexe veranderingen in de samenleving worden afgemeten (Vieillard-Baron 1996:7). "De waarheid van de laat twintigste-eeuwse stad", schrijft de cultuurfilosoof René Boomkens, "moet gezocht worden in haar randgebieden, in haar buitenwijken en stukken niemandsland, dichtbij snelwegen, bedrijvenparken, vliegvelden, en ondefinieerbare gebieden waar van alles gebeurt, maar waar het ook ontzettend leeg en stil kan zijn" (1993:23). In de wijken is volgens Boomkens een nieuw type stad ontstaan, stad noch dorp, waar mensen "decontextualiseren", onthecht raken van hun woonomgeving (1993:153). Het zijn beelden die verklaarbaar zijn vanuit het oogpunt van de gedistantieerde beschouwer, maar die uiteindelijk weinig zeggen over hoe mensen die er daadwerkelijk wonen en werken de modernistische ruimte werkbaar en bewoonbaar maken.

In dit boek heb ik achter de oppervlakte van dergelijke, vaak stereotype voorstellingen willen kijken naar de manier waarop bewoners en professionals de stedelijke ruimte van een naoorlogse wijk gebruiken en van betekenis voorzien. Uitgangspunt van het onderzoek is een begrip van ruimte als activiteit en proces, waarin zowel aandacht is voor de (micro-)politiek als de symbolische verbeelding van ruimte. Hiermee heb ik het normatief geladen discours over de modernistische stad willen verlaten voor een exploratieve benadering die de aandacht richt op de praktijken waarmee bewoners en professionals betrokken zijn in de sociale productie en constructie van ruimte (Madanipour 1996). De stedelijke ruimte is opgenomen in een sociaal-ruimtelijk proces, waarin zowel fysieke als sociale en symbolische aspecten een rol spelen. In de herontwikkeling van een wijk staan immers verschillende ruimtelijke concepties op gespannen voet met elkaar. Conflicterende visies op en betekenissen van stedelijke ruimte wijzen op contrasten tussen betekenis en gebruik enerzijds en de politiek geladen en economische waarde van ruimte anderzijds (Logan & Molotch 1987).

De naoorlogse wijk is een politiek en sociaal-cultureel domein in plaats van louter een fysieke of architectonische ruimte. In de hoofdstukken 3 en 4 zagen we hoe de wijk een object van culturele politiek wordt, waarbij professionals beelden, verhalen en symbolen inzetten om de vernieuwing van Nieuwland vorm te geven. De formele beleidsvoering en planvorming van de wijk is, zoals we in hoofdstuk 3 zagen, opgenomen in een verschuiving van een sociaal-democratische stadspolitiek, die is geworteld in het keynesiaanse welvaartsstaat, richting een neoliberale politiek, zoals vorm krijgt in de herstructurering van ruimte en de bouw van marktwoningen. Dergelijke beleidsprocessen zijn niet louter abstract en ideologisch, maar vertalen zich ook in de fenomenologie van beleid: de associaties, sentimenten en intuïties die professionals hanteren om hun werk te legitimeren. In de planning en beleidsvoering van stedelijke herontwikkeling speelt verbeelding een belangrijke rol. In het hoofdstuk over *branding* werd getoond hoe symbolische representaties van de wijk, zoals een slogan en merknaam, zijn opgenomen in de politiek van herstructurering. Het beeldmerk van Nieuwland leverde een conceptueel kader, waarin de toekomstige wijk werd voorgesteld als een 'woonplek voor iedereen'. Het fungeerde als een inclusief symbool dat diverse belangengroepen in de wijk samenbond om een conflictueus proces van transformatie in goede banen te leiden. Verbeelding fungeert hier als bewust ingezette strategie, waarbij professionals de alledaagse leefwerelden van bewoners incorporeren in hun politieke strategie.

Tussen verbeelding en werkelijkheid lopen dunne scheidslijnen. Beelden, symbolen en verhalen leggen een symbolische laag over de tastbare, materiële omgeving waarin we ons dagelijks begeven. Tussen de imaginaire en materiële ruimte van de stad bestaan echter ook allerlei transacties. De Britse kunstenaar/schrijver Victor Burgin (1996) benoemt dit als de "city between, die zich beweegt tussen de aanraakbare objecten en ruimtes en de talige wereld van tekens, symbolen en metaforen. James Donald omschrijft dit als het 'mnemonische' aspect van het stadsleven, waar "the thingness of

the city" raakt aan "its presence as a state of mind" (aangehaald in Deriu 2001:798). In het hoofdstuk over narratieve cartografie is verbeelding ingezet als middel om de alledaagse leefwerelden van bewoners te onderzoeken die zich vaak onder de radar van professionals begeven. De kaarten die bewoners van hun leefomgeving tekenden zijn een vorm van alledaagse cartografie, "the unstable, never quite concrete 'stuff' of the city" (Latham & McCormack 2009:254). Ze benaderen de idee van de psychogeografie, zoals de Situationisten dat ontwikkelden, in de zin dat ze een brug vormen tussen de materiële ruimte, die kan worden vastgelegd op kaarten en plattegronden, en de immateriële ruimte van sentimenten, affecties en emoties die veel lastiger zijn om 'objectief' waar te nemen. De intrinsieke stad van betekenisverlening vormt hiermee een link tussen de harde stad van gebouwen, straten en pleinen en de zachte stad van het sociale leven (Meeuwisse 2008).

In de literatuur wordt de geleefde ruimte, waarop auteurs als De Certeau en Lefebvre wijzen, vaak geplaatst in oppositie met de geplande ruimte. De werelden van planners en bewoners vormen immers aparte werelden, die in de praktijk vaak slechts indirect met elkaar in aanraking komen. Professionals wonen over het algemeen niet in het gebied waar zij werken. De alledaagse wereld van het wonen en de professionele wereld van planning en beleid kennen bovendien verschillende tijdshorizonten. Professionals richten zich op projecten en deadlines (de 'probleemwijk' wordt 'prachtwijk') terwijl het sociale leven in een wijk gaat over doorgaande routines en gebruiken. Professionals en bewoners verschillen in kennis en specialisatie. Om toegang te verkrijgen tot een beroepsgroep zijn training en diplomering vereist. In de herontwikkeling van stedelijke ruimte zit dus onvermijdelijk een spanningsveld besloten tussen de stadswijk als object van planning en beleid en als alledaagse leefwereld (Low 1996:876).

Het onderscheid tussen bewoners en professionals is enigszins schematisch. De (micro-)politiek van stedelijke vernieuwing en het alledaagse leven zijn domeinen die elkaar op tal van manieren ook raken en elkaar doordringen. In de voorgaande hoofdstukken zagen we dat het discours over het verlies van sociale samenhang, zoals dat ten grondslag lag aan de herstructurering van Nieuwland, in het algemeen ook door bewoners gedeeld wordt. Bovendien zijn de praktijken van professionals niet louter gebaseerd op rationele planning. Ook beleid is doordrongen van sentimenten en overtuigingen. Sommige beleidsmakers afficheren zich met het lot van de wijk, omdat zij er gewoond hebben of er een persoonlijke affiniteit mee uitdrukken. De praktijken van bewoners passen hierin, aangezien ze vaak stil en rustig zijn en niet altijd de intentie hebben om autoriteiten te ondermijnen, maar wijken er ook van af, omdat hun handelingen laten zien hoe zij de stedelijke ruimte op een eigen manier coderen en van betekenis voorzien.

§ 6.2 Parochiale domeinen

In het discours over de modernistische stad openbaart zich een spanning tussen het ideaalbeeld van een levendige stad van ontmoeting en confrontatie en het dystopische beeld van een stad gericht op regulering, uitsluiting en surveillance. Deze twee verhalen belichten als het ware de zon- en schaduwzijde van het publieke leven in de stad, maar gaan vaak ook over archetypen in plaats van concrete empirische realiteiten. In de stedelijke ruimte ontwikkelt zich een spel, en soms ook een strijd, over de vormgeving van een gedeeld territorium. De vraag dringt zich dan op hoe dergelijke processen werken, niet alleen in de ruimten van het park en het plein, maar vooral ook in de meer kleinschalige ruimten van een wijk of buurt. Hoe steekt dit spel in elkaar? Welke principes en mechanismen zijn hier aan het werk?

Tussen het private domein van de woning en het erf en de publieke ruimte van het park en het plein bestaat een heel spectrum van ruimtes die in formele zin als openbaar gedefinieerd zijn, maar die bij weinigen associaties zullen oproepen met een vitaal, spannend en gevarieerd stadsleven. Het zijn dit soort van ruimtes die, zoals we in de voorgaande hoofdstukken zagen, een belangrijke rol spelen in de 'micro-politiek' van het dagelijkse leven: de manier waarop bewoners en professionals territoriale en symbolische claims leggen op een gebied en zich hiermee met anderen identificeren of zich er juist van distantieren. De stedelijke ruimte is hiermee niet louter een fysieke ruimte of een architectonisch object, maar vooral ook een sociaal-cultureel en symbolisch domein dat verschillende groepen en instituties in bezit nemen. Om dergelijke aspecten, die de toegang en het gebruik van ruimte structureren, in onderzoek mee te nemen, volstaat een formele conceptie van stedelijke ruimte niet. Wanneer we de aandacht verleggen van noties van ruimte als open en toegankelijk naar de informaliteit van dagelijkse praktijken, dan zien we dat veel ruimten, die in juridische zin voor openbaar doorgaan in de praktijk vaak niet als publiek fungeren.

In *The public realm* maakt de socioloog Lynn Lofland (1998) onderscheid tussen drie domeinen: het private domein (intieme relaties tussen de leden van een primaire groep), het parochiale domein (gevoel van gemeenschappelijkheid onder bekenden en burens die betrokken zijn in persoonlijke netwerken, de wereld van de buurt en de werkplaats) en het publieke domein (de wereld van vreemden en de straat). De stad is complex (en interessant) omdat alle drie domeinen erin voorkomen. Een domein is geen geografische of fysieke ruimte, maar een sociaal territorium. Ruimte wordt een publiek of parochiaal domein als deze door mensen gevuld wordt. Een lege ruimte is dus geen domein. De grenzen tussen publiek, privaat en parochiaal zijn bovendien flexibel. Mensen kunnen publieke ruimte zodanig gebruiken dat een parochiale of private ruimte ontstaat. Ruimte staat dus open voor toe-eigening en wordt daarmee ook een object van spanning en conflict. Domeinen zijn, kortom, sociale territoria die in fysieke ruimtes vorm krijgen.

Er bestaan echter ook krachten die tegen het publieke domein als sociaal territorium inwerken. In het Westerse denken bestaat een lange traditie van anti-stedelijkheid, die voortkomt uit de normatieve lezing van de stad op basis van standaarden die uit het private en parochiale voortkomen. Dit zien we bijvoorbeeld in de opvatting dat het publieke domein onderdak biedt aan het 'verkeerd soort mensen', zoals hangjongeren of stadvernieuwingsnomaden. De term 'privatisering' wordt gebruikt om een beweging van menselijke activiteiten van het publieke naar het private domein aan te geven. Technologische innovaties maakten het bijvoorbeeld mogelijk dat de stad groter werd maar zich ook naar binnen keerde. Bijvoorbeeld: airconditioners die mensen weghouden van ramen, voortuinen en stoepen. Of: het gebruik van telefoons, televisies, computers, credit cards en auto's.

Onder 'publiek domein' worden meestal plaatsen geschaard waar uitwisseling tussen sociale groepen plaats vindt. Publieke ruimte omvat echter niet alleen de in het oog springende locaties, zoals parken, straten, pleinen en overheidsgebouwen, maar ook een scala van ruimten waar mensen gedeelde belangen uitvechten en nastreven, zoals wijken en buurten. "(...) in every city, in every corner of the globe there are sites of magical urban encounters", schrijft Sophie Watson, "hidden in the interstices of the planned and monumental divided and segregated, or privatised and thematised, spaces that more usually capture public attention" (2006:5). In het dagelijkse stedelijke verkeer spelen parochiale domeinen een belangrijke rol. Parochies verschaffen mensen een gevoel van fysieke en emotionele veiligheid. In dit boek is onderzocht hoe dergelijke processen van toe-eigening en betekenisgeving werken in de context van een naoorlogse wijk. Het is immers in de alledaagse leefomgeving van een buurt waar gevoelens van binding en thuis zijn zich het heftigst openbaren. Met name in wijken die ingrijpende veranderingen ondergaan in de fysieke ruimte en sociale compositie, ontstaan processen waarin bewoners nieuwe verbindingen aangaan maar ook grenzen optrekken. De herontwikkeling van een wijk dwingt mensen om hun relatie met een plek te herzien. Dit proces van verandering wringt met gevoelens van binding en thuis zijn, die juist vaak samenhangen met dingen die vertrouwd zijn en hetzelfde blijven. Mensen maken een buurt tot thuis in een sociaal proces waarin zij bepalen wie waar bij hoort, wat zij zien als dichtbij en veraf, binnen en buiten, wij en zij.

In wijken en buurten vormen zich normatieve werelden die het mensen mogelijk maakt om alledaagse routines en conventies te ontwikkelen. Het is dus door middel van sociale interacties (kijken, praten, luisteren) dat bewoners gemeenschappen vormen: een systeem van waarden, normen en morele codes die hen een gevoel van identiteit verschaft (Cohen 1989). Soms, zoals in het geval van etnisch homogene wijken, zijn de grenzen tussen groepen of gemeenschappen expliciet en in de fysieke ruimte gemarkeerd. Grenzen zijn in wijken als Nieuwland echter vaak minder goed zichtbaar, ze bestaan vooral in de hoofden van mensen. Vooral in de leefruimte van een buurt is het voor een buitenstaander vaak lastig om grenzen te herkennen. Het maken van thuis is daarom niet alleen een fysiek en sociaal, maar ook een symbolisch en mentaal proces, dat vooral opspeelt in tijden van verandering.

§ 6.3 Architectuur van het alledaagse

Tijdens het proces van herstructurering transformeert de functionele, open stad van het modernisme in een gefragmenteerde ruimte die is samengesteld uit delen die ieder een eigen identiteit krijgen. Dergelijke veranderingen in de sociale en fysiek-ruimtelijke structuur van wijken als Nieuwland roepen de vraag op hoe we het gefragmenteerde landschap van de hedendaagse stad kunnen lezen en in kaart brengen. De alledaagse ruimte biedt zicht op een andere vorm van ruimtelijkheid, die zich niet altijd stoort aan de codes van de architectonische en planologische taal. De notie van het alledaagse staat centraal in het werk van Michel de Certeau. Aangespoord door zijn observaties van de Parijse studentenopstand van mei 1968 werkte hij aan een “tactische wetenschap (of ‘logica’) van de manieren van doen”, waarmee hij de werking van het dagelijkse leven in kaart bracht. De Certeau richt zich op ‘operaties’, kleinschalige praktijken of tactieken van toe-eigening en hergebruik van bestaande ‘materialen’. Hij benadrukt het narratieve aspect van ruimtelijke tactieken, de productie van ruimte door middel van architectuur, het sociaal gebruik van ruimte en de associatieve effecten en symbolische betekenissen die mensen ruimte toedichten. Termen als ‘strategie’, ‘tactiek’ en ‘operatie’ verwijzen naar de taal van oorlogsvoering en zijn daarmee ook wat zwaar beladen. Een stadswijk is immers geen oorlogsterrein. Toch helpen dergelijke noties om het vraagstuk van verbeelding en stedelijk ruimte scherp te stellen.

‘Alledaags’ is een term die vaak gebruikt wordt als verwijzing naar de banale en minder tastbare of in het oog springende manieren waarop mensen een omgeving zien en gebruiken, die aan dominante lezingen van de stedelijke ruimte ontsnappen (Shields 2002:4). Het alledaagse is altijd en overal om ons heen. “The everyday”, schrijft Sheringham, “is both superficial and profound, strange and familiar, insignificant and fundamental, outside praxis yet the harbinger of anarchic energies” (2000:188). Of zoals Parret schrijft: “Het alledaagse toont zich zonder volledig zegbaar te zijn, het ‘leeft’ buiten alle theorie en beschouwing”. Hij vergelijkt de alledaagse taal met een “oude middeleeuwse stad, zonder theologie, zonder planning, speels en fantastisch” (1996:74). Het idee van de alledaagse ruimte is gebaseerd op de gedachte dat bouwen en wonen dynamische processen zijn die niet ophouden bij een ontwerp of de oplevering van een gebouw, straat of plein. Het alledaagse, schrijft de architect John Habraken, is het domein van het banale en herhaaldelijke en staat daarmee in contrast met de praktijk van architectuur die gericht is op het creëren van het unieke en bijzondere. “Architectuur”, schrijft Habraken, is als “het werpen van een steen in de stroom van het alledaagse leven” (1967:5).

“De kenmerken van het alledaagse zijn – hoe kan het anders – stuk voor stuk tegengesteld aan de kenmerken van het bijzondere. Zij zijn daarom ook stuk voor stuk tegengesteld aan de kenmerken van de Unité te Marseille en alle woonblokken die in groeiend aantal onze polders in bezit nemen: Het alledaagse laat zich niet vangen in

een afgeronde conceptie. Het is daarentegen de uitgebreidheid zelf, de uitgebreidheid van de wijk, van de stad, van het stadsgewest, de uitgebreidheid van de alledaagse realiteit, die allang heeft afgerekend met de idee dat een stad een ding is, een vorm waar men omheen kan lopen (...) Het alledaagse laat zich niet vangen in een enkelvoudige realisatie. Het is niet enkelvoudig, het is de veelvoudigheid zelf. En veelvoudigheid is iets anders dan de monotonie en de uniformiteit, die resulteren uit het heel veel herhalen van iets enkelvoudigs" (1967:8).

Habraken vervolgt:

"Het échec van de specialisten is het échec van een samenleving. Een samenleving die heeft gemeend te kunnen geloven dat de realisatie van een nieuwe alledaagse omgeving kan worden overgelaten aan specialisten. Een samenleving, die meende dat ontwerpers, producenten, bestuurders en politici de taak hebben om voor een nieuwe materiële omgeving te zorgen (...) Het alledaagse kan niet worden gemaakt. Het kan slechts ontstaan. Een bouwwerk kan worden gemaakt. Een plan kan worden gemaakt. Een wet kan worden gemaakt. Maar een milieu om in te leven is het resultaat van een sociaal proces. De simpele waarheid is dat het alledaagse niet voor een samenleving kan worden gemaakt, maar alleen maar uit die samenleving kan ontstaan" (1967:9).

Het begrip van het alledaagse, zoals Habraken dat hier verwoordt, komt voort uit een kritiek op de uitwerking van modernistische principes van functionaliteit en rationalisering op dagelijkse leefomgeving van de stad. In de jaren zestig en zeventig van de vorige eeuw zochten humanistisch georiënteerde kunstbewegingen naar alternatieven voor de homogeniserende en disciplinerende effecten van de modernistische stadsplanning. De Dadaïsten en Surrealisten gebruikten het spel om de 'ontmenselijking' van de stad aan de kaak te stellen, zoals in het concept van errance waarbij Parijs in een schaakbord werd veranderd. De Situationisten keerden zich tegen de vervreemding van de moderne wereld waarin mensen zijn uitgeleverd aan markten en producten (Thomas 1975, Sadler 1998, Pinder 2000, Wollen 2001). Guy Debord (1995), een protagonist van de beweging, zag modernisering als een proces van zelfdestructie. Hij verwees onder andere naar de drastische transformatie van Parijs tussen 1954 en 1974, zoals de afbraak van de oude markt in *Les Halles* en de aanleg van de *périphérique*, die een scherpe scheidingslijn aanbracht tussen het centrum en de nieuwe huisvestingsprojecten in de banlieue. Debord ziet het 'spektakel' als een organiserend principe van moderne samenlevingen. De wereld is in zijn ogen vergeven van beelden die vervreemding in de hand werken. "All that once was directly lived has become mere representation" (aangehaald in Pinder 2000:362). Evenals Walter Benjamin richtte Debord zich op de rol van geschiedenis en herinnering in de beleving van de stad. Hij wilde, in theorie en praktijk, de revolutionaire potenties van ruimtelijke praktijken vormgeven. Het is deze notie die we ook aantreffen bij Henri Lefebvre, die nauwe contacten met de Situationisten onderhield.

Een centraal concept in het werk van Debord, Lefebvre, De Certeau en de Situationisten is dat van het 'alledaagse'. De Situationisten verwijzen hiermee naar het 'gewone leven', zoals dat zonder inmenging van professionals en specialisten vorm krijgt (Thomas 1975:30). De Situationisten leefden naar eigen zeggen zij aan zij met de 'kleine burgerij', de "ordinary, nondescript people" (Wollen 2001). Hun ultieme doel was om een omgeving te creëren waarin creativiteit niet was voorbehouden aan een beperkte klasse van kunstenaars maar aan het algemene publiek. De Situationisten combineerden revolutie (het creëren van een nieuwe stad) met conservatisme (behoud van oude wijken en straten) om een complexer begrip van de stad te ontwikkelen. Zij deden dit door 'situaties' te creëren, waarbinnen stedelingen aangemoedigd werden om op creatieve en speelse wijze de stedelijke ruimte te hergebruiken. Debord liet mensen bijvoorbeeld door de stad dwalen om veranderingen in het stedelijke landschap te ervaren. De *dérive* is een soort van droomtocht die door toeval en spontane impulsen van de wandelaar ontstaat. Debord omschreef de *dérive* als een techniek van observatie waarbij het onderbewuste werd ingeschakeld om de ambiance en sferen van stedelijke ruimte te verkennen en leren begrijpen. Het was een poging, kenmerkend voor avant-garde bewegingen, om het 'creatieve potentieel' van het onbewuste te bevrijden, zoals de vrije associaties in het Surrealisme en het gebruik van montage in film middelen zijn om te ontsnappen aan de gefixeerde ideeën over orde en logica. Deze atmosferische ervaring van de stedelijke ruimte keert ook terug in het concept van 'psychogeografie', een vorm van emotionele cartografie waarin de stad werd getoond als een verzameling van ruimtelijke fragmenten of 'microwerelden'. Situationisten speelden ook met vormen van creatieve omkering (*détournement*), een tactiek waarbij objecten, woorden of beelden uit hun originele context gehaald worden om nieuwe betekenissen te creëren, zoals in het plan om hele buurten van het ene naar het andere deel van de stad te transplanteren.

De beweging van de Situationist International heeft een marginale plek in de politieke geschiedenis van de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw. De grootschalige oplossingen die nagestreefd werden, bleken onuitvoerbaar en de meeste kunstenaars verwerden tot "wandering outlaws" (Wollen 2001). Het werk van de Situationisten is speels, ludiek en wellicht tevergeefs, maar ook uiting van een serieuze opvatting over de noodzaak om stadsplanning nadrukkelijk op sociale contexten te betrekken (Ronneberger 2006). De projecten van de Situationisten kunnen gezien worden als inspiratie om de stad op een andere manier te lezen en begrijpen. Dergelijke lezingen van de moderne stad zijn nauw verwant met het werk van Walter Benjamin, die een vorm van stedelijke archeologie bedreef gericht op het ontdekken van sporen van menselijk gebruik die in het monumentale landschap van de stad waren uitgewist. De droomtocht van Walter Benjamin, de *dérive* van Guy Debord en de stadswandeling van Michel de Certeau; het zijn oefeningen om in de stad te verdwalen. Vormen van verbeelding die, zoals Michael Sorkin in zijn recent gedocumenteerde wandeling door New York opmerkt, openstaan voor toeval, verrassing en het onverwachte plezier die de stad te bieden heeft (2009:85).

De vraag hoe mensen ruimte gebruiken, van betekenis voorzien en zich er aan binden en identificeren, is niet alleen relevant voor de planning van stedelijke ruimte maar raakt ook aan ons begrip van de manier waarop mensen in het dagelijkse verkeer tot elkaar verhouden en op zoek zijn naar een thuis en territorium. In de disciplines van architectuur, planning en ontwerp is het vraagstuk van de stad als alledaagse leefomgeving reeds meerdere malen geagendeerd (Perry 1995, Healey 1997). Het keert bijvoorbeeld terug in concepties over het 'bouwen voor de buurt', zoals die in de jaren zeventig en tachtig zijn ingezet bij de vernieuwing van stadsbuurten (Duyvendak & Hortulanus 1999). In de architectuur wordt een conceptie van alledaagse stedelijkheid gebruikt als oproep voor een herpositionering van de ontwerper en een verkleining van de kloof tussen gespecialiseerde kennis en dagelijkse ervaring. Crawford (1999) bepleit bijvoorbeeld een bescheiden planningspraktijk die zich richt op kleinschalige ruimtes, zoals een trottoir of bushalte, waarbij wordt voortgebouwd op de aanwezige kwaliteiten en potenties van een plek. Kaliski (1999) stelt op zijn beurt dat architecten, ontwerpers en planners teveel kiezen voor gesloten ontwerpen, die functioneel en esthetisch zijn, maar geen oog hebben voor verschil en diversiteit. De architectuur van Rem Koolhaas, de concepten van de Nieuwe Urbanisten; het zijn vormen van architectuur die het collectieve en alledaagse volgens hem homogeniseren. Het is een architectuur die zich vooral laat consumeren in plaats van bewonen (cf. Chase et al. 1999, Harris & Burke 1997).

Aandacht voor de alledaagse ruimte wijst op fragmentatie, complexiteit en diversiteit. Het vraagt om aandacht voor de status van ruimtes, voor de grenzen tussen privaat en openbaar gebied, voor subjectieve grenzen van wellevendheid en fatsoen, en voor symbolische betekenissen van ruimtelijk gedrag. Zo pleit Sandercock (2000) voor een aanpassing van traditionele planningsconcepties, die zich van oudsher vooral richten op de hardware van de stad. Het planningsstelsel is volgens haar expressie van de normen van een cultureel dominante meerderheid, waarbij wordt verondersteld dat het 'recht op verschil' verdwijnt wanneer de meerderheid zich heeft uitgesproken. Planning en regelgeving worden dan ook vaak onterecht gezien als neutraal en onbevooroordeeld, omdat in de praktijk sprake is van allerlei impliciete assumpties en normatieve uitgangspunten. Sandercock geeft een voorbeeld uit haar eigen praktijk: een Boeddhistische gemeenschap vroeg toestemming om een tempel te bouwen maar kreeg een stuk grond in een industrieel gebied aan de rand van de stad toegewezen. In reactie hierop eigenden monniken zich een woning in de suburbs toe en bouwden deze om tot een kleine tempel. Dit leidde tot een klacht van een bewoner die uiteindelijk gehonoreerd werd. Het geval laat volgens de auteur zien dat in de planning van stedelijke ruimte ook gevoelens van angst en aversie ten opzichte van het vreemde doorwerken. Deze sentimenten zijn terug te voeren tot de hervormingsbewegingen van de negentiende eeuw die de stad zagen als een territorium dat begrensd, in kaart gebracht en geëxploiteerd diende te worden. Het was de rationele droom van de Verlichting: "to render the city transparant, orderly, to get the city right, and so to produce the right citizens" (Sandercock 2000:22).

Auteurs zoals Sandercock en Healey bepleiten andere manieren om met conflicten in ruimtegebruik om te gaan, waarbij aandacht is voor mediatie en onderhandeling. Dit wordt bijvoorbeeld expliciet in het pleidooi voor een 'dialogische' benadering die een open en communicatief proces van planning voorstelt. Dergelijke interactieve benaderingen willen openingen bieden om de stedelijke ruimte als object van beleidsvoering te herdefiniëren. Ze komen voort uit het besef dat planning en beleid meer behelzen dan louter technische of esthetische aspecten. Onderzoek naar de planvorming en vormgeving van stedelijke ruimte beperkt zich hier niet tot het formele beleid en hoe dit vertaald wordt in de fysieke omgeving van de stad, maar geeft zich ook rekenschap van de sociaal-culturele praktijken waarmee bewoners en gebruikers zich in ruimte passen en deze naar hun hand zetten. Door zowel de professionele planning en beleidsvoering als de geleefde ruimte in onderzoek te betrekken kan de stedelijke ruimte geconceptualiseerd worden als een proces in plaats van statisch object.

De spanning tussen de zoektocht van moderne architecten naar pure concepten en de pluraliteit van de moderne stad kan gezien worden als een fundamenteel dilemma van stedelijk ontwerp (Kaliski 1999). Een alledaags perspectief leert dat onzekerheid en complexiteit wezenskenmerken zijn van de stad. Deze complexiteit kan niet alleen werkbaar gemaakt worden door middel van statistieken, kengetallen en verklaringsmodellen, maar vooral door een gevoeligheid te ontwikkelen voor de alledaagse leefwerelden van professionals en bewoners en de claims die zij op de stedelijke ruimte leggen. De socioloog Arnold Reijndorp pleit dan ook voor een beleid dat beter kijkt en luistert naar de kleine facetten van het dagelijkse leven in de stad, de "gebruiken en routines (levenswijzen) en de leefwereld die daar bij hoort" (2004:7). De beleidsopgave ligt volgens hem in het ontdekken van hoe verschillende leefwerelden in een wijk of stad zich tot elkaar verhouden, hoe ze inkrimpen en uitdijen.

De opkomst van het thema van het alledaagse komt voort uit een kritiek op de grote afstand tussen de werelden van planning en bewoning. Sinds de negentiende eeuw ontwikkelden stedenbouw en planning zich als wetenschappelijke disciplines, die sterk gericht waren op ordening en regulering van menselijk gedrag op basis van statistisch onderzoek en een grote afstand tot het dagelijkse leven in de stad. Die afstandelijke benadering wortelt in een manier van denken, die sterk mathematisch en legalistisch was ingestoken. De modernistische ambitie om de stad te ordenen en rationaliseren verhoudt zich echter slecht met de heterogeniteit van het stedelijk leven. Zoals Venmans schrijft:

"De drang naar rationalisering, de neiging om de bestaande stad als een probleem te zien en de carthesiaanse obsessie met orde gaan in tegen de ware stadsgeest. Die wordt juist gekenmerkt niet door eenvormigheid en regelmatigheid, maar door het naast elkaar bestaan van het ongelijke (...) De stad is niet gebouwd op rationele, algemeen geldende principes zoals Descartes dat wilde. Bestuurders en planologen ergeren zich aan dit gebrek aan orde, maar er bestaat een andere, meer avontuurlijke

en anarchistische manier om naar de stad te kijken die ook meer conform is aan de mentaliteit van haar bewoners. Dat is een manier die het stadsleven niet ziet als een probleem maar als een plaats van ontmoetingen, als een geheel van kansen om voor zichzelf het geluk te vinden. Tegenover de eenvormige, noodzakelijke stad van Descartes staat de polymorfe stad van de vele mogelijkheden" (2008:12-13).

Het probleem is, zoals Hoexum (2008) stelt, dat voor geslaagde architectuur geen recept bestaat. Architecten en stedenbouwkundigen zouden volgens hem zichzelf het beste zien als leveranciers van onvoltooide of nog te voltooien kunstwerken. "Zoals een acteur of muzikant zich het materiaal helemaal moet toe-eigenen om het goed uit te kunnen voeren, zo moet een gebruiker van bouwkunst dat ook".

Het is deze notie over de alledaagse betekenis van plekken die centraal staat in het werk van de Nederlandse architect Aldo van Eyck. Zijn werk is een reactie op het modernistische concept van ruimte, dat hij als steriel, anoniem en technocratisch beschouwde. Van Eyck wordt een "humanistische" architect genoemd (Lefavre & Tzonis 1999). Hij verzette zich tegen de 'mechanistische' benadering van de vooroorlogse generatie van moderne architecten en de naoorlogse programma's die uit hun werk voortvloeiden. Het werk van Van Eyck was, destijds al, een voorbeeld van een nieuwe manier van kijken, waarbij hij laveerde tussen de blik van bovenaf en van onderop (Lefavre & De Roode 2002:28). Van Eyck gebruikte, evenals de Cobra-schilders, het kind om zich te verzetten tegen de modernistische idee van de functionele stad. Hij had oog voor het speelse en ludieke, die voor hem tegenwicht boden tegen de wereld van productie en consumptie. Dit wordt bijvoorbeeld zichtbaar in de speelplaatsen die hij voor Amsterdam ontwierp en waarin hij de *left-overs* of blinde vlekken in de stad gebruikte. Het werk van Van Eyck past in een breder politiek-filosofisch paradigma dat zich afzette tegen de abstracte principes van het modernisme. Het is een manier van kijken die verwant is aan die van Henri Lefebvre, voor wie de 'gewone' plekken in de stad plaatsen van poëtische ervaring en sociaal leven waren.

De huidige aandacht voor alledaagsheid tekent een manier van kijken en denken die een fijnmaziger inzicht wil bieden in de manier waarop mensen een stedelijke ruimte inrichten en bewonen, zich deze toe-eigenen, omvormen en van betekenis voorzien. Zoals Pluk zich een thuis verwerft in de Petteflet, zo maken mensen een stadswijk tot leefruimte aan de hand van routineuze praktijken van alledag, zoals de inzet van symbolen en rituelen, van reguliere activiteiten en interacties, van ervaringen en via herinneringen. Dergelijke processen roepen de vraag op in hoeverre professionals in de ontwikkeling van nieuwe concepten en paradigma's de 'onberekenbare vrijheid van het individu' daadwerkelijk in hun modellen kunnen integreren. Het toelaten van alledaagsheid betekent dat spontane en gefragmenteerde handelwijzen van individuele en groepen bewoners en gebruikers de woonomgeving mogen beïnvloeden. Dat betekent volgens critici ook dat professionals, betrokken bij het ontwerp, het beleid

en het beheer van woningen en woonomgevingen, een ruimte niet tot in de finesses voorprogrammeren en zich hierin terughoudend opstellen. “De manier om deze wijken te helpen”, schrijft Vanstiphout, “is om ze complexer te laten worden, om er lagen, gebouwen, functies en betekenissen aan toe te voegen die ze nu nog niet hebben. Maar het belangrijkste is dat deze wijken worden beschouwd als *works in progress*, die nu al vijftig jaar herinnering hebben opgebouwd” (2006:24).

De alledaagse ruimte schept ruimte voor het ontwikkelen van sociale en zelfregulerende mechanismen die de basis vormen voor betekenisvolle plekken en buurten, voor creativiteit en emancipatie. Dit betekent niet dat meer vrijheid en zeggenschap automatisch resulteert in hechte of duurzame wijken. Een pleidooi voor het toelaten van het alledaagse is vooral een oproep aan planners, stedenbouwers en architecten om mensen niet slechts vanuit democratische principes of strategische overwegingen, zoals het creëren van draagvlak, bij planprocessen te betrekken. De essentie van alledaagse architectuur en stedenbouw is dat processen van bouwen en wonen discontinu en gefragmenteerd zijn. Het is een pleidooi dat aansluit bij het recente RMO-advies (2013) waarin overheden worden aangemoedigd om de zelfredzaamheid van burgers te vergroten door zich uit het publieke domein terug te trekken. Het spanningsveld tussen bevoogding en bevrijding in het woonbeleid is een complex veld dat vraagt om politieke keuzes ten aanzien van de rolverdelingen in het ontwerp, het bouwproces en het beheer van woongebieden.

De architect John FC Turner (1978) pleitte in de jaren zestig al voor meer verantwoordelijkheid, zelfstandigheid en zelfredzaamheid van mensen in het ontwerp, de bouw en het beheer van woningen, en voor ‘huisvesten’ als werkwoord in plaats van als zelfstandig naamwoord. Op zijn pleidooi voor de alledaagsheid is destijds veel kritiek gekomen, onder andere omdat Turner de zelfredzaamheid van individuen zou idealiseren en sociale ongelijkheid in de samenleving zou negeren. Toch is Turners betoog weer actueel, zeker in een periode waarin vragen rijzen over het dichten van de kloof tussen bewoners en professionele ontwerpers en beleidsmakers, en over de mogelijkheden en grenzen van burgerlijke vrijheid. Hij heeft op buurtniveau laten zien dat kleinschalige handelingen van mensen in hun eigen woonomgeving de basis vormen voor sociale contacten (hoe conflictueus van aard soms ook) en voor een interne buurtynamiek. Zoals Crawford stelt in het citaat aan het begin van dit hoofdstuk, zijn het juist de triviale en alledaagse ruimten die mensen aan elkaar en aan de stad binden. Het is de torteltuin die de Petteflet mede tot een bijzondere plek maakt.

Bibliografie

- Aberley, Doug (red.) (1993) *Boundaries of home. Mapping for local empowerment*. Philadelphia: New Society Publishers.
- Abu-Lughod, Lila (1993) *Writing women's worlds. Bedouin stories*. Los Angeles: University of California Press.
- Ackermans, E., M.J. Danz, J.C.G. de Lange, H.L. Sachs Polak & W.Th.L. van Wetten (1974) *Wonen en welbevinden. Een evaluatie van sociaal-medische onderzoekspublicaties over het verband tussen beide*. Leiden: Nederlands Instituut voor Praeventieve Geneeskunde.
- Agnew, John (2005) Space:place. In: Paul Cloke & Ron Johnston (red.), *Spaces of geographical thought*, pp. 81-96. Londen, Thousand Oaks en New Delhi: Sage.
- Agricola, Esther, André Ouwehand & Gert Jan te Velde (red.) (1997) *De naoorlogse wijk centraal*. Rotterdam: Uitgeverij O10.
- Allen, John (2006) Ambient power: Berlin's Potsdamer Platz and the seductive logic of public spaces. *Urban studies*, 43(2):441-455.
- Altman, Irwin & Setha M. Low (red.) (1992) *Place attachment*. New York: Plenum Press.
- Amin, Ash & Stephen Graham (1997) The ordinary city. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 22(4):411-429.
- Anderiesen, Gerard & Arnold Reijndorp (1990) *Eigenlijk een geniale wijk. Dagelijks leven in de Indische buurt*. Amsterdam: Uitgeverij Het Spinhuis.
- Anderson, Benedict (1995) *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (revised edition). Londen en New York: Verso.
- Anderson, Elijah (1992) *Streetwise. Race, class and change in an urban community*. Chicago en Londen: The University of Chicago Press.
- Anderson, Jeremy & Margaret Tindall (1972) The concept of home range: new data for the study of territorial behaviour. In: William J. Mitchell (red.), *Environmental design. Research and practice*, pp. 1/1/1-1/1/7. Los Angeles: University of California.
- Anderson, Jon (2004) Talking whilst walking: a geographical archeology of knowledge. *Area*, 36(3):254-261.
- Appadurai, Arjun (1988) Introduction: place and voice in anthropological theory. *Cultural anthropology*, 3(1):16-20.
- Arefi, Mahyar (1999) Non-place and placelessness as narratives of loss: rethinking the notion of place. *Journal of urban design*, 4(2):179-193.
- Ashworth, Gregory J. & Henk Voogd (1994) Marketing and place promotion. In: John R. Gold & Stephen V. Ward (red.), *Place promotion. The use of publicity and marketing to sell towns and regions*, pp. 39-52. Chichester: Wiley.
- Atkinson, Rob (1999) Discourses of partnership and empowerment in contemporary British urban regeneration. *Urban studies*, 36(1):59-72.
- Auburn, Timothy & Rebecca Barnes (2006) Producing place: a neo-Schutzian perspective on the 'psychology of place'. *Journal of environmental psychology*, 26(1):38-50.
- Augé, Marc (1995) *Non-places. An introduction to an anthropology of supermodernity*. Londen: Verso.
- Baan, Iwan (2010) *Brasilia – Chandigarh. Living with modernity*. Baden: Lars Müller.
- Bahrdt, Hans Paul (1961) *Die moderne Großstadt. Soziologische Ueberlegungen zum Städtebau*. Reinbek bei Hamburg: Rowolt.
- Balshaw, Maria & Liam Kennedy (red.) (2000) *Urban space and representation*. Londen: Pluto Press.
- Banham, Reyner (1982) *Theory and design in the first machine age* (second edition). Cambridge: The MIT Press.
- Barber, Stephen (2002) *Projected cities. Cinema and urban space*. Londen: Reaktion Books.
- Barnes, Trevor J. & James S. Duncan (red.) (1992) *Writing worlds. Discourse, text and metaphor in the representation of landscape*. Londen: Routledge.
- Barthes, Roland (1985) *Mythologies*. Londen: Paladin.
- Benevolo, Leonardo (1971) *History of modern architecture. Volume two: the modern movement*. Londen: Routledge & Kegan Paul.
- Benjamin, Walter (2002) *The arcades project*. Cambridge en Londen: Harvard University Press.
- Berman, Marshall (1988) *All that is solid melts into air. The experience of modernity*. New York: Penguin Books.
- Bernard, Marc (1964) *Sarcellopolis*. Parijs: Flammarion.

- Bird, S. Elizabeth (2002) It makes sense to us: cultural identity in local legends of place. *Journal of contemporary ethnography*, 31(5):519-547.
- Blake, Peter (1974) *Form follows fiasco. Why modern architecture hasn't worked*. Boston: Little, Brown and Company.
- Blokland, Talja (2001) Bricks, mortar, memories: neighbourhood and networks in collective acts of remembering. *International journal of urban and regional research*, 25(2):268-283.
- Blokland, Talja, Thomas Schillemans & Stijn Verhagen (2005) *Niet langer met de ruggen naar elkaar. Een advies over verbinden*. Den Haag: RMO.
- Blommaert, Jan, James Collins & Stef Slembrouck (2005) Polycentricity and interactional regimes in 'global neighborhoods'. *Ethnography*, 6(2):205-235.
- Blunt, Alison (2005) Cultural geography: cultural geographies of home. *Progress in human geography*, 29(4):505-515.
- Boer, Niek de & Donald Lambert (1987) *Woonwijken. Nederlandse stedenbouw 1945-1985*. Rotterdam: Uitgeverij O10.
- Boomkens, René (red.) (1993) *Ontwerpen voor de onmogelijke stad*. Amsterdam: De Balie.
- Boomkens, René (1998) *Een drempelwereld. Moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Boorstin, Daniel J. (1961) *The image. A guide to pseudo-events in America*. New York: Vintage.
- Borden, Iain, Joe Kerr, Alicia Pivaro & Jane Rendell (red.) (1996) *Strangely familiar. Narratives of architecture in the city*. Londen en New York: Routledge.
- Borer, Michael Ian (2006) The location of culture: the urban culturalist perspective. *City & community*, 5(2):173-197.
- Borret, Kristiaan (1999) The 'void' as a productive concept for urban public space. In: Ghent Urban Studies Team (GUST) (red.), *The urban condition: space, community and self in the contemporary metropolis*, pp. 236-251. Rotterdam: O10 Publishers.
- Bos, Alexander (1946) *De stad der toekomst, de toekomst der stad. Een stedenbouwkundige en sociaal-culturele studie over de groeiende stadsgemeenschap*. Rotterdam: Uitgeverij A. Voorhoeve.
- Bosboom, Frank, Judith van El & Ton Rutjens (2007) Van identiteit naar wijkprogramma: 'brand'-management, casus Mariahoeve, Den Haag. *Tijdschrift voor de volkshuisvesting*, 13(3):8-13.
- Boyer, M. Christine (1995) The great frame-up: fantastic appearances in contemporary spatial politics. In: Helen Liggett & David C. Perry (red.), *Spatial practices. Critical explorations in social/spatial theory*, pp. 81-109. Thousand Oaks, Londen en New Delhi: Sage.
- Bradley, Andrew, Tim Hall & Margaret Harrison (2002) Selling cities: promoting new images for meeting tourism. *Cities*, 19(1):61-70.
- Bridger, Jeffrey C. (1996) Community imagery and the built environment. *The sociological quarterly*, 37(3):353-374.
- Brody, Hugh (1982) *Maps and dreams*. New York: Pantheon Books.
- Bruggeman, Gerrit & Maarten Königs (2002) Hoe merk-waardig is een wijk. *Vitale stad*, 5(1):15-17.
- Brunt, Lodewijk (1990) Thinking about ethnography. *Journal of contemporary ethnography*, 28(5):500-510.
- Buck-Morss, Susan (1991) *The dialectics of seeing. Walter Benjamin and the Arcades project*. Cambridge en Londen: The MIT Press.
- Burgin, Victor (1996) *Some cities*. Berkeley en Los Angeles: University of California Press.
- Buttimer, Anne (1980a) Social space and the planning of residential areas. In: Anne Buttimer & David Seamon (red.), *The human experience of space and place*, pp. 21-54. Londen: Croom Helm.
- Buttimer, Anne (1980b) Home, reach, and the sense of place. In: Anne Buttimer & David Seamon (red.), *The human experience of space and place*, pp. 166-187. Londen: Croom Helm.
- Caldeira, Teresa P.R. (2000) *City of walls. Crime, segregation and citizenship in São Paulo*. Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press.
- Cameron, Stuart (2003) Gentrification, housing redifferentiation and urban regeneration: 'going for growth' in Newcastle upon Tyne. *Urban studies*, 40(12):2367-2382.
- Casey, Edward S. (1998) *The fate of place. A philosophical history*. Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press.
- Castells, Manuel (1983) *The city and the grassroots. A cross-cultural theory of urban social movements*. Londen: Edward Arnold.
- Castex, Jean, Jean-Charles Depaule & Philippe Panerai (1997) *De rationele stad. Van bouwblok tot wooneenheid*. Nijmegen: Uitgeverij SUN.

- Certeau, Michel de (1997) *The practice of everyday life*. Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press.
- Chavannes, Marc (1995) In Parijs zegt de politie U: Franse films verbeelden het gedeukte leven in de banlieues. *NRC Handelsblad*, 15 december.
- Chase, John, Margaret Crawford & John Kaliski (red.) (1999) *Everyday urbanism*. New York: The Monacelli Press.
- Chimo (1996) *Lila dit ça*. Parijs: Plon.
- Choay, Françoise (1965) *L'urbanisme, utopies et réalités. Une anthologie*. Parijs: Editions du Seuil.
- Cochrane, Allan & Adrian Passmore (2001) Building a national capital in an age of globalization: the case of Berlin. *Area*, 33(4):341-352.
- Cohen, Anthony P. (1989) *The symbolic construction of community*. Londen en New York: Routledge.
- Coleman, Alice (1986) *Utopia on trial. Vision and reality in planned housing*. Londen: Hilary Shipman.
- Cooper, Cindy T. & Christopher Mele (2002) Urban redevelopment as contingent process: implicating everyday practices in Berlin's renewal. *City & community*, 1(3):291-311.
- Cooper, Matthew (1994) Spatial discourses and social boundaries: re-imagining the Toronto waterfront. *City & society*, 7(1):93-117.
- Le Corbusier (1925) *Urbanisme*. Parijs: Cres.
- Le Corbusier (1958) *Het elektronische gedicht*. Eindhoven: Editions de Minoit.
- Le Corbusier (1963) *Manière de penser l'urbanisme*. Parijs: Gonthier.
- Crane, Sheila (2008) Architecture at the ends of empire: urban reflections between Algiers and Marseille. In: Gyan Prakash & Kevin M. Kruse (red.), *The spaces of the modern city. Imaginaries, politics, and everyday life*, pp. 99-143. Princeton en Oxford: Princeton University Press.
- Crang, Mike (2001) Relics, places and unwritten geographies in the work of Michel de Certeau (1925-86). In: Mike Crang & Nigel Thrift (red.), *Thinking space*, pp. 136-153. Londen en New York: Routledge.
- Crawford, Margaret (1999) Blurring the boundaries: public space and private life. In: John Chase, Margaret Crawford & John Kaliski (red.), *Everyday urbanism*, pp. 22-35. New York: The Monacelli Press.
- Crone, Josine (2002) *KEI in de branding*. Rotterdam: KEI Kenniscentrum Stedelijke Vernieuwing.
- Cuba, Lee & David M. Hummon (1993) A place to call home: identification with dwelling, community and region. *The sociological quarterly*, 34(1):111-131.
- Curry, Michael R. (1996) On space and spatial practice in contemporary geography. In: Carville Earle, Kent Mathewson & Martin S. Kenzer (red.), *Concepts in human geography*, pp. 3-32. Lanham en Londen: Rowman & Littlefield.
- Darke, Chris (2005) *Alphaville*. Londen en New York: I.B. Tauris.
- Debord, Guy (1995) *The society of the spectacle*. New York: Zone Books.
- Deriu, Davide (2001) Opaque and transparent: writings on urban representations and imaginations. *Journal of urban history*, 27(6):794-803.
- Dierwechter, Yonn (2004) Dreams, bricks, and bodies: mapping 'neglected spatialities' in African Cape Town. *Environment and planning A*, 36(6):959-981.
- Dijkshoorn, Ton (2004) *Schiedam Nieuwland. Stedelijke herstructurering en wijkbinding*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Dikeç, Mustafa (2006) Two decades of French urban policy: from social development of neighbourhoods to the Republican penal state. *Antipode*, 38(1):59-81.
- Dixon, John & Kevin Durrheim (2000) Displacing place-identity: a discursive approach to locating self and other. *British journal of social psychology*, 39(1):27-44.
- Dodman, David R. (2003) Shooting in the city: an autophotographic exploration of the urban environment in Kingston, Jamaica. *Area*, 35(3):293-304.
- Doel, Marcus A. (2006) The obscurity of mapping. *Area*, 38(3):343-345.
- Döll, Henk & Paul Meurs (2003) *Moderne steden met een verleden*. Rotterdam: KEI / Leeuwarden: NIDO.
- Domenach, Nicolas (1995) Fallait-il construire Sarcelles? *L'histoire*, 192:40-41.
- Donald, James (1999) *Imagining the modern city*. Londen: The Athlone Press.
- Doorn, J.A.A. & C.J. Lammers (1966) *Moderne sociologie. Systematiek en analyse*. Utrecht en Antwerpen: Het Spectrum.
- Downs, Roger M. & David Stea (red.) (1973) *Image and environment. Cognitive mapping and spatial behavior*. Chicago: Aldine Publishing Company.
- Downs, Roger M. & David Stea (red.) (1977) *Maps in mind. Reflections on cognitive mapping*. New York: Harper & Row.

- Driver, Felix (1988) Moral geographies: social science and the urban environment in mid-nineteenth century England. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 13(3):275-287.
- Duncan, James S. (1990) *The city as text. The politics of landscape interpretation in the Kandyan kingdom*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Duyvendak, Jan Willem (1999) Zeven mythen over de wijkaanpak. In: Jan Willem Duyvendak & Roelof Hortulanus (red.), *De gedroomde wijk. Methoden, mythes en misvattingen in de nieuwe wijkaanpak*, pp. 7-27. Utrecht: Forum.
- Duyvendak, Jan Willem & Roelof Hortulanus (1999) *De gedroomde wijk. Methoden, mythes en misvattingen in de nieuwe wijkaanpak*. Utrecht: Forum.
- Eade, John (2000) *Placing London. From imperial capital to global city*. New York en Oxford: Berghahn Books.
- Eade, John & Christopher Mele (red.) (2002) *Understanding the city. Contemporary and future perspectives*. Oxford en Malden: Blackwell.
- Easthope, Hazel (2004) A place called home. *Housing, theory and society*, 20(3):128-138.
- Edgar, Iain R. (2004) Imagework in ethnographic research. In: Sarah Pink, László Kürti & Ana Isabel Afonso (red.), *Working images. Visual research and representation in ethnography*, pp. 90-106. Londen en New York: Routledge.
- Eisinger, Peter (2003) Reimagining Detroit. *City & community*, 2(2):85-99.
- Emans, Ben (1990) *Interviewen. Theorie, techniek en training*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Emmison, Michael & Philip Smith (2000) *Researching the visual. Images, objects, contexts and interactions in social and cultural inquiry*. Londen, Thousand Oaks en New Delhi: Sage.
- English, Paul Ward & Robert C. Mayfield (red.) (1972) *Man, space and environment. Concepts in contemporary human geography*. New York: Oxford University Press.
- Erickson, Bill & Marion Roberts (1997) Marketing local identity. *Journal of urban design*, 2(1):35-59.
- Eshuis, Jasper & Erik-Hans Klijn (2012) *Branding in governance and public management*. Londen: Taylor & Francis.
- Evans, Graeme (2003) Hard-branding the cultural city – from Prado to Prada. *International journal of urban and regional research*, 27(2):417-440.
- Evans, Mel & Vicky Cattell (2000) Communities or neighbourhoods?: place images, social cohesion and area regeneration in East London. *Rising East*, 4(1):20-51.
- Evenson, Norma (1987) Yesterday's city of tomorrow today. In: H. Allen Brooks (red.), *Le Corbusier*, pp. 241-255. New Jersey: Princeton University Press.
- Everitt, John & Martin Cadwallader (1972) The home area concept in urban analysis: the use of cognitive mapping and computer procedures as methodological tools. In: William J. Mitchell (red.), *Environmental design. Research and practice*, pp. 1/2/1-1/2/10. Los Angeles: University of California.
- Fainstein, Susan S. (2005) Cities and diversity: should we want it? Can we plan for it? *Urban affairs review*, 41(1):3-19.
- Fairclough, Norman (1992) *Discourse and social change*. Cambridge en Oxford: Polity Press.
- Farish, Matthew (2005) Cities in shade: urban geography and the uses of noir. *Environment and planning D: society and space*, 23(1):95-118.
- Fenster, Tovi (2004) *The global city and the holy city. Narratives on knowledge, planning and diversity*. Harlow: Pearson.
- Fernandez, James (1974) The mission of metaphor in expressive culture. *Current anthropology*, 15(2):119-145.
- Fetterman, David M. (1989) *Ethnography. Step by step*. Newbury Park: Sage.
- Fischler, Raphaël (1995) Strategy and history in professional practice: planning as world making. In: Helen Liggett & David C. Perry (red.), *Spatial practices. Critical explorations in social/spatial theory*, pp. 13-58. Thousand Oaks, Londen en New Delhi: Sage.
- Fishman, Robert (1977) *Urban utopias in the twentieth century. Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright and Le Corbusier*. New York: Basic Books.
- Florian, Bercy (2001) De stad als merk. *Archis*, 1:19-21.
- Florian, Bercy (2002) De stad als merk: de regio van de unieke belevenis. In: Urban Affairs & Véronique Patteeuw (red.), *City branding. Image building and building images*, pp. 19-31. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Flusty, Steven (2000) Thrashing downtown: play as resistance to the spatial and representational regulation of Los Angeles. *Cities*, 17(2):149-158.
- Fortier, Anne-Marie (1999) Re-membering places and the performance of belonging(s). *Theory, culture & society*, 16(2):41-64.

- Foucault, Michel (1980) *Power/knowledge. Selected interviews and other writings*. New York: Pantheon.
- Fox, Jeff (1998) Mapping the commons: the social context of spatial information technologies. *The common property resource digest*, 45:1-4.
- Franklin, Bridget J. (1998) Constructing a service: context and discourse in housing management. *Housing studies*, 13(2):201-216.
- Fraser, James C. (2004) Beyond gentrification: mobilizing communities and claiming space. *Urban geography*, 25(5):437-457.
- Fried, Marc (2000) Continuities and discontinuities of place. *Journal of environmental psychology*, 20(3):193-205.
- Frisby, David (2001) *Citiescapes of modernity. Critical explorations*. Cambridge en Malden: Polity Press.
- Gamson, William A., David Croteau, William Hoynes & Theodore Sasson (1992) Media images and the social construction of reality. *Annual reviews of sociology*, 18(1):373-393.
- Gans, Herbert J. (1972) *People and plans. Essays on urban problems and solutions*. Harmondsworth: Penguin.
- Gans, Herbert J. (2002) The sociology of space: a use-centered view. *City & community*, 1(4):329-339.
- García, Beatriz (2005) Deconstructing the city of culture: the long-term cultural legacies of Glasgow 1990. *Urban studies*, 42(5-6):841-868.
- Geddes, Mike (2006) Partnership and the limits to local governance in England: institutionalist analysis and neoliberalism. *International journal of urban and regional research*, 30(1):76-97.
- Geertz, Clifford (1989) *De antropoloog als schrijver*. Kampen: Kok Agora.
- Geldof, Koenraad & Rudi Laermans (red.) (1996) *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau*. Nijmegen: SUN.
- Gemeente Schiedam (1993) *Perspectieven voor Schiedam Nieuwland*. Schiedam: Projectteam Nieuwland.
- Gemeente Schiedam (1999b) *Tussenrapportage Nieuwland*. Schiedam: Gemeente Schiedam.
- Gemeente Schiedam (2002) *Bevolkingsnota Schiedam*. Schiedam: Bureau Onderzoek & Statistiek.
- Gemeente Schiedam (2003a) *Schiedammers over hun stad. Omnibusonderzoek 2002*. Schiedam: Bureau Onderzoek & Statistiek.
- Gemeente Schiedam (2003b) *Verhuizen in Schiedam*. Schiedam: Bureau Onderzoek & Statistiek.
- Gemeente Schiedam (2004) *Leefbaarheidsonderzoek 2004*. Schiedam: Bureau Onderzoek & Statistiek.
- Gemeente Schiedam (2005) *Inkomensontwikkeling 2000-2012*. Schiedam: Bureau Onderzoek & Statistiek.
- Gerrichhausen, Leo (1985) *Woningcorporaties. Bouw en beheer in gedeelde verantwoordelijkheid*. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Ghannam, Farha (2002) *Remaking the modern. Space, relocation and the politics of identity in a global Cairo*. Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press.
- Gieryn, Thomas F. (2002) Give place a chance: reply to Gans. *City & community*, 1(4):341-343.
- Godkin, Michael A. (1980) Identity and place: clinical applications based on notions of rootedness and uprootedness. In: Anne Buttner & David Seamon (red.), *The human experience of space and place*, pp. 73-85. Londen: Croom Helm.
- Gold, John R. (1998) The death of the boulevard. In: Nicholas R. Fyfe (red.), *Images of the street. Planning, identity and control in public space*, pp. 44-57. Londen en New York: Routledge.
- Gold, John R. & Stephen V. Ward (red.) (1994) *Place promotion. The use of publicity and marketing to sell towns and regions*. Chichester: Wiley.
- Goodman, Robert (1972) *After the planners*. Harmondsworth: Penguin.
- Goonewardena, Kanishka (2005) The urban sensorium: space, ideology and the aestheticization of politics. *Antipode*, 37(1):46-71.
- Gotham, Kevin Fox & Krista Brumley (2002) Using space: agency and identity in a public-housing development. *City & community*, 1(3):267-289.
- Gould, Peter R. (1972) On mental maps. In: Paul Ward English & Robert C. Mayfield (red.), *Man, space and environment. Concepts in contemporary human geography*, pp. 260-282. New York: Oxford University Press.
- Gould, Peter R. & Rodney White (1974) *Mental maps*. Harmondsworth: Penguin.
- Greed, Clara (1994) The place of ethnography in planning: or is it 'real research'? *Planning practice and research*, 9(2):119-127.
- Greenberg, Miriam (2000) Branding cities: a social history of the urban lifestyle magazine. *Urban affairs review*, 36(2):228-263.
- Greenberg, Miriam (2003) The limits of branding: the World Trade Center, fiscal crisis and the marketing of recovery. *International journal of urban and regional research*, 27(2):386-416.
- Gregory, Derek & John Urry (red.) (1990) *Social relations and spatial structures*. Londen: MacMillan.

- Gregory-Guider, Christopher C. (2011) 'Deep maps': William Least Heat-Moon's psychogeographic cartographies. *Journal of the imaginary and the fantastic*, 2(4):1-17.
- Gupta, Akhil & James Ferguson (1992) Beyond 'culture': space, identity and the politics of difference. *Cultural anthropology*, 7(1):6-23.
- Gupta, Akhil & James Ferguson (red.) (1997) *Culture, power, place. Explorations in critical anthropology*. Durham en Londen: Duke University Press.
- Gurney, Craig M. (1997) '...half of me was satisfied': making sense of home through episodic ethnographies. *Women's studies international forum*, 20(3):373-386.
- Haan, Hilde de (1983) De dwaalwegen van de omgevingspsycholoog. *Psychologie*, 2(5):13-19.
- Habermas, Jürgen (2006) *The structural transformation of the public sphere. An inquiry into a category of bourgeois society*. Cambridge: Polity Press.
- Habraken, Nicolaas John (1967) *Het alledaagse. Over het ontstaan van de omgeving van alle dag*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Hajer, Maarten & Arnold Reijndorp (2001) *Op zoek naar nieuw publiek domein. Analyse en strategie*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Hall, Peter (1993) *Cities of tomorrow. An intellectual history of urban planning and design in the twentieth century*. Oxford en Cambridge: Blackwell.
- Hankinson, Graham (2004) Relational network brands: towards a conceptual model of place brands. *Journal of vacation marketing*, 10(2):109-121.
- Hannigan, John (2003) Symposium on branding, the entertainment economy and urban place building: introduction. *International journal of urban and regional research*, 27(2):352-360.
- Harloe, Michael (1995) *The people's home? Social rented housing in Europe and America*. Oxford en Cambridge: Blackwell.
- Harper, Douglas (2002) Talking about pictures: a case for photo elicitation. *Visual studies*, 17(1):13-26.
- Harris, Howard & Alan Lipman (1980) Social symbolism and space usage in daily life. *Sociological review*, 28(2):415-428.
- Harris, Steven & Deborah Berke (red.) (1997) *Architecture of the everyday*. New York: Princeton Architectural Press.
- Harvey, David (1989) From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism. *Geografiska annaler: series B*, 71(1):3-17.
- Harvey, David (1992) *The condition of postmodernity. An enquiry into the origins of cultural change*. Cambridge en Oxford: Blackwell.
- Hastings, Annette (1996) Unravelling the process of 'partnership' in urban regeneration policy. *Urban studies*, 33(2):253-268.
- Hastings, Annette (1999a) Discourse and urban change: introduction to the special issue. *Urban studies*, 36(1):7-12.
- Hastings, Annette (1999b) Analysing power relations in partnerships: is there a role for discourse analysis? *Urban studies*, 36(1):91-106.
- Hastings, Annette (2000) Discourse analysis: what does it offer housing studies? *Housing, theory and society*, 17(3):131-139.
- Haworth, Anna & Tony Manzi (1999) Managing the 'underclass': interpreting the moral discourse of housing management. *Urban studies*, 36(1):153-165.
- Hayden, Dolores (1997) *The power of place. Urban landscapes as public history*. Cambridge en Londen: The MIT Press.
- Healey, Patsy (1997) *Collaborative planning. Shaping places in fragmented societies*. Basingstoke: Palgrave.
- Hellmann, Paul (1993) *Dik water. Wonen in een Nederlandse buitenwijk*. Rotterdam: Uitgeverij De Hef.
- Herbert, Steve (2000) For ethnography. *Progress in human geography*, 24(4):550-568.
- Hereijgers, Ad & Endry van Velzen (2001) *De naoorlogse stad. Een hedendaagse ontwerpogave*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Hertmans, Stefan (2002) *Steden. Verhalen onderweg*. Amsterdam: Meulenhoff.
- Hetherington, Kevin (2005) Memories of capitalism: cities, phantasmagoria and arcades. *International journal of urban and regional research*, 29(1):187-200.
- Hidalgo, M. Carmen & Bernardo Hernandez (2001) Place attachment: conceptual and empirical questions. *Journal of environmental psychology*, 21(3):273-281.
- Hillier, Jean (2001) Imagined value: the poetics and politics of place. In: Ali Madanipour, Patsy Healey & Angela Hull (red.), *The governance of place. Space and planning processes*, pp. 69-101. Aldershot: Ashgate.

- Hilliker, Lee (2002) In the modernist mirror: Jacques Tati and the Parisian landscape. *The French review*, 76(2):318-329.
- Hirsh, Sharon L. (2004) *Symbolism and modern urban society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hoch, Charles (2007) Making plans: representation and intention. *Planning theory*, 6(1):16-35.
- Hoffman, Lily M. (2003) The marketing of diversity in the inner city: tourism and regulation in Harlem. *International journal of urban and regional research*, 27(2):286-299.
- Hollands, Robert & Paul Chatterton (2003) Producing nightlife in the new urban entertainment economy: corporatization, branding and market segmentation. *International journal of urban and regional research*, 27(2):361-385.
- Holston, James (1989) *The modernist city. An anthropological critique of Brasília*. Chicago en Londen: The University of Chicago Press.
- Horst, Han van der (2006) *Wanneer hielden we in Schiedam op met de stoep schrobben? Buurtbetrokkenheid in historisch perspectief*. Schiedam: Woonplus.
- Horst, Hilje van der (2002) Wijk als laboratorium voor moderniteit. *Rooilijn*, 5(35):236-242.
- Hummon, David M. (1986) Urban views: perspectives on city life. *Urban life*, 15(1):3-36.
- Humphreys, J.S. (1990) Place learning and spatial cognition: a longitudinal study of urban newcomers. *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 81(5):364-380.
- Hunter, Albert (1974) *Symbolic communities. The persistence and change of Chicago's local communities*. Chicago en Londen: The University of Chicago Press.
- Huysen, Andreas (1984) Mapping the postmodern. *New German critique*, 33:5-52.
- Imrie, Rob, Steven Pinch & Mark Boyle (1996) Identities, citizenship and power in the cities. *Urban studies*, 33(8):1255-1261.
- Itelson, William H. (1978) Environmental perception and urban experience. *Environment and behavior*, 10(2):193-213.
- Jackson, Peter (1985) Urban ethnography. *Progress in human geography*, 9(2):157-176.
- Jackson, Peter (red.) (1989) *Maps of meaning. An introduction to cultural geography*. Londen: Unwin Hyman.
- Jacobs, Jane (1994) *The death and life of great American cities*. Londen: Penguin.
- Jacobs, Jane M. (1993) The city unbound: qualitative approaches to the city. *Urban studies*, 30(4/5):827-848.
- Jacobs, Keith (1999) Key themes and future prospects: conclusion to the special issue. *Urban studies*, 36(1):203-213.
- Jacobs, Keith (2004) Waterfront redevelopment: a critical discourse analysis of the policy-making process within the Chatham Maritime Project. *Urban studies*, 41(4):817-832.
- Jacobs, Keith & Tony Manzi (1996) Discourse and policy change: the significance of language for housing research. *Housing studies*, 11(4):543-560.
- Jacobs, Keith & Tony Manzi (2000) Evaluating the social constructionist paradigm in housing research. *Housing, theory and society*, 17(1):35-42.
- Jacobson, David (1991) *Reading ethnography*. New York: State University of New York Press.
- Jannoud, Claude & Marie-Hélène Pinel (1974) *La première ville nouvelle*. Parijs: Mercure de France.
- Jenks, Chris (red.) (1995) *Visual culture*. Londen en New York: Routledge.
- Ježernik, Božidar (2006) Power of remembrance, supremacy of oblivion: history of the 'National Monument' in Ljubljana. In: Peter J.M. Nas & Annemarie Samuels (red.), *Hypercity. The symbolic side of urbanism*. pp. 85-112. Londen, Bahrain en New York: Kegan Paul.
- Jivén, Gunilla & Peter J. Larkham (2003) Sense of place, authenticity and character: a commentary. *Journal of urban design*, 8(1):67-81.
- Julier, Guy (2005) Urban designscapes and the production of aesthetic consent. *Urban studies*, 42(5-6):869-887.
- Kaliski, John (1999) The present city and the practice of city design. In: John Chase, Margaret Crawford & John Kaliski (red.), *Everyday urbanism*, pp. 88-109. New York: The Monacelli Press.
- Kallus, Rachel (2001) From abstract to concrete: subjective reading of urban space. *Journal of urban design*, 6(2):129-150.
- Kars, Hans (2002) *Communicatieplan Nieuwland*. Utrecht en Amsterdam: KarsAdvies.
- Kars, Hans & Martin Jansen (z.j.) Branding als inspiratiebron bij stedelijke herstructurering. *Ruimtelijke kwaliteit*, pp. 26-28.

- Kavaratzis, Mihalís & Gregory J. Ashworth (2005) City branding: an effective assertion of identity or a transitory marketing trick? *Tijdschrift voor economische en sociale geografie*, 96(5):506-514.
- Kegel, Kor (2003) Zuigflessen en Fatima-ogen. *Musis*, 9(9):320-322.
- Keller, Suzanne (1968) *The urban neighborhood. A sociological perspective*. New York: Random House.
- King, Anthony D. (red.) (1996) *Re-presenting the city. Ethnicity, capital and culture in the 21st-century*. Londen: MacMillan.
- King, Peter (2008) *In dwelling. Implacability, exclusion and acceptance*. Aldershot: Ashgate.
- Kitchin, Robert M. (1994) Cognitive maps: what are they and why study them. *Journal of environmental psychology*, 14(1):1-19.
- Kitchin, Rob & Martin Dodge (2007) Rethinking maps. *Progress in human geography*, 31(3):331-344.
- Klein, Naomi (2001) *No logo*. Londen: Flamingo.
- Kluyver, P. (1971) *Nieuwe steden. Een verkenning van verstedelijkingsprocessen*. Amsterdam: Paris.
- Knox, Paul L. (2003) The sea change of the 1980s: urban geography as if people and places matter. *Urban geography*, 24(4):273-278.
- Kuindersma, Wiebren & Froukje Gerbrich Boonstra (2005) *Methoden van beleidsevaluatie onder de loep. Een zoektocht naar nieuwe vormen van beleidsevaluatie voor het Milieu- en Natuurplanbureau*. Wageningen: Natuurplanbureau.
- Kuper, Hilda (1972) The language of sites in the politics of place. *American anthropologist*, 74(3):411-425.
- Laermans, Rudi (1996) Geloven, handelen, weten: Michel de Certeau en de moderne cultuur. In: Koenraad Geldof & Rudi Laermans (red.), *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau*, pp. 16-71. Nijmegen: SUN.
- Lamont, Michele & Virág Molnár (2002) The study of boundaries in the social sciences. *Annual review of sociology*, 28:167-195.
- Latham, Alan & Derek P. McCormack (2009) Thinking with images in non-representational cities: vignettes from Berlin. *Area*, 41(3):252-262.
- Lawrence, Denise L. & Setha M. Low (1990) The built environment and spatial form. *Annual review of anthropology*, 19:453-505.
- Leach, Neil (2002) Belonging: towards a theory of identification with space. In: Jean Hillier & Emma Rooksby (red.), *Habitus. A sense of place*, pp. 281-295. Aldershot: Ashgate.
- Lees, Loretta (2003) The ambivalence of diversity and the politics of urban Renaissance: the case of youth in downtown Portland, Maine. *International journal of urban and regional research*, 27(3):613-634.
- Lees, Loretta (2004) Urban geography: discourse analysis and urban research. *Progress in human geography*, 28(1):101-107.
- Lefavre, Liane & Döll (2007) *Ground-up city. Play as a design tool*. Rotterdam: 010 Publishers.
- Lefavre, Liane & Ingeborg de Roode (red.) (2002) *Aldo van Eyck. De speelplaatsen en de stad*. Amsterdam: Stedelijk Museum / Rotterdam: NAi Uitgevers.
- Lefavre, Liane & Alexander Tzonis (1999) *Aldo van Eyck. Humanist rebel*. Rotterdam: 010 Publishers.
- Lefebvre, Henri (2003) *The production of space*. Malden, Oxford en Victoria: Blackwell.
- Lévi-Strauss, Claude (1962) *Het trieste der tropen. Reisverslag van een antropoloog*. Utrecht: Aula.
- Liggett, Helen (1995) City sights / sites of memories and dreams. In: Helen Liggett & David C. Perry (red.), *Spatial practices. Critical explorations in social/spatial theory*, pp. 243-273. Thousand Oaks, Londen en New Delhi: Sage.
- Linders, J. (1993) Interviewen in het kwalitatief survey. In: J. Heldens & J. Linders (red.), *Interviewen. Reader bij de training interviewen met een interviewgide*, pp. 58-84. Nijmegen: KUB.
- Lippard, Lucy R. (2004) All at a glance. In: Nina Möntmann, Yilmaz Dziewior & Galerie für Landschaftskunst (red.), *Mapping a city*, pp. 96-103. Hamburg: Hatje Cantz Verlag.
- Llewellyn, Mark (2003) Polyvocalism and the public: 'doing' a critical historical geography of architecture. *Area*, 35(3):264-270.
- Llewellyn, Mark (2004) 'Urban village' or 'white house': envisioned spaces, experienced places, and everyday life at Kensal House, London in the 1930s. *Environment and planning D: society and space*, 22(2):229-249.
- Lloyd, Richard (2004) The neighborhood in cultural production: material and symbolic resources in the new Bohemia. *City & community*, 3(4):343-372.
- Lofland, Lyn H. (1985) *A world of strangers. Order and action in urban public space*. Prospect Heights: Waveland Press.
- Lofland, Lyn H. (1998) *The public realm. Exploring the city's quintessential social territory*. New York: Aldine de Gruyter.

- Logan, John R. & Harvey L. Molotch (1987) *Urban fortunes. The political economy of place*. Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press.
- Loro (1979) *Sale temps pour mourir*. Neuilly-sur-Seine: Dargaud.
- Löw, Martina (2001) *Raumsoziologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Low, Setha M. (1992) Symbolic ties that bind: place attachment in the plaza. In: Irwin Altman & Setha M. Low (red.), *Place attachment*, pp. 165-185. New York: Plenum Press.
- Low, Setha M. (1996) Spatializing culture: the social production and social construction of public space in Costa Rica. *American ethnologist*, 23(4):861-879.
- Low, Setha M. (2000) *On the plaza. The politics of public space and culture*. Austin: University of Texas Press.
- Low, Setha M. (2004) *Behind the gates. Life, security, and the pursuit of happiness in fortress America*. New York en Londen: Routledge.
- Low, Setha M. & Denise Lawrence-Zúniga (red.) (2003) *The anthropology of space and place. Locating culture*. Malden: Blackwell.
- Lowenthal, David (1972) Geography, experience and imagination: towards a geographical epistemology. In: Paul Ward English & Robert C. Mayfield (red.), *Man, space and environment. Concepts in contemporary human geography*, pp. 219-244. New York: Oxford University Press.
- Lütticken, Sven (1999) The invisible work of art. In: Ghent Urban Studies Team (GUST) (red.), *The urban condition: space, community and self in the contemporary metropolis*, pp. 308-323. Rotterdam: O10 Publishers.
- Lynch, Kevin (1972) *The image of the city*. Cambridge en Londen: The MIT Press.
- Lynch, Kevin (1984) Reconsidering the image of the city. In: Lloyd Rodwin & Robert M. Hollister (red.), *Cities of the mind. Images and themes of the city in the social sciences*, pp. 151-161. New York en Londen: Plenum Press.
- Lynch, Owen M. (1994) Urban anthropology, postmodern cities and perspectives. *City & society*, 7(1):35-52.
- Madanipour, Ali (1996) *Design of urban space. An inquiry into a socio-spatial process*. Chichester: John Wiley & Sons.
- Madanipour, Ali (2001) Multiple meanings of space and the need for a dynamic perspective. In: Ali Madanipour, Patsy Healey & Angela Hull (red.), *The governance of place. Space and planning processes*, pp. 154-168. Aldershot: Ashgate.
- Madanipour, Ali, Patsy Healey & Angela Hull (red.) (2001) *The governance of place. Space and planning processes*. Aldershot: Ashgate.
- Maines, David R. & Jeffrey C. Bridger (1992) Narratives, community and land use decisions. *The social science journal*, 29(4):363-380.
- Mallet, Shelley (2004) Understanding home: a critical review of the literature. *The sociological review*, 52(1):62-89.
- Manzo, Lynne C. (2003) Beyond house and haven: toward a revisioning of emotional relationships with places. *Journal of environmental psychology*, 23(1):47-61.
- Martin, Deborah G. (2000) Constructing place: cultural hegemonies and media images of an inner-city neighbourhood. *Urban geography*, 21(5):380-405.
- Martin, Deborah G. (2003) Place-framing as place-making: constituting a neighborhood for organizing and activism. *Annals of the Association of American Geographers*, 93(3):730-750.
- Martin, Deborah G., Eugene McCann & Mark Purcell (2003) Space, scale, governance and representation: contemporary perspectives on urban politics and policy. *Journal of urban affairs*, 25(2):113-121.
- Mason, Jennifer (2004) Personal narratives, relational selves: residential histories in the living and telling. *The sociological review*, 52(2):162-179.
- May, Jon (1996) Globalization and the politics of place: place and identity in an inner London neighbourhood. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 21(1):194-215.
- Mazanti, Birgitte & John Ploger (2003) Community planning: from politicised places to lived spaces. *Journal of housing and the built environment*, 18(4):309-327.
- McCann, Eugene J. (2002) The cultural politics of local economic development: meaning-making, place-making, and the urban policy process. *Geoforum*, 33(3):385-398.
- McCann, Eugene J. (2003) Framing space and time in the city: urban policy and the politics of spatial and temporal scale. *Journal of urban affairs*, 25(2):159-178.
- McCarthy, John (1998) Reconstruction, regeneration and re-imagining: the case of Rotterdam. *Cities*, 15(5):337-344.
- McDonogh, Gary (1993) The geography of emptiness. In: Robert Rotenberg & Gary McDonogh (red.), *The cultural meaning of urban space*, pp. 3-15. Westport en Londen: Bergin & Garvey.

- McIntyre, Alice (2003) Through the eyes of women: photovoice and participatory research as tools for reimagining place. *Gender, place and culture*, 10(1):47-66.
- McLane, Yelena (2010) New, but not improved: defective domesticity in Jacques Tati's 'Mon Oncle' and 'Play-time'. *Interiors*, 1(1/2):61-74.
- Meeuwisse, Marina (2008) De stad anders 'lezen'. *Rooilijn*, 41(2):124-129.
- Mele, Christopher (2000a) *Selling the Lower East Side. Culture, real estate and resistance in New York City*. Minneapolis en Londen: University of Minnesota Press.
- Mele, Christopher (2000b) The materiality of urban discourse: rational planning in the restructuring of the early twentieth-century ghetto. *Urban affairs review*, 35(5):628-648.
- Merrifield, Andrew (1993a) Place and space: a Lefebvrian reconciliation. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 18(1):516-531.
- Merrifield, Andrew (1993b) The struggle over place: redeveloping American Can in Southeast Baltimore. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 18(1):102-121.
- Merry, Sally Engle (1981) *Urban danger. Life in a neighborhood of strangers*. Philadelphia: Temple University Press.
- Merry, Sally Engle (1993) Mending walls and building fences: constructing the private neighborhood. *Journal of legal pluralism*, 33(1):71-90.
- Mezrahi, Claude (1986) *Regards et témoignages sur Sarcelles*. Sarcelles: Idéographic Editions.
- Miles, Malcolm (2005) Interruptions: testing the rhetoric of culturally led urban development. *Urban studies*, 42(5/6):889-911.
- Miles, Steven (2005) 'Our Tyne': iconic regeneration and the revitalisation of identity in NewcastleGateshead. *Urban studies*, 42(5/6):913-926.
- Miles, Steven & Ronan Paddison (2005) Introduction: the rise and rise of culture-led urban regeneration. *Urban studies*, 42(5/6):833-839.
- Milgram, Stanley & Denise Jodelet (1977) The way Parisians see Paris. *New society*, 42(787):234-237.
- Miller, Kristine (2002) Condemning the public: design and New York's new 42nd Street. *GeoJournal*, 58(2/3):139-148.
- Miller, Kristine F. (2007) *Designs on the public. The private lives of New York's public spaces*. Minneapolis en Londen: University of Minnesota Press.
- Miller, Vincent (2006) The unmappable: vagueness and spatial experience. *Space and culture*, 9(4):453-467.
- Mitscherlich, Alexander (1973) *Overleven in beton*. Amsterdam: Wetenschappelijke Uitgeverij.
- Mommaas, Hans (2001) Over de culturele dimensie van ruimte: of hoe die te begrijpen en wat daarmee te doen. In: *Levende stad. Tien essays over netwerkverstedelijking. Deel 3: lagen en dimensies: pijlers voor netwerkverstedelijking*, pp. 142-199. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Mommaas, Hans (2002) City branding: the necessity of socio-cultural goals. In: Urban Affairs & Véronique Patteeuw (red.), *City branding. Image building and building images*, pp. 32-47. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Morley, David (2001) Belongings: place, space and identity in a mediated world. *European journal of cultural studies*, 4(4):425-448.
- Mourik, Willem J.G. van (1984) Wonen, samen met stedebouw en planologie, anders bekeken. In: H. van Leeuwen (red.), *Wonen anders bekeken*, pp. 14-29. Den Haag: Vuga.
- Nas, Peter J.M. (red.) (1993) *Urban symbolism*. Leiden, New York en Keulen: E.J. Brill.
- Nas, Peter J.M. (1998) Introduction: congealed time, compressed place; roots and branches of urban symbolic ecology. *International journal of urban and regional research*, 22(4):545-549.
- Nas, Peter J.M., Margot N. te Velde & Annemarie Samuels (2006) Under the tablecloth: exploring symbolism in central Cape Town. In: Peter J.M. Nas & Annemarie Samuels (red.) *Hypercity. The symbolic side of urbanism*, pp. 145-170. Londen, Bahrain en New York: Kegan Paul.
- Nas, Peter J.M. & Reynt Sluis (2002) In search of meaning: urban orientation principles in Indonesia. In: Peter J.M. Nas (red.), *The Indonesian town revisited*, pp. 130-146. Münster: Lit Verlag.
- Neill, William J.V. (1998) Place visions and representational landscapes: 'reading' Stormont in Belfast and the Palast der Republik in Berlin. *Planning practice & research*, 13(4):389-406.
- Newman, Oscar (1977) *Defensible space. People and design in the violent city*. Londen: Architectural Press.
- Nio, Ivan, Arnold Reijndorp & Wouter Veldhuis (2008) *Atlas Westelijke Tuinsteden Amsterdam. De geplande en de geleefde stad*. Haarlem: Trancity.
- Nowell, Branda L., Shelby L. Berkowitz, Zermarie Deacon & Pennie Foster-Fishman (2006) Revealing the cues within community places: stories of identity, history and possibility. *American journal of community psychology*, 37(1/2):29-46.

- Nicolaas, Jacques (1974) *Volkshuisvesting. Een bijdrage tot de geschiedenis van woningbouw en woningbouw-beleid*. Nijmegen: Socialistische Uitgeverij.
- Oakes, Tim (1997) Place and the paradox of modernity. *Annals of the Association of American Geographers*, 87(3):509-531.
- Het Oosten Woningcorporatie (2005) *Wonen in wanhoop. Stedenbouw en architectuur van brandhaarden*. Amsterdam: Het Oosten.
- Orleans, Peter (1972) Mapping the city: environmental cognition of urban residents. In: William J. Mitchell (red.), *Environmental design. Research design and practice*, pp. 1/4/1-1/4/9. Los Angeles: University of California.
- Oswald, Laura R. (1996) The place and space of consumption in a material world. *Design issues*, 12(1):48-62.
- Paddison, Ronan (1993) City marketing, image reconstruction and urban regeneration. *Urban studies*, 30(2):339-350.
- Parret, Herman (1996) Werkelijkheid, schoonheid en uitvinding van het alledaagse. In: Koenraad Geldof & Rudi Laermans (red.), *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau*, pp. 72-80. Nijmegen: SUN.
- Parsons, Deborah L. (2003) *A cultural history of Madrid. Modernism and the urban spectacle*. Oxford en New York: Berg.
- Pascual-de-Sans, Àngels (2004) Sense of place and migration histories: 'idiotopy' and 'idiotope'. *Area*, 36(4):348-357.
- Peacock, James L. (1991) *The anthropological lens. Harsh light, soft focus*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pederson, Søren Buhl (2004) Place branding: giving the region of øresund a competitive edge. *Journal of urban technology*, 11(1):77-95.
- Pellow, Deborah (2001) Cultural differences and urban spatial forms: elements of boundedness in an Accra community. *American anthropologist*, 103(1):59-75.
- Pennartz, Paul J.J. (1978) Beleving en identificatie in het wonen. In: Lida C.L. Zuidberg (red.), *Huishoudkunde in Nederland. Ter nagedachtenis van professor drs. C.W. Visser*, pp. 161-169. Wageningen: H. Veenman & Zonen B.V.
- Perry, David C. (1995) Making space: planning as a mode of thought. In: Helen Liggett & David C. Perry (red.), *Spatial practices. Critical explorations in social/spatial theory*, pp. 209-242. Thousand Oaks, Londen en New Delhi: Sage.
- Pétonnet, Colette (1973) *Those people. The subculture of a housing project*. Westport: Greenwood Press.
- Piatier, J. (1964) Sarcellopolis ou le meilleur des mondes. *Le monde*, 4 juli.
- Pinder, David (2000) 'Old Paris is no more': geographies of spectacle and anti-spectacle. *Antipode*, 32(4):357-386.
- Pink, Sarah, László Kürti & Ana Isabel Afonso (red.) (2004) *Working images. Visual research and representation in ethnography*. Londen en New York: Routledge.
- Plas, Emmanuele (1997) La seul vaccin contre la sarcellite. *L'unité*, 247:20-22.
- Pocock, Douglas (1972) City of the mind: a review of mental maps of urban areas. *Geographical journal*, 88:115-124.
- Pocock, Douglas (1976) Some characteristics of mental maps: an empirical study. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1(4):493-512.
- Pollak, Patricia Baron (1978) *Urban planning and the social sciences. Perspectives, processes and approaches*. Monticello: Council of Planning Librarians.
- Postman, Neil (1985) *Amusing ourselves to death. Public discourse in the age of show business*. New York: Viking/Penguin.
- Power, Anne (1997) *Estates on the edge. The social consequences of mass housing in northern Europe*. Basingstoke en Londen: Macmillan.
- Priemus, Hugo (1998) Redifferentiation of the urban housing stock in the Netherlands: a strategy to prevent spatial segregation? *Housing studies*, 13(3):301-310.
- Priemus, Hugo (2003) Dutch housing associations: current developments and debates. *Housing studies*, 18(3):327-351.
- Provoost, Michelle & Wouter Vanstiphout (2000) *WiMBY! Welcome into my backyard!* Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Pruys, Simon Mari (1978) Hoog- of laagbouw: de erfenis van de Forumgroep wordt thans te gelde gemaakt. *Kunstschrift*, 22(1):34-46.

- Raban, Jonathan (1975) *Soft city*. Glasgow: Fontana/Collins.
- Rabinow, Paul (2003) Ordonnance, discipline, regulation: some reflections on urbanism. In: Setha Low & Denise Lawrence-Zúñiga (red.), *The anthropology of space and place. Locating culture*, pp. 353-362. Malden: Blackwell.
- Rantisi, Norma M. & Doborah Leslie (2006) Branding the design metropole: the case of Montréal, Canada. *Area*, 38(4):364-376.
- Reader, Keith & Chris Darke (1995) La Haine: after the riot. *Sight and sound*, 5(11):12-14/43.
- Real Time Branding (2002) *Nieuwland aan zet*. Schiedam: RTB.
- Reichl, Alexander J. (1999) *Reconstructing Times Square. Politics and culture in urban development*. Lawrence: University Press of Kansas.
- Reijndorp, Arnold (2004) *Stadswijk. Stedenbouw en dagelijks leven*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Reijndorp, Arnold & Leeke Reinders (2010) *De alledaagse en de geplande stad. Over identiteit, plek en thuis*. Amsterdam: SUN Trancity.
- Reinders, Leeke (2004) Baby Bronks: place and identity in a Parisian banlieue. In: Frank Eckardt & Dieter Hasenpflug (red.), *The European city in transition 2. Urbanism and globalization*, pp. 151-173. Frankfurt am Main: Peter Lang.
- Reinders, Leeke (2004) Branding Nieuwland. *Rooilijn*, 37(3):116-121.
- Reinders, Leeke (2004) Van monocultuur naar lappendeken: branding in Nieuwland, Schiedam. *Vitale stad*, 7(3):24-25.
- Reinders, Leeke (2006) Thinking space through culture: etnografie van de stedelijke ruimte. In: Luuk Boelens, Tejo Spit & Bart Wissink (red.), *Planning zonder overheid, een toekomst voor planning*, pp. 114-135. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Reinders, Leeke (2007) Stad van verbeelding. In: Arie Lengkeek (red.), *Stedelijkheid als rendement. Privaat initiatief voor publieke ruimte*, pp. 118-135. Rotterdam: AIR en Van der Leeuwkring / Haarlem: Trancity.
- Reinders, Leeke (2007) *Nieuwe Tuinen. Stedelijke vernieuwing en alledaagse ruimte in Schiedam Nieuwland*. Schiedam: Woonplus.
- Reinders, Leeke (2008) Narrative maps and everyday geography of a post-war city district. In: Jaapjan Berg, Tahl Kaminer, Marc Schoonderbeek & Joost Zonneveld (red.), *Huizen in transformatie: interventies in Europese gentrification / Houses in transformation: interventions in European gentrification*, pp. 204-219. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Reinders, Leeke (2008) De stad in vogelvlucht en op schouderhoogte: beeldcultuur, symboliek en publieke ruimte. *Stedebouw & ruimtelijke ordening*, 89(2):12-19.
- Reinders, Leeke (2008) In het hoofd en op papier. *Agora*, 24(4):22-26.
- Reinders, Leeke (2008) 'A brand is like a friend': branding en stedelijke vernieuwing. *Real estate magazine*, 11(59):27-30.
- Reinders, Leeke (2008) Thuis in stedelijke vernieuwing: hoe mensen zich aan een wijk of buurt binden. *Vitale stad*, 11(3):4-7.
- Reinders, Leeke (2011) Modern architecture and the choreography of everyday life in 'Perfect Day'. In: Catja Edens & Mathilde Heijns (red.), *Looking at Overvecht. Other ways of picturing the post-war housing estate*, pp. 108-127. Utrecht: Gemeente Utrecht.
- Reinders, Leeke (2011) Harde stad, zachte stad: de narratieve cartografie van het dagelijkse leven. *Kunstlicht: wetenschappelijk tijdschrift voor beeldende kunst, beeldcultuur en architectuur*, 32(1/2):52-63.
- Reinders, Leeke (2012) De topoi van de moderne stad: verbeelding, symboliek, representatie. In: Ed Taverne, Len de Klerk, Bart Ramakers & Sebastian Dembski (red.), *Nederland stedenland. Continuïteit en vernieuwing*, pp. 73-87. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- Reinders, Leeke & Christien Klaufus (2007) Torteltuinjes: consumentgericht wonen en de architectuur van alledag. In: Dieuwke Winter, Yvon de Ruijter & Maartje van Ravesteyn (red.), *Thuis in 2020. Een kookboek voor woonprofessionals*, pp. 9-22. Den Haag: Nirov.
- Reinders, Leeke & Marco van der Land (2007) Thuis! *Agora*, 23(2):4-7.
- Reinders, Leeke & Marco van der Land (2008) The mental geography of home and place: introduction to the special issue. *Housing, theory and society*, 25(1):1-13.
- Relph, Edward (1987) *The modern urban landscape*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Richards, James M. (1965) *An introduction to modern architecture*. Harmondsworth: Penguin Books.
- RMO (2013) *Terugtrekken is vooruitzien. Maatschappelijke vooruitgang in het publieke domein*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Robertson, Jennifer (1994) *Native and newcomer. Making and remaking a Japanese city*. Berkeley, Los Angeles en Londen: University of California Press.

- Robinson, W. Heath & K.R.G. Browne (1936) *How to live in a flat*. Londen: Hutchinson.
- Rocheftort, Christiane (1966) *Une rose pour Morrison*. Parijs: B. Grasset.
- Rocheftort, Christiane (1978) *Ma vie revue et corrigée par l'auteur*. Parijs: Stock.
- Rocheftort, Christiane (1990) *Kindertjes van deze eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Ann Dekker.
- Rodman, Margaret C. (1992) Empowering place: multilocality and multivocality. *American anthropologist*, 94(3):640-656.
- Rodwin, Lloyd & Robert M. Hollister (red.) (1984) *Cities of the mind. Images and themes of the city in the social sciences*. New York en Londen: Plenum Press.
- Ronneberger, Klaus (2006) From regulation to modernization. In: Florian Haydn & Robert Temel (red.), *Temporary spaces. Concepts for the use of city spaces*, pp. 47-54. Bazel: Birkhäuser.
- Rooney, Joseph Arthur (1995) Branding: a trend for today and tomorrow. *Journal of product and brand management*, 4(4):48-55.
- Roost, Frank (1998) Recreating the city as entertainment center: the media industry's role in transforming Potsdamer Platz and Times Square. *Journal of urban technology*, 5(3):1-21.
- Rose, Gillian (1994) The cultural politics of place: local representation and oppositional discourse in two films. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 19(1):46-60.
- Sadler, Simon (1999) *The situationist city*. Cambridge en Londen: The MIT Press.
- Salet, Willem G.M. (1999) Regime shifts in Dutch housing policy. *Housing studies*, 14(4):547-557.
- Sandercoc, Leonie (2000) When strangers become neighbours: managing cities of difference. *Planning, theory and practice*, 1(1):13-30.
- Sanjek, Roger (red.) (1990) *Fieldnotes. The makings of anthropology*. Ithaca en Londen: Cornell University Press.
- Savage, Mike (2000) Walter Benjamin's urban thought: a critical analysis. In: Mike Crang & Nigel Thrift (red.), *Thinking space*, pp. 33-53. Londen en New York: Routledge.
- Savage, Mike (2010) The politics of effective belonging. *Housing, theory and society*, 27(2):115-135.
- Schacter, Daniel L. (1997) *De kunst van het geheugen. De herinnering, de hersenen en de geest*. Amsterdam: Uitgeverij Anthos.
- Schmidt, Annie M.G. (2007) *Pluk van de Petteflet*. Amsterdam en Antwerpen: Em. Querido Uitgeverij.
- Sciorra, Joseph (1996) Return to the future: Puerto Rican vernacular architecture in New York City. In: Anthony D. King (red.) *Representing the city. Ethnicity, capital and culture in the 21st century*, pp. 60-92. Londen: MacMillan.
- Seamon, David (1980) Body-subject, time-space routines, and place-ballets. In: Anne Buttmer & David Seamon (red.), *The human experience of space and place*, pp. 148-165. Londen: Croom Helm.
- Sennett, Richard (1970) *The uses of disorder. Personal identity and city life*. Londen: Allen Lane The Penguin Press.
- Sennett, Richard (1992) *The fall of public man*. New York en Londen: W.W. Norton & Company.
- Sennett, Richard (1993) *The conscience of the eye. The design and social life of cities*. Londen en Boston: Faber and Faber.
- Sharma, Sanjay & Ashwani Sharma (2000) 'So far so good...': La Haine and the poetics of the everyday. *Theory, culture & society*, 17(3):103-116.
- Sharp, Joanne, Vanda Pollock & Ronan Paddison (2005) Just art for a just city: public art and social inclusion in urban regeneration. *Urban studies*, 42(5/6):1001-1023.
- Sheringham, Michael (2000) Attending to the everyday: Blanchot, Lefebvre, Certeau, Perec. *French studies*, 54(2):187-199.
- Shields, Rob (1996) A guide to urban representation and what to do about it: alternative traditions of urban theory. In: Anthony D. King (red.) *Representing the city. Ethnicity, capital and culture in the 21st century*, pp. 227-252. Londen: MacMillan.
- Shields, Rob (2002) Space and culture: a resumé of everyday life. *Space & culture*, 5(1):4-8.
- Simmel, Georg (1980) The metropolis and mental life. In: Irwin Press & M. Estellie Smith (red.), *Urban place and process. Readings in the anthropology of cities*, pp. 19-30. New York en Londen: Macmillan.
- Simpson, Timothy A. (1999) Recycling urban spaces. *Western journal of communication*, 63(3):310-328.
- Skillington, Tracey (1998) The city as text: constructing Dublin's identity through discourse on transportation and urban re-development in the press. *British journal of sociology*, 49(3):456-473.
- Sloot, Hans van der (1993) *Woonkwaliteit vooropgesteld. 75 jaar gemeentelijk woningbeheer Schiedam 1918-1993*. Schiedam: Gemeentelijk Woningbeheer.

- Sluis, Reynt J. (2003) A reassessment of Lynch's conception of meaning. In: Peter J.M. Nas, Gerard Persoon & Rivke Jaffe (red.), *Framing Indonesian realities. Essays on symbolism in honour of Reimar Schefold*, pp. 251-273. Leiden: KITLV Press.
- Small, Mario Luis (2009) 'How many cases do I need?': on science and the logic of case selection in field-based research. *Ethnography*, 10(1):5-38.
- The SmartAgent Company (2004) *Branding Hoogvliet. Onderzoek naar identiteit en leefarrangementen*. Leusden: SmartAgent.
- Smith, Michael Peter (1992) Postmodernism, urban ethnography and the new social space of ethnic identity. *Theory and society*, 21(4):493-531.
- Smith, Neil (1986) Gentrification, the frontier, and the restructuring of urban space. In: Neil Smith & Peter Williams (red.), *Gentrification of the city*, pp. 15-34. Boston, Londen en Sydney: Unwin Hyman.
- Smith, Neil (2002) New globalism, new urbanism: gentrification as global urban strategy. *Antipode*, 34(3):427-450.
- Soja, Edward W. (1980) The socio-spatial dialectic. *Annals of the Association of American Geographers*, 70(2):207-225.
- Soja, Edward W. (1989) *Postmodern geographies. The reassertion of space in critical social theory*. Londen en New York: Verso.
- Sonnenfeld, Joseph (1972) Geography, perception and the behavioral environment. In: Paul Ward English & Robert C. Mayfield (red.), *Man, space and environment. Concepts in contemporary human geography*, pp. 244-251. New York: Oxford University Press.
- Sorkin, Michael (red.) (1992) *Variations on a theme park. The new American city and the end of public space*. New York: Hill and Wang.
- Sorkin, Michael (2003) Brand aid: or, the Lexus and the Guggenheim (further tales of the notorious B.I.G.ness). *Harvard design magazine*, 17(1):1-5.
- Sorkin, Michael (2009) *Twenty minutes in Manhattan*. Londen: Reaktion Books.
- Southerton, Dale (2002) Boundaries of 'us' and 'them': class, mobility and identification in a new town. *Sociology*, 36(1):171-193.
- Spencer, Christopher & Marie Weetman (1981) The microgenesis of cognitive maps: a longitudinal study of new residents of an urban area. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 6(3):375-384.
- Spyer, Geoffrey (1971) *Architect and community*. Londen: Peter Owen.
- Stea, David (1970) Space, territory and human movements. In: Harold S. Proshansky, William H. Ittelson & Leanne G. Rivlin (red.), *Environmental psychology. Man and his physical setting*, pp. 37-42. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Stenson, Kevin & Paul Watt (1999) Governmentality and 'the death of the social?': a discourse analysis of local government texts in South-east England. *Urban studies*, 36(1):189-201.
- Strauss, Anselm L. (1961) *Images of the American city*. New York: The Free Press of Glencoe.
- Strauss, Anselm L. (1970) Life styles and urban space. In: Harold S. Proshansky, William H. Ittelson & Leanne G. Rivlin (red.), *Environmental psychology. Man and his physical setting*, pp. 303-312. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Sulsters, Willem (2006) Gebiedsontwikkeling van betekenis: identiteit als leidraad in stedelijke vernieuwing. *Vitale stad*, 9:23-25.
- Suttles, Gerald D. (1970) *The social order of the slum. Ethnicity and territory in the inner city*. Chicago en Londen: The University of Chicago Press.
- Suttles, Gerald D. (1972) *The social construction of communities*. Chicago en Londen: The University of Chicago Press.
- Suttles, Gerald D. (1984) The cumulative texture of local urban culture. *American journal of sociology*, 90(2):283-304.
- Swyngedouw, Erik (2005) Governance innovation and the citizen: the Janus face of governance-beyond-the-state. *Urban studies*, 42(11):1991-2006.
- Syngel, Koen van (2002) City branding voor acht Nederlandse steden: van conceptuele tot letterlijke image-building. In: Urban Affairs & Véronique Patteeuw (red.), *City branding. Image building and building images*, pp. 67-81. Rotterdam: NAi Uitgevers.
- Tafari, Manfredo (1985) Machine et mémoire: de stad in het werk van Le Corbusier. *Wonen TABK. Tijdschrift voor architectuur, stedebouw en beeldende kunst*, 5:11-25.
- Taylor, William R. (red.) (1996) *Inventing Times Square. Commerce and culture at the crossroads of the world*. Baltimore en Londen: The Johns Hopkins University Press.

- Tellinga, Jacqueline (red.) (2004) *De grote verbouwing. Verandering van naoorlogse woonwijken*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Thomas, M.J. (1975) Urban situationism. *Journal of environmental planning and management*, 17(1):27-39.
- Tuan, Yi-Fu (1975) Images and mental maps. *Annals of the Association of American Geographers*, 65(2):205-213.
- Turner, John F.C. (1978) *Menselijk wonen – anders wonen. Over zelfbeschikking in de woonomgeving*. Baarn: Het Wereldvenster.
- Twigger-Ross, Clare L. & David L. Uzzell (1996) Place and identity processes. *Journal of environmental psychology*, 16(3):205-220.
- Uitermark, Justus & Jan Willem Duyvendak (2008) Civilising the city: populism and revanchist urbanism in Rotterdam. *Urban studies*, 45(7):1485-1503.
- Urban Affairs & Véronique Patteeuw (red.) (2002) *City branding. Image building and building images*. Rotterdam: NAi Uitgevers.
- Vale, Larry & Sam Bass-Warner (1998) *Imaging the city. The place of media in city design and development*. Cambridge: Massachusetts Institute of Technology.
- Van Dop + Mathot architecten (2002) *Stedenbouwkundig programma van eisen. Schiedam Nieuwland Goeman Borgesiuslaan en omgeving*. Schiedam: Werkgroep Stedenbouw Nieuwland Vernieuwend Verder.
- Vanstiphout, Wouter (2006) Slopen bouwen slopen. *De groene Amsterdammer*, 130(3):22-25.
- Vanstiphout, Wouter (2010) De architect heeft het gedaan!: de rol van stedenbouw, architectuur en stadsbestuur in de rellen in de Franse voorsteden van 2005. *Justitiële verkenningen*, 36(5):13-26.
- Vasudevan, Alexander (2003) Writing the asphalt jungle: Berlin and the performance of classical modernity 1900-33. *Environment and planning D: society and space*, 21(2):169-194.
- Veenvan, Romke van der (1990) *De sociale grenzen van beleid. Een onderzoek naar de uitvoering en effecten van het stelsel van sociale zekerheid*. Leiden en Antwerpen: Stenfert Kroese Uitgevers.
- Veerdonk, Arnie van de (2002) *Kennisatelier Branding buurt aan zet Schiedam*. Schiedam.
- Velzen, Endry van (2005) Gevarieerde stadslandschappen: pleidooi voor de herontdekking van de naoorlogse stad. *De architect*, 36(5):28-47.
- Venmans, Peter (1996) Certeau / Perce: schrijven als tactiek. In: Koenraad Geldof & Rudi Laermans (red.), *Sluipwegen van het denken. Over Michel de Certeau*, pp. 81-98. Nijmegen: SUN.
- Venmans, Peter (2008) Leg de regeldrift van bestuurders aan banden: ordening en chaos in de stad. *NRC handelsblad*, 29 maart, pp. 12-13.
- Vetters, Trui (1999) Night on earth: urban practices and the blindness of metatheory. In: Ghent Urban Studies Team (GUST) (red.), *The urban condition: space, community and self in the contemporary metropolis*, pp. 343-358. Rotterdam: 010 Publishers.
- VHP stedenbouwkundigen + architecten + landschapsarchitecten (2000) *Schiedam Nieuwland. Rapportage fase A*. Rotterdam: VHP.
- Vidler, Anthony (1993) Bodies in space / subjects in the city: psychopathologies of modern urbanism. *Differences: a journal of feminist cultural studies*, 5(3):31-51.
- Vieillard-Baron, Hervé (1996) *Les banlieues. Un exposé pour comprendre, un essai pour réfléchir*. Parijs: Dominos Flammarion.
- Vrolijk, Denise (red.) (2004) *Werken aan naoorlogse wijken. Cultuurhistorie in de herstructurering*. Den Haag: Nirov.
- Wacquant, Loïc J.D. (1993) Urban outcasts: stigma and division in the black American ghetto and the French urban periphery. *International journal of urban and regional research*, 17(3):366-383.
- Wacquant, Loïc J.D. (2002) Scrutinizing the street: poverty, morality and the pitfalls of urban ethnography. *American journal of sociology*, 107(6):1468-1532.
- Wacquant, Loïc J.D. (2004) Decivilizing and demonizing: the social and symbolic remaking of the black ghetto and Elias in the dark ghetto. In: Steven Loyal & Stephen Quilley (red.), *The sociology of Norbert Elias*, pp. 95-121. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wacquant, Loïc J.D. (2007) French working-class banlieue and black American ghetto: from conflation to comparison. *Qui parle*, 16(2):1-34.
- Wagner, Jon (2002) Contrasting images, complementary trajectories: sociology, visual sociology and visual research. *Visual studies*, 17(2):160-171.

- Ward, Kevin (2003) Entrepreneurial urbanism, state restructuring and civilizing 'new' East Manchester. *Area*, 35(2):116-127.
- Watson, Sophie (2006) *City publics. The (dis)enchantements of urban encounters*. Londen en New York: Routledge.
- Watt, Paul (2006) Respectability, roughness and 'race': neighbourhood place images and the making of working-class social distinctions in London. *International journal of urban and regional research*, 30(4):776-797.
- Watt, Paul (2009) Living in an oasis: middle-class disaffiliation and selective belonging in an English suburb. *Environment and planning A*, 41(12):2874-2892.
- Webber, Melvin M. (red.) (1974) *Explorations into urban structure*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Wege, Astrid (2004) Maneuvering on uncharted terrain. In: Nina Möntmann, Yilmaz Dziewior & Galerie für Landschaftskunst (red.), *Mapping a city*, pp. 138-144. Hamburg: Hatje Cantz Verlag.
- Weiner, James (2002) Between a rock and a non-place: towards a contemporary anthropology of place. *Reviews in anthropology*, 31(1):21-27.
- Welz, Gisela (1991) *Streetslife. Alltag in einem New Yorker Slum*. Frankfurt: Notizen.
- Weringh, Koos van (1978) Stad en kriminaliteit. *Kunstschrift*, 22(1):26-27.
- Wester, Fred (1987) *Strategieën voor kwalitatief onderzoek*. Muiderberg: Dick Coutinho.
- Westwood, Sallie & John Williams (red.) (1997) *Imagining cities. Scripts, signs, memory*. Londen en New York: Routledge.
- Willats, Stephen (2001) *Beyond the plan. The transformation of personal space in housing*. Chichester: Wiley-Academy.
- Willemsse, Frank (2003) Schuttersveld, een oase van kleur in betongrauw Nieuwland. *Maaspost*, 26 februari.
- Willemsse, Frank (2004) Instroom van kansarmen uit de regio tot staan gebracht. *Maaspost*, 4 februari.
- Williams, Brett (1988) *Upscaling downtown. Stalled gentrification in Washington, D.C.* Ithaca en Londen: Cornell University Press.
- Williams, Richard J. (2005) Modernist civic space and the case of Brasília. *Journal of urban history*, 32(1):120-137.
- Wilson, Bobby M. (1980) Social space and symbolic interaction. In: Anne Buttner & David Seamon (red.), *The human experience of space and place*, pp. 135-147. Londen: Croom Helm.
- Wilson, David & Dennis Grammenos (2005) Gentrification, discourse and the body: Chicago's Humboldt Park. *Environment and planning D: society and space*, 23(2):295-312.
- Wilson, David & Thomas Mueller (2004) Representing 'neighborhood': growth coalitions, newspaper reporting, and gentrification in St. Louis. *The professional geographer*, 56(2):282-294.
- Wilson, Elizabeth (1991) *The sphinx in the city. Urban life, the control of disorder and women*. Londen: Virago Press.
- Winstanley, Ann, David C. Thorns & Harvey C. Perkins (2002) Moving house, creating home: exploring residential mobility. *Housing studies*, 17(6):813-832.
- Wohl, R. Richard & Anselm L. Strauss (1958) Symbolic representation and the urban milieu. *The American journal of sociology*, 63(5):523-532.
- Wolfe, Tom (1989) *Het geschilderde woord / Van Bauhaus tot ons huis*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Wolff, Janet (1992) The real city, the discursive city, the disappearing city: postmodernism and urban sociology. *Theory and society*, 21(4):553-560.
- Wollen, Peter (2001) Situationists and architecture. *New left review*, 8:123-139.
- Worpole, Ken (2000) *Here comes the sun. Architecture and public space in twentieth-century European culture*. Londen: Reaktion Books.
- Woud, Auke van der (2008) *Sterrenstof. Honderd jaar mythologie in de Nederlandse architectuur*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Wright, Charles L. & Benamy Turkienicz (1988) Brasília and the ageing of modernism. *Cities*, 5(4):347-364.
- Wuertz, Karen (1988) *Sociale veiligheid. Ruimtelijke scheidslijnen, sociale contrasten, symbolische grenzen*. Leiden: Onderzoekscentrum Ruimtelijke Ontwikkeling en Volkshuisvesting.
- Wuertz, Karen (1993) *De lusten en lasten van de grote stad. Een onderzoek naar de perspectieven voor beheer in de Haagse Stationsbuurt*. Leiden: LISWO.
- Yancey, William L. (1971) Architecture, interaction and social control: the case of a large-scale public housing project. *Environment and behaviour*, 3(1):3-21.
- Zmudzinska-Nowak, Magdalena (2003) Searching for legible city form: Kevin Lynch's theory in contemporary perspective. *Journal of urban technology*, 10(3):19-39.

- Zukin, Sharon (1995) *The cultures of cities*. Cambridge en Oxford: Blackwell.
- Zukin, Sharon (1996) Space and symbols in an age of decline. In: Anthony D. King (red.), *Re-presenting the city. Ethnicity, capital and culture in the 21st century*, pp. 43-59. Londen: MacMillan.
- Zukin, Sharon (2002) What's space got to do with it? *City & community*, 1(4):345-347.

Filmografie

Alphaville (Jean-Luc Godard, Frankrijk, 1965)
Bicycle thieves (Vittorio de Sica, Italië, 1948)
Bijlmer odyssey (Urszula Antoniak, Nederland, 2004)
Bye-bye (Karim Dridi, Frankrijk, 1995)
Cathy come home (Ken Loach, Groot-Brittannië, 1966)
Eindpunt Hoogvliet (Gerard d'Olivat, Nederland, 1996)
La haine (Mathieu Kassovitz, Frankrijk, 1995)
Lila dit ça (Ziad Doueiri, Frankrijk, 2005)
Nieuwland aan zet (Dubbelklik Producties, Schiedam, 2002)
Nil by mouth (Gary Oldman, Groot-Brittannië, 1997)
Playtime (Jacques Tati, Frankrijk, 1967)
Standplaats Bijlmermeer (Nederland, 1995)
Un, deux, trois, soleil (Bertrand Blier, Frankrijk, 1993)
Zonder pardon (Theo Maassen & Norbert ter Hall, Nederland, 2009)

Appendix I Methodologische verantwoording

Dit onderzoek neemt de stedelijke ruimte als object van etnografisch onderzoek. Tijdens het onderzoek heb ik de leefwereld en werkelijkheidsconstructies van informanten als uitgangspunt genomen. Een centraal motief was de vraag hoe bewoners en professionals betekenis verlenen aan hun woon- en leefomgeving. Etnografie is de wetenschap van de beschrijving, gericht op het leren kennen van de leefwereld en het dagelijkse leven door de ogen van informanten zelf. Etnografisch onderzoek is gebaseerd op veldonderzoek, soms in combinatie met participerende observatie, en richt zich op de analyse van alledaagse activiteiten en symbolische constructies door de sociale werkelijkheid vanuit het perspectief van informanten te onderzoeken. Theorie wordt als het ware van onderaf opgebouwd, vanuit dat wat mensen doen en zeggen. Als methode van kennisproductie baseert de etnografie zich op concrete en gedetailleerde beschrijvingen van mensen en gebeurtenissen door middel van observatie, interviews, case studies, historische geschriften en ego-documenten (Wester 1987). Veldwerk vereist echter vaak ook bijstelling van vragen en hypothesen, die vooraf geformuleerd worden. Waar in survey-onderzoek verwarring en complexiteit vermeden wordt, zoekt de etnograaf deze juist op.

Voor het begrijpen van de sociale en culturele complexiteit van de hedendaagse stad zijn naast surveys en statistisch onderzoek ook observatie en beschrijving nodig (Brunt 1990). Etnografie is bij uitstek geschikt om de uitwerkingen van maatschappelijke veranderingen op lokaal niveau te onderzoeken en, andersom, hoe lokale processen invloed uitoefenen op grotere stedelijke systemen. Zoals de geograaf Steve Herbert schrijft: "Humans create their social and spatial worlds through processes that are symbolically encoded and thus made meaningful. Through enacting these meaningful processes, human agents reproduce and challenge macrological structures in the everyday of place-bound action" (2000:550). De antropoloog James Peacock vergelijkt etnografisch onderzoek daarom wel met de fotografie.

"This dual image, harsh light and soft focus, distills some of the complementary themes in the anthropological perspective. Harsh light alludes to a no-nonsense realism grounded in detailed observation of life in raw circumstances, as well as a quest for the basic and elemental. Soft focus suggests an openness, a holistic breadth of vision that includes the world as well as the perceiver while embracing those shared understandings known as culture" (1991:114).

De theoretische paradigma's, zoals die zijn uiteengezet in het tweede hoofdstuk, heb ik tijdens het onderzoek vertaald naar een methodische praktijk. "To speak/write/depict

the world as a coherent form”, zoals Jenks schrijft, “is to formulate the world in line with an active methodic vision” (1995:12). Door contextgevoelige onderzoeksmethoden te gebruiken wilde ik nuances van betekenis onderzoeken die mensen aan ruimte toekennen. Etnografie en theorievorming staan echter op gespannen voet met elkaar. De etnografische nadruk op processen in plaats van op structuren is inherent aan de onderzoeksstrategieën van de stadsetnografie die experimenteel en particularistisch van aard zijn (Jackson 1985). Etnografen wordt dan ook vaak verweten a-theoretisch te zijn en methodologisch eclecticisch: een samenraapsel van onderzoekstechnieken die zich bovendien teveel richten op gemeenschappen als etnische enclaves, als werelden op zichzelf. Sociaal-wetenschappelijk onderzoek, stelt de socioloog Loïc Wacquant, moet de sociale mechanismen en betekenissen achterhalen waardoor mensen gestuurd worden in plaats van hun leefwerelden te documenteren om sympathie voor hun gedrag en positie te winnen. In plaats van het ‘ontdekken’ van theorie in het veld, pleit hij voor het bewust verwerken van theorie in beschrijving en analyse.

“(…) there is, pace Geertz, no such thing as a description, thick or thin, that does not engage a theory, understood as a principle of pertinence and protomodel of the phenomenon at hand adumbrating its nature, constituents, and articulations. Every microcosm presupposes a macrocosm that assigns it its place and boundaries and implies a dense web of social relations beyond the local site; every ‘sedimentation’ of historical forces in the form of institutions and embodied agents endowed with particular capacities, desires, and dispositions” (2002:1524).

Aan etnografisch veldwerk ligt dus een serie van keuzes en theoretische overwegingen ten grondslag. Veldonderzoek wordt, zoals Wacquant stelt, gestuurd door ideeën, concepten, theorieën en vooronderstellingen. Theorie verbindt veldwerk met grotere sociale, politieke, symbolische of economische thema’s, het verschaft de etnografie doel en betekenis (Sanjek 1990). In hoofdstuk 2 zijn deze geëxpliciteerd in een theoretisch raamwerk, dat als een leidraad of richtsnoer voor het onderzoek fungeerde. Etnografisch onderzoek wordt echter ook gestuurd door intuïtieve keuzes die aansluiten bij diegene die het onderzoek uitvoert, zijn of haar persoonlijkheid en talenten. Dit boek is daarom geen directe of neutrale weerspiegeling van de sociale werkelijkheid, maar een sociale constructie (Geertz 1989). Het valt of staat bij de interpretatie van mij als schrijver, die uit de soms caleidoscopische werkelijkheid een coherente presentatie construeert (Fetterman 1989, Jacobson 1991). De selectie en presentatie van materiaal in een etnografie zijn resultaat van analyse en interpretatie.

Het onderzoek waarop dit proefschrift gebaseerd is, nam in 2002 zijn aanvang met een studie naar de inzet van identiteitstrategieën in de vernieuwing van Nederlandse stadswijken. In dit onderzoek maakte ik een inventarisatie van strategieën op basis van documentonderzoek, interviews en participerende observaties van brandingssessies. Een van de cases die in dat onderzoek centraal stonden (Nieuwland) is van juni 2006 tot juli 2007 verder onderzocht in opdracht van woningcorporatie

Woonplus. In dit vervolgonderzoek verruimde de probleemstelling zich van de rol van identiteitstrategieën in stedelijke vernieuwing naar de relaties tussen de geplande en geleefde stad, zoals die door professionals en bewoners worden vormgegeven. Professionals en bewoners zijn vergelijkbare subjecten van onderzoek maar in onderzoekstechnische zin gescheiden antropologische domeinen. Er bestaat immers een discrepantie tussen de werkelijkheidsdefinities van professionals en bewoners. Hun werelden liggen niet bij voorbaat in elkaars verlengde.

Het onderzoek bestond uit twee fasen. Tijdens de eerste fase stond de geplande ruimte centraal: de stadswijk zoals die door professionals wordt gebruikt als object van interventie en beheer. Het onderzoek werd gestuurd door de volgende vragen. Hoe is het vernieuwingsproces van Nieuwland vanaf de start van de herstructurering verlopen? Welke 'kantelmomenten' zijn in het proces van stedelijke vernieuwing te onderscheiden? Hoe wordt het proces door verschillende professionals beoordeeld en gedefinieerd? Welke uitgangspunten liggen aan de stedelijke vernieuwing van de wijk ten grondslag? En hoe krijgen beleidsdoelstellingen concrete vertaling in lokale strategieën van beheer en ontwerp? Tijdens het veldonderzoek zijn interviews afgenomen met professionals die in verschillende partijen, betrokken bij het proces van stedelijke vernieuwing, werkzaam zijn. Hiermee wilde ik recht doen aan de betrokkenheid van meerdere bestuurlijke lagen ('*multi-level governance*') en maatschappelijke en bestuurlijke actoren in beleids- en besluitvormingsprocessen ('*multi-actor governance*') (Kuindersma & Boonstra 2005). Stedelijke vernieuwing is hierbij opgevat als een gebiedsgerichte vorm van beleid met vaak minder duidelijk geformuleerde doelstellingen, die in onderhandeling met meerdere actoren vorm krijgen.

Het onderzoek hanteert een sociaal constructionistisch paradigma dat zich richt op de normen, waarden en uitgangspunten die aan beleid sturing geven. Het sociaal constructionisme breekt met een positivistische kennisopvatting, dat door het achterhalen van feiten effectieve acties voor wil schrijven, maar weinig openingen biedt om nieuwe richtingen in te slaan of kritische conceptualisaties van beleidsprocessen te ontwikkelen (Jacobs & Manzi 2000). In de epistemologie van het sociaal constructionisme ligt een rijk onderzoeksveld besloten, met name in de opvatting dat individuele ervaringen deel zijn van een actief proces van interpretatie in plaats van een passief materieel begrip van een externe wereld. Taal wordt gezien als een medium waarmee mensen zich in relationeel opzicht een begrip van de wereld vormen. Zoals Jacobs en Manzi schrijven:

"To see housing policies as the outcomes of competing claim can help us to understand why so many policies are often contradictory and rarely directed towards consistent and unified aims (...) its recognition that within organizations, staff do not share a single view of reality; instead, organizations are viewed as multiple sites of conflict in which different actors view with each other for control" (2000:37-38).

Het onderzoek betrof zowel het concrete niveau van het beleidsprogramma en de professionals (actoren) die hierbij betrokken waren als het beleidsproces zelf. Het proces van stedelijke vernieuwing, zoals dat in Nieuwland vorm kreeg, werd gereconstrueerd op basis van de visies en beoordelingen van de betrokken professionals zelf. Hierbij werden zowel de a priori doelstellingen meegenomen, van waaruit het programma is gestart, als de a posteriori doelstellingen van de betrokken actoren, die gedurende het proces zijn aangepast.

Het onderzoek onder professionals concentreerde zich op de periode vanaf 1989, de eigenlijke start van de stedelijke vernieuwingsopgave in Nieuwland. Om een accuraat beeld te krijgen van het procesverloop zijn semigestructureerde interviews afgenomen met 42 professionals die bij de herstructurering van Nieuwland betrokken waren (zie appendix II). Binnen woningcorporatie Woonplus zijn interviews afgenomen met stafleden, die in de 'beheerunit' Nieuwland actief zijn, en met werknemers op verschillende afdelingen, zoals directie, beheer en vastgoed. Binnen de gemeente is gesproken met wethouders, wijkmanagers en wijkcoördinatoren. Ook zijn gesprekken gevoerd met professionals die zich aan de 'zijlijn' van het beleidsproces begeven; welzijnswerkers, bewoners-vertegenwoordigers, complexbeheerders, communicatiemanagers, een projectontwikkelaar, makelaars, ontwerpers, journalisten en een externe *branding*-adviseur. Naast het beleidsproces richtte het onderzoek zich op het abstractere niveau van het 'maatschappelijk systeem', waarin beleidsprogramma's worden ontwikkeld en uitgevoerd. Hierbij gaat het vooral om de normatieve uitgangspunten die aan beleid ten grondslag liggen. Het onderzoek beoogde veranderingen te traceren in de ideologische grondslagen van stedelijke vernieuwing aan de hand van de beelden en verhalen die professionals inzetten om een proces van transformatie mogelijk te maken. Hiervoor is ook gebruik gemaakt van secundaire bronnen, zoals kranten- en tijdschriftartikelen, rapporten, nieuwsbrieven en documentair materiaal, zoals boeken en documentaires.

Het tweede deel van het onderzoek omvatte een studie naar de alledaagse leefwerelden van bewoners van Nieuwland. Voor het onderzoek zijn drie aangrenzende locaties in een beperkt segment van de wijk geselecteerd, waar het proces van herstructurering fysieke uitwerking kreeg: het destijds pas opgeleverde nieuwbouwcomplex Nieuwe Tuinen, een nieuwbouwcomplex van koop- en huurwoningen, daterend uit de jaren negentig (Dalsland), en de omgeving van portiekflats rondom het Wibautplein. Vragen die in het onderzoek centraal stonden zijn: Waar, hoe en met wie voelen bewoners zich thuis in de wijk of buurt? Hoe eigenen bewoners zich een nieuwe omgeving toe? Hoe herinneren bewoners zich de oude wijk, hoe kijken zij tegen de huidige situatie aan en welke verwachtingen koesteren zij over de toekomstige wijk? Ontstaan er gemeenschappen of 'woonculturen' met eigen mores en codes over het samenleven in een wijk of buurt? Welke plaatsen in de wijk worden intensief gebruikt en welke worden vermeden?

Tijdens het veldonderzoek zijn interviews afgenomen met 26 bewoners, die uit ieder van de drie geselecteerde locaties zijn gerekruteerd. In de selectie van informanten is hiermee een mate van *bias* ingebouwd. De onderzoeker spreekt immers met informanten die tijd en zin hadden om een afspraak te maken en extravert genoeg om over hun persoonlijke leven te praten. Het aantal geïnterviewden is bovendien te klein om voorspellingen te doen over complexe relaties in de grotere populatie. Etnografisch onderzoek zoals dat hier is opgezet en uitgevoerd moet daarom, zoals Small (2009) betoogt, op zoek naar een andere taal dan die van de klassieke statistiek om haar relevantie te verantwoorden. Een onderzoek op basis van 26 informanten betreft in principe een set van individuele cases met specifieke eigenschappen. Ik spreek in dit verband daarom niet van een *sample* maar van een selectie van 26 aparte gevalstudies, die niet gericht waren op statistische significantie of representativiteit, maar op het blootleggen van praktijken, processen en mechanismen. Er is sprake van analytische deductie: een beperkt aantal casussen, die leiden tot beschrijvende en verklarende uitspraken in plaats van waarschijnlijkheidsuitspraken.

Bij het afnemen van interviews is gebruik gemaakt van een interviewscript (zie appendix III). Interviews werden zoveel mogelijk afgenomen in de woning van informanten. De interviews hadden een semi- of halfgestructureerde vorm om een mate van vrijheid te creëren waarbinnen informanten hun verhalen konden vertellen. In interviews is gekozen voor een *funnel sequence* (Linders 1993, Emans 1990), waarbij van open naar meer toegespitste vragen werd toegewerkt. De interviews werden, mits daarvoor toestemming werd gegeven, met een digitale voicetracer opgenomen en letterlijk uitgeschreven (transcriptie). Bij de transcriptie van interviews is ook de context van het gesprek meegenomen, waarbij aandacht is besteed aan de thema's, overgangen, samenhangen en accenten die informanten gebruiken, alsook het taalgebruik waarmee zij hun persoonlijke leven framen. Het rapport bevat daarom veel citaten. De interviewtranscripties zijn meerdere malen herlezen en gecodeerd, om tot een lijst van thema's te komen, die in een later stadium in de analyse zijn verwerkt. Naast interviews is voor het onderzoek gebruik gemaakt van observaties van ontmoetingsplaatsen in de wijk, waaronder een snackbar en een serie van koffieochtenden in een buurtcentrum. In een later stadium heeft Zeren Aslan, een student die vanwege haar geslacht en taalkennis in staat was om toegang te verkrijgen, interviews afgenomen met acht Turkse vrouwen die in het onderzoeksgebied wonen. Tijdens het veldonderzoek had ik met mijn collega-onderzoeker Mariska van Meijeren en de filmmaker Steef Meyknecht de beschikking over een appartement in een sloopflat, waar we konden overnachten en veldmateriaal uitwerken.

Tijdens interviews is de visuele methode van het tekenen betrokken in het proces van de creatie en representatie van etnografische kennis. Een belangrijke drijfveer voor het gebruik van deze visuele methode is dat tekeningen toegang bieden tot kennis die via andere methoden moeilijk te achterhalen is (Pink, Kürti & Afonso 2004). Beeldmateriaal roept "diepere elementen" van het bewustzijn van mensen

op (Harper 2002), zoals latente herinneringen, en stimuleert in het leggen van emotionele connotaties. Beelden kunnen een gesprek bovendien verlengen, verveling bij informanten helpen voorkomen, en de aandacht bij moeilijk bespreekbare onderwerpen afleiden en concentreren. Visuele bronnen zijn tijdens het onderzoek ingezet om een methode van narratieve cartografie te ontwikkelen (zie hoofdstuk 5), waarbij bewoners op blanco vellen A3-papier gevraagd werd hun woon- en leefomgeving op te tekenen. De kaarten zijn in het onderzoek niet ingezet om een afgerond beeld van de wijk te verkrijgen, maar als een middel om de discursieve constructie van ruimte te onderzoeken. Van de kaarten kunnen persoonlijke voorkeuren en culturele noties worden 'afgelezen', maar ze moeten vooral ook gezien worden in samenhang met de verbale conversatie van het interview, waarin ze tot stand kwamen. Tot slot zijn aan het einde van de veldwerkperiode twee groepsgesprekken gehouden, waarin de methode van narratieve cartografie is ingezet om bewoners met elkaar in gesprek te laten gaan.

Appendix II Geïnterviewde professionals

Ellen Bergwerff (opbouwwerker)
Anke Bodewes (makelaar)
Jan-Willem de Boer (programmamaker LOOK TV)
Radha Buldeorai (wijkcoördinator, Gemeente Schiedam)
Rob Christiaanse (wijkmanager/programmaleider, Gemeente Schiedam)
Jeffrey Davidsz (coördinator Leefbaarheid, Woonplus)
Johan Deijl (Onderzoek & Statistiek, Gemeente Schiedam)
Wim van Dijk (directeur Bemog Projectontwikkeling)
Ton Dijkshoorn (Onderzoek & Statistiek, Gemeente Schiedam)
Karin van Dreven (directeur, Woonplus)
Jos Feijtel (directeur, Woonplus)
Eric Govaart (complexbeheerder, Woonplus)
Peter Groeneweg (wethouder PvdA, Gemeente Schiedam)
Richard Hegeman (communicatiemedewerker, Woonplus)
Edwin Hermus (makelaar)
Han van der Horst (historicus)
Dennis Ingenkamp (complexbeheerder, Woonplus)
Carel Kalf (beleidsmedewerker, Woonplus)
Hans Kars (brandingadviseur)
Daphne Kunst (communicatieadviseur)
Jacinta Lechner (wijkmanager Nieuwland, Woonplus)
Erik Mathot (architect)
Alex Moret (Woonplus)
Harry Nagel (complexbeheerder, Woonplus)
Jules Peppelaar (Ruimtelijke Ordening en Stedelijke Ontwikkeling)
Hans Poldervaart (opbouwwerker)
Adrie Reijnhout (wethouder D66-fractie, Gemeente Schiedam)
Wim de Reuver (manager vastgoed, Woonplus)
Kees Rijke (hoofd Wonen, Gemeente Schiedam)
Ernst van Rijn (architect, VHP DOP en Mathot)
Lieke Ritzema (procesmanager vastgoed, Woonplus)
Menno Siljee (raadslid PvdA-fractie, Gemeente Schiedam)
Stella van Veen (manager commerciële zaken, Woonplus)
Arnie van de Veerdonk (interimmanager)
Bob Venhuizen (manager Strategie en Beleid, Woonplus)
Ton Verdoes (directeur corporatie)
Janneke Vermeulen (wijkmanager Nieuwland, Woonplus)

Martijn Verwaaien (journalist AD/Rotterdams dagblad)
Wil Verwijs (jeugdwerker, Thuis Op Straat)
Rob Vogelenzang (vastgoed, Woonplus)
Lisette Weiland (medewerker Woonplus)
Ad Willemen (wijkagent)

Appendix III Interviewscript

Het onderstaande script is een gids om het interview te doorlopen. Voor het onderzoek gebruiken we een semigestructureerde vragenlijst. De vraagstelling heeft grotendeels een open karakter. Om grip te krijgen op de perceptie en verbeelding van ruimte willen we de wijk en stad bekijken door het oog van informanten. Kortom: zoek naar dichte beschrijvingen (*thick description*). Vraag door. Hoe bedoelt u? Kunt u me daar iets meer over vertellen? En vraag naar concrete voorbeelden. De informant dient de ruimte te krijgen zijn of haar verhalen te vertellen. Het is echter wel belangrijk dat niet teveel wordt afgeweken van de centrale onderzoeksthema's. Voor een interview wordt de tijd genomen die vereist is. Wij denken aan interviews van minimaal 1 uur en maximaal 3 uur. Ervaring leert dat het werken met kaarten intensief is en veel energie van de informant vergt, na circa 1½ uur vermindert de concentratie. Tijdens het interview wordt een narratieve kaart gemaakt van de woon- en leefomgeving van de informant, waarop percepties, gebruik en woongeschiedenis zijn vastgelegd. De informant krijgt een blanco vel papier op A3-formaat en een pen (geen potlood of stif). De kaart dient als hulpmiddel om significante plaatsen in en buiten de wijk en buurt te traceren, de routes die mensen dagelijks afleggen, de gebieden in de wijk waar zij vaak of nooit komen, et cetera. De informant moet op weg geholpen worden bij het tekenen. Neem hiervoor de tijd. Tijdens het interview wordt deze kaart steeds aangevuld aan de hand van de gestelde vragen en gegeven antwoorden. Moedig informanten aan om aspecten die tijdens het interview ter sprake komen op de kaart te omschrijven en nader te duiden.

Introductie

- Bedank de informant voor de tijd die hij of zij heeft willen vrijmaken voor het interview.
- Introduceer jezelf en het onderzoek. Vertel dat je een boek over de wijk gaat schrijven en dat je benieuwd bent hoe mensen het vinden om in Nieuwland te wonen.
- Maak het doel van het interview duidelijk. Vertel dat het om een open interview gaat en dat je vooral benieuwd bent naar hoe de informant zelf tegen de wijk aankijkt.
- Stel de informant op zijn of haar gemak. Vertel de informant dat hij/zij vrijuit kan praten. Vertel dat je alle uitspraken zorgvuldig zult behandelen. Wek vertrouwen.
- Vraag toestemming om het interview op te nemen.

Kijk goed rond en maak observaties.

- Beschrijf het huis, de tuin en de omgeving waar de informant woont. Hoe is de tuin of het balkon ingericht? Waar in de wijk bevindt de woning zich? Wat hangt er aan de muur? Hoe is de woning ingedeeld? Wat hangt er voor de ramen? Hoe ruikt het er? Et cetera.
- Noteer tijdens het interview observaties over het uiterlijk van de informant (kleding, manier van praten en bewegen).
- Maak tijdens het gesprek notities, zoals: waar aarzelt de informant of is hij/zij enthousiast?

Het interview is opgedeeld in 4 blokken die in de volgende volgorde worden behandeld.

Blok 1: residentiële geschiedenis

In dit blok wordt de residentiële geschiedenis van de informant in kaart gebracht. Tijdens het interview wordt gewerkt van heden naar verleden. We beginnen met vragen over de huidige woonsituatie en werken vervolgens terug in de tijd.

Huidige woonsituatie

- Wie woont er in dit huis?
- Welk soort van werk verrichten zij of naar welke school gaan zij?
- Heeft u kinderen en kleinkinderen? Laat de informant over hen vertellen.

Huidige woning

- Hoe lang woont u in Nieuwland? Wanneer bent u er komen te wonen?
- Wat deed u besluiten voor deze woning te kiezen? Hoe bent u aan deze woning gekomen? Via advertenties, kranten, vrienden, familie? Hoe ging dat in zijn werk?
- Heeft u zich door de mening van anderen laten leiden?
- Heeft u ook andere locaties bezocht? Welke? Ook in Nieuwland?
- Kunt u eens vertellen wat u opviel toen u voor het eerst kwam? Wat viel u op? Moest u wennen? Waaraan?

Werk vervolgens terug in de tijd.

- Waar woonde u voordat u hier kwam te wonen?
- Kunt u uw vorige woning eens omschrijven? Wat voor een huis was het? In welke buurt woonde u? Hoe was het om daar te wonen?
- Hoe ziet u uw huidige omgeving ten opzichte van de vorige plekken waar u woonde? Wat zijn verschillen en overeenkomsten? En vervolgens dezelfde vragen voor de woning ervoor, et cetera.

Blok 2: tijdsbesteding in buurt, wijk en stad

- Wat doet u zoal in de buurt of wijk?
- Kunt u mij vertellen hoeveel tijd u per dag of week in uw woning doorbrengt? Hoeveel tijd besteedt u in de wijk of buurt, waarin u woont?
- Heeft u werk? Zo ja, waar werkt u? Hoe gaat u naar uw werk? Welke route neemt u daarbij?
- Waar doet u welke boodschappen? Welke route(s) neemt u om daar te komen?
- Heeft u hobby's? Waar brengt u uw vrije tijd door?
- Heeft u een stamkroeg, een bankje waar u vaak zit, et cetera?

Blok 3: relaties en netwerken

Familie

- Heeft u familie in de buurt of wijk wonen? Waar wonen zij?
- Wanneer ziet en/of spreekt u hen? Zijn er speciale gelegenheden?
- Wat zeggen familieleden over uw huidige woning en buurt?
- Waar komen uw ouders vandaan en wat deden of doen zij voor werk?
- Waar gaan uw kinderen naar school? Hebben zij vriendjes en of vriendinnetjes in de wijk of buurt of elders?

Vrienden

- Heeft u vrienden in de buurt of wijk wonen? Waar wonen zij?
- Waaruit bestaat uw contact? Wanneer ziet en/of spreekt u hen?
- Zijn er speciale gelegenheden waarop u elkaar ziet? Waar treft u elkaar?
- Wat zeggen vrienden over uw huidige woning en buurt?

Verkeersrelaties

- Zijn er mensen in de wijk of buurt waar u minder intensief contact heeft, die u kent van naam of gezicht?
- Maakt u wel eens een praatje, bijvoorbeeld bij de bakker, in de supermarkt, op een plein?
- Waaruit bestaan die contacten? Kunt u voorbeelden geven?
- Vindt u het belangrijk dat er in uw buurt mensen wonen die u goed kent of waar u geregeld contact mee heeft? Maken deze mensen dat u zich prettig of thuis voelt? Gaat u actief op zoek naar dergelijke contacten?

Beleid en professionals

- Bent u op de hoogte van wat er speelt in de wijk, zoals nieuwe plannen?
- Leest u de plaatselijke kant, de krant van de corporatie (Nieuwland Nieuws) of andere kranten? Kijkt u naar de regionale (TV en Radio Rijnmond) of plaatselijke (LOOK TV) omroep?
- Heeft u het idee dat mensen van de gemeente of woningcorporatie weten wat er speelt in de wijk? Waaruit blijkt dat wel of niet?
- Heeft u wel eens contact met de complexbeheerder, de politie, opbouwwerkers, et cetera? Waaruit bestaan die contacten?
- Bent u aangesloten bij een wijk- of buurtorganisatie?

Blok 4: buurt en gemeenschap

- Wie wonen er in deze straat? Wie wonen er naast en tegenover u? Kent u burens van gezicht en/of naam?
- Gaat u wel eens bij elkaar op bezoek? Of komen zij bij u? Hoe vaak?
- Waaruit bestaan contacten met uw burens?
- Stelt u zich eens voor: op straat wordt iemand in elkaar geslagen? Hoe reageren mensen in de buurt volgens u? Wat zou u zelf doen?
- Voelt u zich op uw gemak in Nieuwland? Waarom? Kunt u dat gevoel eens beschrijven?
- Wat zijn voor u belangrijke plekken? Waar voelt u zich op uw gemak? Wat zijn dat voor plekken? Kunt u ze eens beschrijven?
- Wat zijn voor u vervelende of gevaarlijke plekken? Waar komt u nooit?
- Stelt u zich eens voor dat u in Nieuwland zelf mocht bepalen waar u wilt wonen? Wie zou er naast u wonen? Hoe zou de straat eruit zien?

Afronding interview

Bedank de informant hartelijk voor zijn of haar tijd.
Maak eventueel een afspraak en sluit af.

Appendix IV Handleiding groepsgesprekken en narratieve cartografie

Datum: 6 en 7 juni 2007

Locatie: wijkcentrum Dreesplein, Nieuwland

De bijeenkomst is als volgt ingedeeld. Mensen kunnen vanaf 18.30 in het gebouw terecht. Om 19.00 uur volgt een welkomstwoord, waarin de achtergrond van het onderzoek gegeven wordt. De methode van cartografie wordt stapje voor stapje uitgelegd. Na het welkomstwoord en de introductie krijgt de deelnemers ieder een zwarte pen en een blanco A-3 papier waarop zij kunnen tekenen. Iedere deelnemer ontvangt een korte handleiding, waarin de verschillende fasen van het maken van een kaart zijn aangegeven. Tijdens de sessie lopen de onderzoekers door de zaal om vragen te beantwoorden en mensen op weg te helpen. Na het tekenen van de kaarten houden we een pauze van 15 minuten. Na de pauze volgt een serie van presentaties, waarin iedere deelnemer 10 minuten heeft om zijn of haar kaart aan de anderen te beschrijven en uit te leggen. Daarna is er 5 minuten tijd voor vragen en discussie. Na de vijfde presentatie lassen we een korte pauze in van 10 minuten. Daarna volgen de andere 5 deelnemers. Tot slot richten we een dankwoord aan de deelnemers en vragen we of we de kaart in een boek mogen afdrucken. De avond sluit af met een drankje.

Tijdschema

18.30 – 19.00	binnenkomst, koffie, thee en gebak
19.00 – 19.10	welkomstwoord en introductieronde
19.10 – 19.50	tekenen kaarten
19.50 – 20.00	pauze
20.00 – 20.50	presentaties kaarten
20.45 – 21.00	pauze
21.00 – 21.50	presentaties kaarten
21.50 – 22.00	afsluiting en dankwoord
22.00 –	borrel

Handleiding

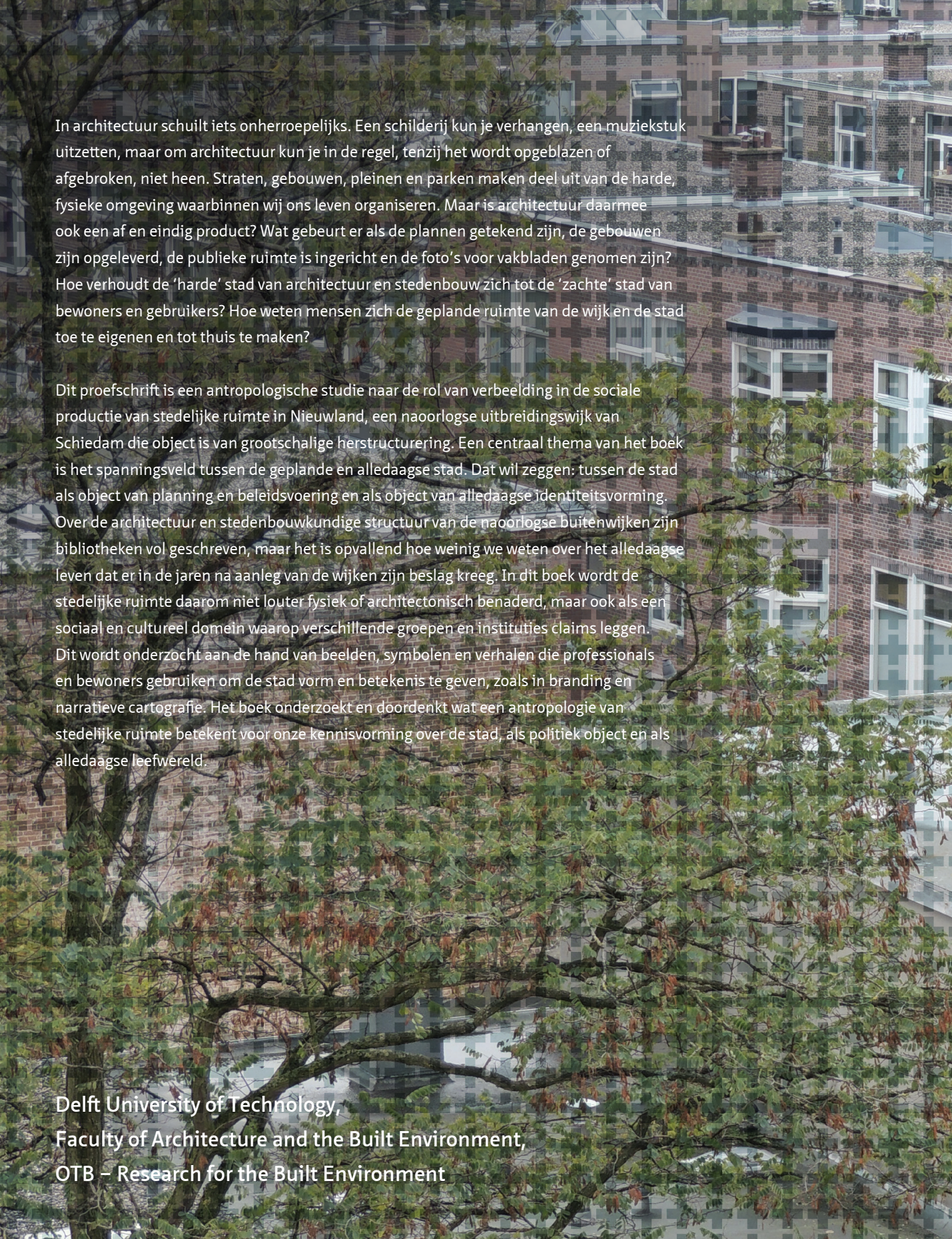
Teken een kaart van Nieuwland. Wij willen de wijk graag zien door uw ogen. Doe alsof u een vreemdeling rondleidt in de wijk. U heeft 45 minuten de tijd om de kaart te maken. Het is belangrijk dat u in ieder geval de volgende aspecten op uw kaart aangeeft.

- 1 Teken de wijk Nieuwland in zijn geheel.
- 2 Geef op de kaart aan wat voor u belangrijke plekken zijn, zoals gebouwen, straten, pleinen, stations en dergelijke.
- 3 Teken op de kaart de omgeving waar uw huis staat. Noteer ook de straatnaam.
- 4 Geef op de kaart aan waar u eerder gewoond heeft. Die woningen mogen in de wijk liggen maar ook daarbuiten. Geef de woningen een nummer, dus: de woning waar u bent geboren = 1, volgende woning = 2, enzovoort.
- 5 Geef op de kaart aan waar uw familie en vrienden wonen, ook buiten de wijk.
- 6 Geef op de kaart aan waar uw (klein)kinderen (als u die heeft) naar school gaan of gingen en waar zij spelen.
- 7 Teken op de kaart de plek waar u werkt of heeft gewerkt. Als u op meerdere plekken heeft gewerkt, geef deze dan een nummer (net als bij punt 4). Teken ook de route die u dagelijks van uw huis naar uw werkt aflegt.
- 8 Geef op de kaart aan waar u winkelt en boodschappen doet. Dit mogen plekken in de wijk zijn maar ook daarbuiten. Teken ook de route die u neemt van uw huis naar de winkels.
- 9 Waar brengt u uw vrije tijd door? Denkt u bijvoorbeeld aan een park, volkstuin, wijkcentrum, cursusruimte, café, restaurant, enzovoort. Geef deze plekken aan op de kaart. Ze mogen ook buiten de wijk liggen.
- 10 Maakt u wel eens een wandeling of een 'rondje' door de wijk? Waar gaat u dan heen? Geef deze plekken aan en teken ook de route die u neemt.
- 11 Wat zijn voor u de meest geliefde plekken in en buiten de wijk? Waar komt u graag? Waar voelt u zich prettig, op uw gemak? Geef deze plekken aan op de kaart?
- 12 Wat vindt u vervelende plekken in en buiten de wijk? Zijn er plekken waar u zelden of nooit komt? Geef deze aan op de kaart en schrijf kort op waarom?
- 13 Tot slot: geef op de kaart aan wat volgens u uw buurt is.

Schrijf op de achterkant van uw kaart het volgende: naam, leeftijd, adres, telefoonnummer. Hartelijk bedankt voor uw medewerking!

Curriculum Vitae

Leeke Reinders is antropoloog en werkt als onderzoeker bij de Faculteit Architectuur van de TU in Delft en als docent bij de opleiding architectuur- en interieurarchitectuur van LUCA/KU Leuven in Brussel en Gent. Hij richt zich op het leggen van creatieve verbindingen tussen etnografisch onderzoek en de praktijk en theorie van architectuur, ontwerp en planning. Hij publiceert over de antropologie van stedelijke ruimte. Meer specifiek richt hij zich op thema's als de betekenis van thuis en binding, publieke en parochiale ruimte, narratieve cartografie, de verbeelding van modernistische architectuur, de inzet van publieke kunst in stedelijke vernieuwing, branding en beeldcultuur, suburbs en gentrificatiewijken, hiphop en de cultuur van verzet in de Franse banlieue, en de transformatie van het stedelijke landschap in Zuidwest China. Met Neeltje ten Westenend en Ester Heiman richtte ik het bureau NEL op dat visueel etnografisch onderzoek doet op het grensvlak van antropologie en ruimtelijk ontwerp. Als redacteur van de tijdschriften *Stedebouw & Ruimtelijke Ordening* (S&RO) en *Agora* richtte hij zich op het leggen van verbindingen tussen sociaalwetenschappelijke en ontwerpende disciplines. Recent verscheen van zijn hand *Thuis in de stad: binding, identiteit en publieke ruimte in Zaanstad* (Den Haag: NICIS/Platform31, 2012), *Common grounds: een visuele etnografie van publieke ruimte* (Amsterdam: NEL, 2011) en *De alledaagse en de geplande stad: over identiteit, plek en thuis* (Amsterdam: SUN Trancity, 2010).

In architectuur schuilt iets onherroepelijks. Een schilderij kun je verhangen, een muziekstuk uitzetten, maar om architectuur kun je in de regel, tenzij het wordt opgeblazen of afgebroken, niet heen. Straten, gebouwen, pleinen en parken maken deel uit van de harde, fysieke omgeving waarbinnen wij ons leven organiseren. Maar is architectuur daarmee ook een af en eindig product? Wat gebeurt er als de plannen getekend zijn, de gebouwen zijn opgeleverd, de publieke ruimte is ingericht en de foto's voor vakbladen genomen zijn? Hoe verhoudt de 'harde' stad van architectuur en stedenbouw zich tot de 'zachte' stad van bewoners en gebruikers? Hoe weten mensen zich de geplande ruimte van de wijk en de stad toe te eigenen en tot thuis te maken?

Dit proefschrift is een antropologische studie naar de rol van verbeelding in de sociale productie van stedelijke ruimte in Nieuwland, een naoorlogse uitbreidingswijk van Schiedam die object is van grootschalige herstructurering. Een centraal thema van het boek is het spanningsveld tussen de geplande en alledaagse stad. Dat wil zeggen: tussen de stad als object van planning en beleidsvoering en als object van alledaagse identiteitsvorming. Over de architectuur en stedenbouwkundige structuur van de naoorlogse buitenwijken zijn bibliotheken vol geschreven, maar het is opvallend hoe weinig we weten over het alledaagse leven dat er in de jaren na aanleg van de wijken zijn beslag kreeg. In dit boek wordt de stedelijke ruimte daarom niet louter fysiek of architectonisch benaderd, maar ook als een sociaal en cultureel domein waarop verschillende groepen en instituties claims leggen. Dit wordt onderzocht aan de hand van beelden, symbolen en verhalen die professionals en bewoners gebruiken om de stad vorm en betekenis te geven, zoals in branding en narratieve cartografie. Het boek onderzoekt en doordenkt wat een antropologie van stedelijke ruimte betekent voor onze kennisvorming over de stad, als politiek object en als alledaagse leefwereld.

Delft University of Technology,
Faculty of Architecture and the Built Environment,
OTB – Research for the Built Environment